

Godina XXXVIII/2019

Broj 1

**Zbornik
Instituta za
kriminološka i
sociološka istraživanja**

Izdavač

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu

ISSN: 0350-2694

UDK: 343

Urednice

Branislava Knežić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja

i Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Srbija

Ivana Stevanović, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Urednik broja

Janko Međedović, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja

Redakcija

Ana Batričević, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Stanko Bejatović, Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu, Srbija

Marc Cools, Department of Criminology, Criminal Law and Social Law at the Ghent University, Belgium

Sanja Čopić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Hajdana Glomazić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Marina Hughson, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Vladan Joldžić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Slađana Jovanović, Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu, Srbija

Janko Međedović, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Gorazd Meško, Fakultet bezbednosnih studija Univerziteta u Ljubljani, Slovenija

Reuben Jonathan Miller, School of Social Work Michigan, SAD

Ljubinko Mitrović, Fakultet pravnih nauka Panevropski Univerzitet APEIRON u Banja

Luci, Bosna i Hercegovina

Milana Ljubičić, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Srbija

Zoran Pavlović, Pravni fakultet Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu, Srbija

Olivera Pavičević, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Claus Roxin, Pravni fakultet Univerziteta u Minhenu, Nemačka

Miodrag Simović, Pravni fakultet Univerziteta u Banja Luci, Bosna i Hercegovina

Đurađ Stakić, Human Development and Family Studies Pennsylvania State University, SAD

Vid Jakulin, Pravni fakultet Univerziteta u Ljubljani, Slovenija

Sekretar redakcije

Ljeposava Ilijić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Tehnički urednik

Milka Raković

Kompjuterska obrada teksta

Slavica Miličić

Zbornik Instituta je naučni časopis Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja koji se publikuje od 1972. godine dva puta godišnje sa manjim prekidima, a od 2016. godine izlazi tri puta godišnje. Časopis je tematski otvoren za različite naučne oblasti, a u skladu sa politikom njegovog izdavača i relevantnim naučnim oblastima: krivično pravo, kriminologija, sociologija, psihologija, penološka andragogija, viktimologija, socijalna patologija i dr. Uređivačku politiku Zbornika vodi Redakcija i Urednice. Radovi u časopisu su dvostruko anonimno recenzirani.

Publisher

Institute of Criminological and Sociological Research in Belgrade

ISSN: 0350-2694

UDK: 343

Editors

Branislava Knežić, Institute of Criminological and Sociological Research
and Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia

Ivana Stevanović, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Special Issue Guest Editor

Janko Mededović Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Redaction

Ana Batričević, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Stanko Bejatović, Faculty of Law, University of Kragujevac, Serbia

Marc Cools, Department of Criminology, Criminal Law and Social Law at the Ghent
University, Belgium

Sanja Čopić, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Hajdana Glomazić, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Marina Hughson, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Vladan Joldžić, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Slađana Jovanović, Faculty of Law, University Union in Belgrade, Serbia

Janko Mededović, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Gorazd Meško, Faculty of Security Studies, University of Ljubljana, Slovenia

Reuben Jonathan Miller, School of Social Work Michigan, SAD

Ljubinko Mitrović, Faculty of Legal Studies, Pan-European University APEIRON in Banja
Luka, Republic of Srpska

Milana Ljubičić, Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia

Zoran Pavlović, Faculty of Law, University of Business Academy Novi Sad, Serbia

Olivera Pavičević, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Claus Roxin, Faculty of Law, University of Munich, Germany

Miodrag Simović, Faculty of Law, University of Banja Luka, Bosnia and Herzegovina

Đurađ Stakić, Human Development and Family Studies Pennsylvania State University, SAD

Vid Jakulin, Faculty of Law, University of Ljubljana, Slovenia

Secretary of the Redaction

Ljeuposava Ilijić, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Technical Editor

Milka Raković

Computer Typesetting

Slavica Miličić

The Journal of the Institute is a scientific journal of the Institute of Criminological and Sociological Research that has been published twice a year since 1972 with smaller intermissions and since 2016, it has been published three times a year. The journal is thematically focused on different scientific fields, in accordance with the policy of its publisher and relevant scientific areas: criminal law, criminology, sociology, psychology, penological andragogy, victimology, social pathology etc. The editorial policy of the Journal is created by the Redaction and the Editors. The papers published in the Journal are reviewed by two anonymous reviewers.

Za izdavača
Dr Ivana Stevanović

E: krinstitut@gmail.com

Štampa
"Pekograf d.o.o"

Tiraž
300

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja (IKSI)

godina XXXVIII / broj 1 / 2019

S A D R Ź A J

Ana Batrićević ANIMALS AND THE RESOCIALIZATION OF OFFENDERS: FROM IDEAS TO APPLICATION	7
Janko Mededović, Emilija Romić, Nevena Batinić, Ognjen Filipović, Đorđe Bašić, Svetlana Pavlović, Nevena Mijatović, Đorđe Cupać FURTHER DEVELOPMENT OF THE SHORT PSYCHOPATHY RATING SCALE	23
Milica Matović, Vesna Žunić Pavlović UPOTREBA ALKOHOLA KOD MLADIH U STUDENTSKIM DOMOVIMA	39
Olivera Pavićević ZELENE URBANE POVRŠINE I KRIMINALITET	51
Ljeposava Ilijić ODUSTAJANJE OD KRIMINALA -pojam, faktori i teorijske osnove-	65
Milica Kolaković - Bojović MONITORING I EVALUACIJA REFORMI U OBLASTI BORBE PROTIV KORUPCIJE	83
Milena Milićević, Neda Milošević BIHEJVIOURALNE, EMOCIONALNE I SOCIJALNE TEŠKOĆE DECE I ADOLESCENATA SA SMETNJAMA U RAZVOJU GOVORNO-JEZIČKE ETIOLOGIJE	99
Aleksandar Stevanović UTICAJ EKONOMSKIH FAKTORA NA NASTANAK I RAZVOJ ORGANIZOVANOG KRIMINALITETA	113
PRIKAZ MONOGRAFIJE Tijana Karić SOCIJALNI IDENTITETI MLADIH NA ZAPADNOM BALKANU	125

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2019 / Vol. XXXVIII / 1 / 7-21
Originalni naučni rad
Priljeno: 15. februara 2019. godine
UDK: 343.244

ANIMALS AND THE RESOCIALIZATION OF OFFENDERS: FROM IDEAS TO APPLICATION*

Ana Batrićević*

Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade

Offenders' rehabilitation programs that are based upon the interaction with animals have increasingly been receiving the attention of the media and experts from various fields of science (including psychology, sociology, andragogy, penology, criminology and criminal law) due to a multitude of benefits they are capable of providing for: inmates, prison staff, broader community and animals. Resocialization of offenders, decrease in the rates of recidivism, additional incomes for the prisons' budgets and saving abandoned animals are only some of them. Having this in mind, the author of this paper studies key moments in the historical development of the application of animal assisted therapies and programs, key benefits of these programs, the most remarkable example of modern use of these programs in the world and the implementation of animal-assisted program in Serbia in Correctional Institution in Sremska Mitrovica. In the concluding remarks, the author highlights the most important potentials of these programs in crime suppression, explains the need for additional research in this area, and suggests further directions for their evaluation and improvement.

KEY WORDS: *prisons / rehabilitation / resocialization / recidivism / animals*

* This paper is a result of research Project "Crime in Serbia: phenomenology, risks and the possibilities of social intervention" (47011), financed by the Ministry of Education, Science and Technological Development of Republic of Serbia.

* E-mail: a.batricevic@yahoo.com

1. INTRODUCTION - THE SUBJECT, METHOD AND AIM OF THE PAPER

The subject of this paper comprises several areas. A brief overview of the development of the inclusion of animals in the rehabilitation of humans with physical and mental illnesses and impairments is presented. Contemporary findings on the application of therapeutic effects of human-animal interaction are introduced and fundamental terms such as: Animal Assisted Intervention, Animal Assisted Therapy, Animal Assisted Education etc. are defined. Three examples of practical implementation of prison programs based on human-animal interaction for the purpose of offenders' resocialization are analysed: American, Scottish and Serbian. Suggestions are made to improve further research and evaluation of these programs so that they could become more compatible with the needs of community as well as those of the inmates and animals who participate in them.

Historical method has been used to explore the development of the use of animals as a means to help people with physical, mental and behavioural issues. Content analysis has been applied to provide a comprehensive insight in currently running prison programs based on the use of human-animal interaction for the resocialization of offenders in foreign legal systems, including the examples from the USA and Scotland. Finally, for the purpose of explaining the prison program that is being applied in Serbia, the following methods have been used: observation and semi-structured interviews. The methods have been applied during a field-research conducted by the author of this paper in Correctional Institution in Sremska Mitrovica between February and June 2018. The observation (combined with documentary photography) has been applied to provide information about the exact content of the program, the actual ways in which it is implemented, the circumstances under which the program activities are conducted etc. The semi-structured interviews have been conducted with: the members of prison staff who are involved with the program: (the director of the Correctional Institution, his deputy, prison psychologist, two prison counsellors and two prison dogs trainers) and with the prisoners who have been participating in the program in the period during which the research was conducted (altogether 14 prisoners were interviewed). It should be noted that, apart from obtaining the information about the program, the interviews with the prisoners also had the purpose of exploring the personal impressions of the involved prisoners about the program and its effects on them. At this place, it is important to emphasize that the number of the interviewed prisoners objectively could not be larger because these are the only prisoners that have ever participated in the analysed program in Serbia, since the program itself has been applied since October, 2017. In that sense, the research represents a pilot-research and its results are only of qualitative significance. In accordance with that, it should be seen as an initial research, intended to present first insights in the application of such programs in Serbia and set directions for future research of this subject.

The aim of this paper is to provide a critical analysis of prisoners' resocialization programs that are based on the benefits of human-animal interaction, through the

exploration of the examples of good practice, to highlight their positive effects as well as to tackle the issues of their potential limitations. Besides, this paper is also aimed to lay down foundations and guidelines for further research of this topic, with particular focus on program's evaluation and its harmonization with the needs of community, prisoners and animals.

2. HOW ANIMALS HAVE BEEN ALLEVIATING HUMAN SUFFERING THROUGH HISTORY

Animals have been playing a variety of important roles in the history of human ideas concerning the origins and treatment of illness and disease (Serpell, 2006: 3) and diverse positive effects of animal-human interaction have been well known from the antique times (Czerw, 2017: 149). The idea that nurturing relationships with animals could serve a socializing function, particularly for children, emerged at the end of the 17th century, at the beginning of the so-called period of enlightenment (McCloud, 2015: 22). For example, John Locke believed that giving children dogs, squirrels, birds or other similar animals to look after should be used as a means of encouraging them to develop tender feelings and a sense of responsibility for others (Serpell, 2006: 12). The idea of animal-facilitated interventions in institutions is also not new (Bachi, 2014: 1). The theories pertaining to the socializing influence of animal companionship began to be applied to the treatment of the mentally ill persons at the end of 18th century. The earliest well-documented experiment in this area was performed in England at York Retreat where the patients were permitted to walk freely around the retreat's courtyards and gardens stocked with various small domestic animals such as rabbits, seagulls, hawks, and poultry (Serpell, 2006: 12). The presence of pet animals in mental institutions in England was increasingly encouraged throughout the 19th century (Toy, 2017). The presence of animals was believed to help awaken "the social and benevolent feelings" (Tuke, 1813: 96 in Charland, 2007: 66). When a journalist George Augustus Sala visited Bethlem Royal Hospital in 1860, he documented the presence of animals on both women's and men's ward, emphasizing their ability to uplift the patients and soothe their minds. He particularly mentioned the presence of dogs and birds and the use of bird song to "transport patients' minds to green fields... and sparkling streams" (Toy, 2017).

The healing effect of animals on humans was also promoted by Florence Nightingale, the pioneer of nursing and the reformer of hospitals (Cohen, 1984: 1), who claimed that "a small pet animal is often an excellent companion for the sick, for chronic cases especially", stating that "a pet bird in a cage is sometimes the only pleasure of an invalid confined for years to the same room" (Nightingale, 1869: 89). In the USA, the presence of dogs in an institution where individuals were confined was first described in 1919 correspondence between the Secretary of Interior and Superintendent at Government Hospital for the Insane (renamed St. Elizabeth Hospital) in Washington, DC (Strimple, 2003: 71). Even before that, the use of animals for the resocialization of offenders was established in 1885 as a livestock care or farm model in Wisconsin (Bachi, 2014: 7). Despite the evident success of these experiments in animal-assisted care in various institutions, the arrival of

scientific medicine mainly eliminated animals from hospital settings by the early decades of the 20th century (Serpell, 2006: 12). However, the use of animals in various therapeutic programs, including those applied in correctional facilities, has been regaining its popularity in the past decades.

The first successful modern animal therapy program in a USA prison occurred at the Oakwood Forensic Centre (formerly the Lima State Hospital for the Criminally Insane), Lima, Ohio in 1975, when David Lee, a psychiatric social worker, initiated a therapy after noticing the improvement in some inmates who took care of an injured bird. After a year-long comparison study between two identical wards, one of which had pets and the other did not, it was confirmed that the ward with the pets required half the amount of medication, had reduced violence, and registered no suicide attempts (Strimple, 2003: 72). The first program using horses for the resocialization of inmates was initiated by Dr. Ron Zaidlicz and his non profit foundation, the National Organization for Wild American Horses (NOWAH), in the late 1970s (Strimple, 2003: 73). Another important program was implemented in 1982 at the Central Facility of the DC Department of Corrections in Lorton, Virginia that cooperated with the local humane society to care for injured cats that colonized at Lorton (Strimple, 2003: 73).

3. THE TYPES OF INTERVENTIONS BASED ON HUMAN-ANIMAL INTERACTION

Various interventions based on the relationship between humans and animals fall under the scope of the term Animal Assisted Interventions (AAI). AAI represents the umbrella term for various modalities such as: 1) Animal Assisted Therapy, 2) Animal Assisted Activities, and 3) Animal Assisted Education.

Animal Assisted Therapy is a goal-directed intervention is designed to promote improvement in physical, social, emotional and/or cognitive functioning of the person(s) involved and in which a specially trained animal-handler team is an integral part (Johnson, Bruneau, 2016: 118). AAT is considered a therapeutic modality, the goals of which are consistent with all of the basic counselling theoretical orientations. It is considered an addition to therapy that encourages and facilitates client's motivation and participation, improves the client–therapist relationship, stimulates client's focus and attention to the task, and reinforces the positive change of the client. It can be applied within any style of counselling practice (directive or nondirective) and in individual, group, or family therapy formats (Chandler, 2012: 166). In that cases, the pets (most commonly dogs) are interacting with people with affective, emotional and cognitive needs, or those who are socially deprived (Vallejo, Santos-Fita, González, 2017: 2.). The presence of a pet significantly contributes to an atmosphere of cosy comfort and minimizes the negative influence of the unfamiliar environment on the client. The animals make clients feel safer, more secure, more willing to warm up to the therapist faster and they also tend to become more expressive in therapy and introspect more as they search for personal insights when a therapy animal is present (Chandler, 2012: 166).

Nowadays, the most commonly applied animal-assisted therapeutic interventions comprise: 1) dog-assisted therapy; 2) hippo-therapy, with therapeutic effects achieved by the use of horses; 3) feline-therapy, which uses cats, and 4) dolphin-assisted therapy (Czerw, 2017: 150). Animal assisted therapies (AAT) have positive therapeutic effects on various types of patients, including those with physical ailments, such as cardiovascular disease, as well as those with mental disorders such as dementia or depression (Pedersen *et al.*, 2011: 493-500) and schizophrenia (Barak *et al.*, 2001: 439).

AAA refers to the activities with animals that provide opportunities for motivational, educational, recreational, and/or therapeutic benefits without the presence of specified treatment goals or objectives. It does not have to be implemented by trained personnel, and session content is spontaneous (Delta Society, 2003; O'Haire *et al.*, 2014: 163). For example, an AAA dog is brought to a nursing home in order to cheer up patients. However, a licensed therapist is not required to supervise the interactions and a staff member or the animal's handler can conduct the visit and be responsible for the animal's care and well-being.¹ Animal-Assisted Education (AAE) is a planned and structured intervention directed and/or delivered by educational and related service professional with specific academic or educational goals². AAE is formally goal-directed and designed to promote improvement in cognitive functioning of the person(s) involved and in which a specially trained animal-handler team is an integral part of the educational process (Davinson, 2015: 8).

Prison-based Animal Programs (PAPs) incorporate animals into correctional facility programming and their most common type is associated with community service whereby participants train and care for animals that are placed for adoption (Bachi, 2014: 1). These programs are applied and operated in different ways and have different specific program goals (Loe, 2015: 2). PAPs are applied in several forms including the following: 1) visitation programs - companion animals are brought to the facility by a humane society or a non-profit organization at specified times; 2) wildlife rehabilitation programs - participants care for injured wildlife, which are then released; 3) livestock care programs - farm animal care including milking and calf raising as well as fish breeding; 4) pet adoption programs - animals are adopted and cared for by individual inmates; 5) service animal socialization programs - assistance/work puppies or dogs are raised and taught basic commands or involved with a specialized training (to serve as, for example dogs for people with visual impairments(Cooke, 2014: 2)); 6) vocational programs - participants are trained/certified in animal grooming, handling and care; 7) community service programs - participants train and care for animals (including dogs and wild horses), which are then adopted out to the community and 8) multimodal programs - usually

¹ 1 Fur 1 Foundation, The Difference between Animal Assisted Therapy (AAT) and Activities (AAA): Part 2 of 2 <https://www.1fur1.org/difference-animal-assisted-therapy-aat-activities-aaa-part-2-2/>, accessed 30.01.2019.

² For further reference see: AVMA (American Veterinary Medical Association), Animal-Assisted Interventions: Guidelines, <https://www.avma.org/KB/Policies/Pages/Animal-Assisted-Interventions-Guidelines.aspx>, accessed 30.01.2019.

contain a vocational program component and a community service program component (Bachi, 2014: 8; Furst, 2006: 413).

Dog training programs (DTPs) seem to be the most popular form of AAI in custodial contexts, since they tend to facilitate a diverse range of positive outcomes, including improvements in well-being and behaviour of inmates and meet their various needs (Leonardi *et.al.*, 2017). The difference between DTPs and the AAIs with other populations is based upon the fact that, in the case of DTPs, the human-animal interaction is not enhanced solely for the therapeutic benefit of the prisoner, or used in combination with clinical therapy methods (Furst, 2006, Leonardi *et.al.*, 2017). Additionally, the interaction usually also includes providing care and training for the dogs, whereas numerous programs also include vocational or educational components to enhance the employability of the prisoners (Leonardi *et.al.*, 2017). Although not as widely used in prisons as dogs, horses are becoming increasingly popular in prison programs as well (Strimple, 2003: 73). For example, in the USA, dogs are most commonly involved with PAPs (66.2%), whereas the next most frequently used animals are horses (12.7%) and cattle/cows (12.7%) (Bachi, 2014: 7).

4. THE EXAMPLES OF RE-SOCIALISATION PROGRAMS BASED ON HUMAN-ANIMAL INTERACTION

Although PAPs have been used for several years, they have recently started gaining more popularity, primarily due to the attention of the media (Loe, 2015: 2). Nowadays, PAPs are implemented in the United States, Canada, England, Scotland, Australia, South Africa, Austria, Switzerland (Bachi, 2014: 7), Japan (Koda *et al.*, 2015: 193-208), Italy (Cooke, 2014: 2, Simonato *et al.*, 2018: 3) and other countries, including Serbia as well.

4.1. Thoroughbred Retirement Foundation's (TRF)³ Second Chances Program, USA

The Thoroughbred Retirement Foundation's (TRF) Second Chances Program, established in 1984, gives inmates the opportunity to participate in a comprehensive and detailed professional training and obtain both - theoretical knowledge as well as practical skills in the field of horse care and management. It is implemented in correctional facilities for male, female and juvenile offenders in 10 states in the USA (New York, Kentucky, South Carolina, Wyoming, Maryland, Massachusetts, Indiana, Illinois and California) (Bachi, 2014: 8). The TRF aims to rescue, retire, and rehabilitate thoroughbred racehorses that are not able to compete on the track in order to increase their chances of being adopted as well as to protect them from being neglected, abused or slaughtered⁴.

³ Thoroughbred Retirement Foundation (TRF) <https://www.trfinc.org/>, accessed 31.01.2019.

⁴ *Ibid.*

The first purpose of this program is the professional training of inmates, which increases their employability, i.e. increases their chances of finding a regular job at a farm or racetrack and a legal source of income after serving their sentence. The second purpose is to initiate positive changes in the behaviour and emotion of the inmates. Increased self-confidence and improved self-esteem, (re)gained trust and emotional exchange with other living beings are some of the benefits for the participants of this program (Bachi, 2014: 9).

The selection of the participants is made in accordance with a set of criteria. The precondition is that potential participants have applied for the program. However, only the inmates who have served the majority of their sentence can apply because the aim of the program is to promote and improve their chances of being employed after leaving the institution. Sexual offenders are not allowed to be a part of the program due to security reasons (Bachi, 2014: 55). Applications are commonly accepted when the inmate has shown the ability to work well with others. Nevertheless, in some cases, the inmates can be accepted because they have more of an emotional need than others, and it can be assumed that the program could be particularly helpful for them (Bachi, 2014: 55).

There has been an insufficient amount of empirical research regarding the exact evaluation of the results of the described program and its impact on the reduction of recidivism and decrease in disciplinary misconducts of the inmates. The research conducted in 2014 in correctional institution *Blackburn* in Lexington, Kentucky has confirmed that the odds of having events of recidivism for program participants are only 7% of the odds of the control group participants having recidivism events. These findings suggest that the risk of reoffending drastically decreases after inmates' participation in the program (Bachi, 2014: 83). When it comes to disciplinary misconduct, the initial hypothesis of the research was that the participation in the program would contribute to its reduction. However, it has not been confirmed because the data was not sufficient to evaluate program effectiveness in this area (Bachi, 2014: 86)

It seems that the attachment to horses has led to a series of positive changes regarding the emotion, behaviour and social relations of the participants. One of the most common feelings of the inmates at the beginning of the program, which gradually disappeared in most of the cases, was fear. But, processing feelings of being scared of horses and examining emotions that emerge when being exposed to horses could be very beneficial if used to help participants to reflect on the issues of self-confidence, and find constructive ways of dealing with fear. Furthermore, it has been estimated that being in a position of admitting fear can have restorative impact for some individuals (Bachi, 2014: 97). Numerous inmates have confirmed that for them spending time with and becoming emotionally attached to horses represents a contemporary escape from prison reality, whereas some of them agreed that the relationship with horses has helped them to face and express various feelings. This also raised the issue of their capability and willingness to establish deeper connections with other persons, the exchange of emotion, the compensation of the broken relationships with close persons after confinement etc. (Bachi, 2014: 98-110). The special needs of horses that are involved with the program (the majority of these

horses are old, sick or injured) have triggered and enhanced the development of participants' empathy (Bachi, 2014: 25).

The participation in the program has also had a positive impact on inmates' behaviour, particularly when it comes to the development of their responsibility, commitment, calmness and patience, as well as to the decrease in their inclination to conflicts. The inmates developed a strong feeling of being responsible for horses, which some of them compared to the one that parents have for their children (Bachi, 2014: 118-119). Increased calmness and patience are considered the results of the exposure to the interaction with the horses, which includes constant challenges and frustrations, but, at the same time, awakens the feeling of fulfilment and satisfaction after the goals and tasks have been accomplished (Bachi, 2014: 120). Some of the participants have noticed that the interaction with the horses has helped them to manage their anger and aggression by increasing their level of self-control (Bachi, 2014: 121). When the relationships among the participants are concerned, it has been noticed that some of them have voluntarily isolated themselves, whereas the others have pointed out that the program has helped them to increase tolerance, develop a positive social interaction and a closeness with other persons and overcome loneliness (Bachi, 2014: 127).

4.2. Paws for Progress Intervention in HM YOI Polmont is Scotland's national facility for male young adults

Paws for Progress (hereinafter PFP) Intervention in HM YOI Polmont, Scotland's national facility for male young adults (16 to 21 years) who are either awaiting trial or are convicted young offenders (serving all sentence lengths, the most common of which is between 2 and 4 years) (Leonardi *et al.*, 2017), represents one of examples of good practice of PAPs implemented in an institution for juveniles in conflict with the law (O'Hara, Leicester, 2015: 153) numerous benefits of which have been reported (Mercer, Gibson, Clayton, 2015: 43-54). PFP⁵, developed by Rebecca Leonardi in 2009, is the UK's first prison-based dog training program. It is run as a partnership with the Scottish Prison Service (SPS)⁶, the Dogs Trust⁷ and the University of Stirling⁸. The project began with a pilot phase in 2011. In 2012 PFP began to work in partnership with Fife College⁹, giving the participants a wider scope for educational achievements and allowing Paws for progress to pioneer a student led approach to learning, contextualising education within topics that are both relevant and enjoyable to the participants. Also, PFP adopted peer mentoring as part of courses at an early stage, allowing new participants to have additional support and providing opportunities to progress and advance their skills to participants who wish

⁵ Paws for Progress. About us, <https://pawsforprogress.co.uk/about-us/>, accessed 01.02.2019.

⁶ The Scottish Prison Service (SPS), <http://www.sps.gov.uk/Corporate/AboutUs/AboutUs.aspx>, accessed 01.02.2019.

⁷ The Dogs Trust, <https://www.dogstrust.org.uk/>, accessed 01.02.2019.

⁸ University of Stirling, <https://www.stir.ac.uk/>, accessed 01.02.2019.

⁹ Fife College, <https://www.fife.ac.uk/>, accessed 01.02.2019.

to continue to be involved.¹⁰ In 2014, PFP was incorporated as a Community Interest Company and now plays the role of a coordinator of its key partners and other supporting organisations. Its aim remained the same: "to enhance the well-being of people and animals by promoting and supporting, by whatever means, positive and effective interactions between them".¹¹

Rescue dog training program at HMP & YOI Polmont has been running successfully since 2011, and continues to expand to benefit the students and dogs participating. Young men who participate in it are taught how to train and rehabilitate rescue dogs in order to prepare them for re-homing. As they work under the supervision of the PFP training instructor and course instructor, they learn to work as a team and use positive reinforcement methods, such as clicker training, to help the dogs. Key aims for the young men who participate in the program include: improving their behaviour, developing their employability skills, increasing their engagement in education and enhancing their wellbeing. On the other hand, the key aims for the dogs that are taking part in the program include: improving their behaviour, promoting their welfare and increasing their chances of being successfully re-homed. The service is beneficial for both - the participants as well as for the dogs. Young people are given dog care education, which also influences their attitude toward dog ownership in the future, whereas the dogs are prepared to find new homes.¹²

Dogs are brought into HM YOI Polmont from local dog rescue charities three times a week for two-three hour training sessions with. Each student is paired with a dog, and their work is aimed to help the dog be re-homed. It seems that there emerges a great deal of affection between dogs and handlers on the courses. The young men who are taking part are very committed to helping the dogs, whereas the dogs in turn show enthusiasm for attending the training.¹³ The participation in the program is voluntary and the program is advertised across the institution. Candidates' ability to participate in the program is based on their availability and sufficient time to complete course. Prior good behaviour has never been the precondition for participation in the program and the type of criminal offence for which the candidate is sentenced is not relevant for the selection (Leonardi *et al.*, 2017). Students work towards the Association of Pet Dog Trainers (APDT)¹⁴ Good Companion Awards, and the successful re-homing of a dog is considered a great achievement for the handler. After finishing the course, the participants can take the role of mentors and

¹⁰ Paws for Progress. About us, <https://pawsforprogress.co.uk/about-us/>, accessed 01.02.2019.

¹¹ Ibid.

¹² Paws for Progress. Rescue dog training program, <https://pawsforprogress.co.uk/services/prison-based-services/hmp-yoi-polmont/>, accessed 01.02.2019.

¹³ Paws for Progress. Course Format, <https://pawsforprogress.co.uk/services/prison-based-services/hmp-yoi-polmont/program-format/>, accessed 01.02.2019.

¹⁴ The Association of Pet Dog Trainers is a voluntary organisation established to improve the welfare of dogs and the competence of dog owners through the promotion of training skills and techniques based on up to date, researched, methods that apply the principles of kindness fairness and effectiveness and are in keeping with modern learning theory. For further reference see: <http://www.apdt.co.uk/>, accessed 01.02.2019.

help new students. Moreover, after serving their sentence and returning to the community, they can stay in touch with Paws for Progress team and engage in volunteering and work experience placements.¹⁵

A research (Leonardi *et al.*, 2017) has confirmed that all participants gave positive responses when asked about their enjoyment of the program, experiences with the dogs, and impressions about working in a group. Also, all participants considered the course useful and all except for one of them felt a certain change in themselves. When it comes to the interaction with the dogs, almost all participants described strong positive emotional experience, including increased empathy and the need to treat the dogs with respect. Nearly one half of the participants compared the experiences and changes in themselves with the dogs, and almost all of them attributed positive effects to the program and related these to their own enjoyment, positive changes to the prison environment, the therapeutic nature of the program including bonding with the dogs, and improved mood and wellbeing (See also: Brooke Hill, 2016: 22). The presence of the dogs was also considered as a way to normalize the institutional environment, and provide a feeling of freedom in spite of the custodial security, as well as to create a nicer atmosphere and social connections. The participants emphasized that the chance to learn, make progress and achieve across a range of activities represented a significant difference between this program and other available activities.

4.3. Prisoners working with dogs from dog shelter in Correctional Institution in Sremska Mitrovica, Serbia

The program that is being applied in Correctional Institution in Sremska Mitrovica in Serbia since October 2017, represents a unique program of the re-socialisation of convicted persons and their preparation for social re-integration. The insight in this program has been provided thanks to the field "Research of Program including Prisoners' work with Dogs in Penal Institution Sremska Mitrovica" conducted by the author of this paper between February and June 2018¹⁶. The research method applied included observation, semi-structured with the prison staff members involved with the implementation of the program and the inmates who participate in it.

By applying this program, the Correctional Institution in Sremska Mitrovica aims to contribute to an easier and more adequate inclusion of convicted persons in the community after serving the punishment, which should have a long-term impact on the decrease in the recidivism rate. Another thing that makes this program unique is the fact that a dog shelter for abandoned dogs from the territory of the city of

¹⁵ Paws for Progress. Course Format, <https://pawsforprogress.co.uk/services/prison-based-services/hmp-yoi-polmont/program-format/>, accessed 01.02.2019.

¹⁶ For further reference about convicted persons' work with dogs within the program conducted in Correctional Institution in Sremska Mitrovica http://www.iksi.ac.rs/pdf/tekst_kpzsm_resocijalizacija_en.pdf, 29.01.2019.

Sremska Mitrovica has been established within the Correctional Institution Sremska Mitrovica as the result of shared efforts of the city of Sremska Mitrovica and the Correctional Institution.

Within their daily work with abandoned animals, the convicted persons teach dogs basic skills, they clean them, brush their hair, feed them and take them for a walk in order to prepare them for adoption. Apart from the fact that it produces numerous positive effect on the mood of convicted persons working with the dogs, making them feel better, think in a more positive manner and handle prison deprivations with less stress, this program also contributes to the protection of abandoned animals' welfare and helps local community to resolve the issue of abandoned dogs by keeping them in the shelter and facilitating their adoption. In that sense, it gains three types of benefits at the same time - for the convicted persons, for the abandoned animals and for the broader community. The participation in the program is on a voluntary basis, and only the inmates who are in the semi-open ward and who behave properly have the opportunity to participate in it.

The impressions of the prison staff members about the program suggest that the general atmosphere in the ward has been improved. They particularly emphasized the lack of tension between them and the prisoners who participate in the program, as well as the improvement of the communication between the inmates themselves. According to their words, the mood is better and there are less conflicts since the dogs are present.

All participants have described their impressions about the program as positive. The inmates claim that the interaction with the dogs makes them feel accomplished, that it makes them feel more comfortable, that it helps them to cope with the isolation from the outer world and the fact that they are imprisoned. The majority of interviewed inmates have declared that they would like to continue working with dogs and taking care of them after leaving the Correctional Institution. Some of them see it as an opportunity to find a new job and a new, legal source of income. They also emphasised that they would like to keep the dog they have been working with or to adopt some other dog from the shelter. One of the interviewed inmates had already adopted a shelter dog and at the time when the research was conducted that dog was at his home with his family.

5. CONCLUSION

At a time when prisons are becoming more expensive to operate and the rate of recidivism is high, there is no doubt that a new thought should be given to alternative prison programs (Bachi, 2014: 6). PAPs are beneficial for the inmates since they provide a wide variety of rehabilitative interventions. They can also provide additional incomes for prisons from, for example, the sale of animal products or the initial training of service dogs. Moreover, they contribute to positive community relations among the inmates and they also seem to improve the general prison atmosphere and contribute to the resolving of some broader social issues such as the rescue of abandoned animals and the increase in their chances of being

adopted (Bachi, 2014: 7). Some of the benefits of PAPs' application include: decrease in the recidivism rates, increase in the level of inmates' self-esteem, trust and self-confidence, the alleviation of loneliness and the acquisition of useful marketable skills and education (Bachi, 2014: 2). PAPs have promising effects on the rehabilitation and transformation of inmates who participate in them (Bair, Osborne, 2003; Deaton, 2005; Fournier, Geller, Fortney, 2007; Harkrader, Burke, Owen, 2004; Jasperson, 2010; Kochersperger, Heger, 2010; Strimple, 2003).

But, in spite of the fact that PAPs are now being implemented across the world, especially in the USA, very few empirical studies have been conducted on their effectiveness on the recidivism rates of the inmates who participate in them (Loe, 2015: 3). Moreover, the research that has been conducted until the present moment has predominantly been focused on the impacts of individual programs instead of examining the effect of these programs as a whole (Loe, 2015: 3). Therefore, although first-hand experience suggests that PAPs are beneficial (Strimple, 2003), it seems that more empirical research is necessary in order to provide a foundation of knowledge for these interventions (Bachi, 2014: 6, Cooke, 2014: 2).

The need for a continuous and overwhelming evaluation of PAPs is particularly important from the ethical aspect as well, since these programs are applied on a vulnerable and often marginalised population of citizens - prisoners (who have a very limited choice of rehabilitative programs) and rely on the use of a vulnerable population of animals (that are often abandoned, sick or injured) (Bachi, 2014: 5). For that reason, it is important to give attention to the wellbeing of both - human as well as non-human participants of these programs. It is of particular significance to provide appropriate conditions for the animals that are involved with the program, including appropriate accommodation, adequate and sufficient quantity of food and water, regular medical checks and availability of veterinary medical staff. When it comes to the selection of the inmates who participate in the programs, it is essential to guarantee that, on the one hand, their involvement with the program activities will be volunteer and that, on the other, they will not abuse or neglect the animals they work with.

Further research would be helpful in order to provide a better synchronization of these programs with the needs of the participants. This refers not only to their therapeutic and rehabilitative needs, but also to the demands of the labour market, their capabilities, preferences and possibilities regarding the employment after serving the sentence, their previous experience with this type of work etc. This would contribute to the accomplishment of these programs' ultimate goals, which is the prevention of reoffending and the suppression of crime.

REFERENCES

- (1) About convicted persons' work with dogs within the program conducted in Correctional Institution in Sremska Mitrovica
http://www.iksi.ac.rs/pdf/tekst_kpzsm_resocijalizacija_en.pdf, 29.01.2019

- (2) AVMA (American Veterinary Medical Association), Animal-Assisted Interventions: Guidelines, <https://www.avma.org/KB/Policies/Pages/Animal-Assisted-Interventions-Guidelines.aspx>, accessed 30.01.2019.
- (3) Bair, R., Osborne, S. J. (2003) Healing inmates' hearts and spirits with man's best friend. *Corrections Today*, 65(2), pp. 122-124.
- (4) Bachi, K. (2014) An equine-facilitated prison-based program: human-horse relations and effects on inmate emotions and behaviors (dissertation submitted to the Graduate Faculty in Social Welfare in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy, The Graduate School and University Center, New York: the City University of New York, https://academicworks.cuny.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1161&context=gc_etds, 29.01.2019.
- (5) Barak Y., Savorai O., Mavashev S., Ben A. (2001) Animal-assisted therapy for elderly schizophrenic patients: a one-year controlled trial. *The American Journal of Geriatric Psychiatry*, 9(4), pp. 439–442.
- (6) Brooke Hill, L. (2016) Becoming the Person Your Dog Thinks You Are: An Assessment of Florida Prison Based Dog Training Programs on Prison Misconduct, Post-Release Employment and Recidivism (PhD Thesis). Florida State University College of Criminology and Criminal Justice, <https://diginole.lib.fsu.edu/islandora/object/fsu:360369/datastream/PDF/view>, 04.02.2019.
- (7) Chandler, C. (2012) *Animal Assisted Therapy in Counselling*. London: Routledge.
- (8) Charland, L. (2007) Benevolent theory: moral treatment at the York Retreat. *History of Psychiatry*, 18(1), pp. 61-80.
- (9) Cohen, B. (1984) Florence Nightingale. *Scientific American*, 250(3), pp. 128-137., <http://accounts.smccd.edu/case/biol675/docs/nightingale.pdf>, accessed 28.01.2019.
- (10) Cooke, B. (2014) *An Evaluation of Prison-Based Dog-Training Programs in Two US States Using a Mixed-Methods Approach*. London: SAGE Publications, Ltd. SAGE Research Methods Cases, <http://methods.sagepub.com/case/evaluation-prison-based-dog-training-in-two-us-states-a-mixed-methods>, 05.02.2019.
- (11) Czerw, M. (2017) Animals in Resocialization. *International Scientific Conference "Society. Integration. Education"* (pp. 149-160). Rezekne: Rezekne Academy of Technologies.
- (12) Davinson, H. (2015) *An Exploratory Study of Primary Pupils' Experiences of Reading to Dogs (a thesis submitted in partial fulfilment of the requirements of the for the degree of Professional Doctorate in Educational Psychology)*. London: University of East London, <http://hdl.handle.net/10552/4296>, accessed 31.01.2019.
- (13) Deaton, C. (2005) Humanizing prisons with animals: A closer look at "cell dogs" and horse programs in correctional institutions. *Journal of Correctional Education*, 56(1), pp. 46-62.
- (14) Delta Society (2003) *Delta Society Standards of Practice for Animal-Assisted Activities and Therapy*. Renton. WA: Delta Society.
- (15) Fife College, <https://www.fife.ac.uk/>, accessed 01.02.2019.
- (16) Fournier, A. K., Geller, E. S., & Fortney, E. V. (2007). Human-animal interaction in a prison setting: Impact on criminal behavior, treatment progress, and social skills. *Behavior and Social Issues*, 16(1), pp. 89-105.
- (17) Furst, G. (2006). Prison-based animal programs: A national survey. *The Prison Journal*, 86(4), pp. 407-430.
- (18) Harkrader, T., Burke, T. W., Owen, S. S. (2004) Pound Puppies: The rehabilitative uses of dogs in correctional facilities. *Corrections Today*, 66(2), pp. 74-79.
- (19) Jaspersen, R. A. (2010) Animal-assisted therapy with female inmates with mental illness: A case example from a pilot program. *Journal of Offender Rehabilitation*, 49(6), pp. 417-433.

- (20) Johnson, A., Bruneau, L. (2016) Healing Bonds: Animal Assisted Interventions with Adjudicated Male Youth. In: Blazina, C., Kogan, L. (Eds.) *Men and Their Dogs: A New Understanding of Man's Best Friend*. Switzerland: Springer., pp. 113-132.
- (21) Kochersperger, K., Heger, L. (2010). Tucker gets a second chance: Learning important life skills while in prison and being rescued from a life of homelessness. *Palaestra*, 25(2), 33-35.
- (22) Koda, N., Miyaji, Y., Kuniyoshi, M., Adachi, Y., Watababe, G., Miyaji, C., Yamada, K. (2015) Effects of a Dog-assisted Program in a Japanese Prison. *Asian Journal of Criminology*, 10(3), pp. 193-208.
- (23) Leonardi, R., Buchanan-Smith, H., McIvor, G, Vick, S.J. (2017) "You Think You're Helping Them, But They're Helping You Too": Experiences of Scottish Male Young Offenders Participating in a Dog Training Program. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 14(8), 945.
- (24) Loe, A. (2015) *Prison-based animal programs: a descriptive analysis* (Unpublished Master of Arts Thesis). University of Northern Colorado, College of Humanities and Social Sciences School of Criminal Justice, <https://digscholarship.unco.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1063&context=theses>, accessed 28.01.2019.
- (25) McCloud, R. (2015) A Study of the Evolution of Canine Assisted Therapy into Canine Facilitated Psychotherapy. PhD Thesis. California Southern University, School of Behavioral Sciences, https://www.academia.edu/attachments/38416461/download_file?st=MTUoOTI4NTlyNCw4OS4yMTYuMTEzLjU1LDMwNjkwNjcx&s=swp-toolbar, 04.02.2019.
- (26) Mercer, J., Gibson, K., Clayton, D. (2015) The therapeutic potential of a prison-based animal programme in the UK. *Journal of Forensic Practice*, 17(1), pp. 43-54.
- (27) Nightingale, F. (1869) Notes on Nursing: What it is and what it is not. London: Harrison. Originally edited by S. Appleton and Company, New York, 1989.
- (28) O'Haire, M., McKenzie, S., McCune, S., Slaughter, V. (2014) Effects of Classroom Animal-Assisted Activities on Social Functioning in Children with Autism Spectrum Disorder. *Journal of Alternative and Complementary Medicine*, 20(3), pp. 162-168.
- (29) O'Hara, M., Leicester, G. (2015) Growing Up Human: Adolescence, Incoherence and the Services for Youth. In: Carneiro, R. (Ed.) *Youth, Offense and Well-Being. Can Science Enlighten Policy?* Lisboa: CEPCEP – Centro de Estudos dos Povos e Culturas de Expressão Portuguesa. Universidade Católica Portuguesa., pp. 131-162.
- (30) Paws for Progress. About us, <https://pawsforprogress.co.uk/about-us/>, accessed 01.02.2019.
- (31) Paws for Progress. Course Format, <https://pawsforprogress.co.uk/services/prison-based-services/hmp-yoi-polmont/program-format/>, accessed 01.02.2019.
- (32) Paws for Progress. Rescue dog training program, <https://pawsforprogress.co.uk/services/prison-based-services/hmp-yoi-polmont/>, accessed 01.02.2019.
- (33) Pedersen I., Nordaunet T., Martinsen E. W., Berget B., Braastad B. O. (2011). Farm animal-assisted intervention: relationship between work and contact with farm animals and change in depression, anxiety, and self-efficacy among persons with clinical depression. *Issues in Mental Health Nursing*, 32(8), pp. 493-500.
- (34) Serpell, J. (2066) Animal - Assisted Interventions in Historical Perspective. In: Fine, A. (Ed.) *Andbook on Animal Assisted Therapy: Theoretical Foundations and Guidelines for Practice*. London: Academic Press, pp. 3-20.
- (35) Simonato, M., De Santis, M., Contalbrigo, L., Benedetti, Daniele; Finocchi Mahne, E., Santucci, U., Borrello, S., Farina, L. (2018) The Italian Agreement between the Government and the Regional Authorities: National Guidelines for AAI and

- Institutional Context. *People and Animals: The International Journal of Research and Practice*, 1(1), pp. 1-11.
- (36) Strimple, E. O. (2003) A history of prison inmate-animal interaction programs. *American Behavioral Scientist*, 47(1), pp. 70-78.
- (37) The Dogs Trust, <https://www.dogstrust.org.uk/>, accessed 01.02.2019.
- (38) The Scottish Prison Service (SPS). About the Scottish Prison Service, <http://www.sps.gov.uk/Corporate/AboutUs/AboutUs.aspx>, accessed 01.02.2019.
- (39) Thoroughbred Retirement Foundation (TRF) <https://www.trfinc.org/>, accessed 31.01.2019.
- (40) Toy, I. (2017) Pawprints in the Hospital, *Society for the Social History of Medicine*, <https://sshm.org/undergraduate-essay-prize-blogs/pawprints-in-the-hospital/>, accessed 28.01.2019.
- (41) Tuke, Samuel (1813) *Description of the Retreat* (reprinted, London: Process Press, 1996).
- (42) University of Stirling, <https://www.stir.ac.uk/>, accessed 01.02.2019.
- (43) Vallejo, J.R., Santos-Fita, D., González, J.A. (2017) The therapeutic use of the dog in Spain: a review from a historical and cross-cultural perspective of a change in the human-dog relationship. *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine*, 13(1), pp. 1-17.
- (44) 1 Fur 1 Foundation, The Difference between Animal Assisted Therapy (AAT) and Activities (AAA): Part 2 of 2 <https://www.1fur1.org/difference-animal-assisted-therapy-aat-activities-aaa-part-2-2/>, accessed 30.01.2019.

ŽIVOTINJE I RESOCIJALIZACIJA PRESTUPNIKA: OD IDEJA DO PRIMENE

Programi za rehabilitaciju prestupnika koji su zasnovani na interakciji sa životinjama dobijaju sve više pažnje, kako medija tako i stručnjaka iz različitih naučnih oblasti (uključujući psihologiju, sociologiju, andragogiju, penologiju, kriminologiju i krivično pravo) zahvaljujući mnoštvu koristi koje mogu da obezbede za: osuđenike, zatvorsko osoblje, širu zajednicu i životinje. Resocijalizacija prestupnika, smanjenje stope recidivizma, dodatni prihod za zatvorski budžet i spašavanje napuštenih životinja samo su neke od njih. Imajući to na umu, autor u ovom radu proučava ključne trenutke u istorijskom razvoju primene terapija i programa uz pomoć životinja, najreprezentativnije primere moderne upotrebe ovih programa u svetu, kao i implementaciju programa rada osuđenika sa životinjama u Srbiji, u Kazneno-popravnom zavodu u Sremskoj Mitrovici. U zaključnim razmatranjima, autor naglašava najvažnije mogućnosti ovih programa u borbi protiv kriminaliteta, objašnjava postojanje potrebe za dodatnim istraživanjem u toj oblasti i predlaže dalje smernice za njihovou evaluaciju i poboljšavanje.

*KLJUČNE REČI: zatvori / rehabilitacija / resocijalizacija /
recidivizam / životinje*

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2019 / Vol. XXXVIII / 1 / 23-38
Originalni naučni rad
Priljeno: 15. februara 2019. godine
UDK: 342.738:004.378.5

FURTHER DEVELOPMENT OF THE SHORT PSYCHOPATHY RATING SCALE*

Janko Međedović*

Institute of criminological and sociological research, Belgrade, Serbia

Emilija Romić, Nevena Batinić, Ognjen Filipović, Đorđe Bašić
Faculty of media and communication, Belgrade, Serbia

Svetlana Pavlović, Nevena Mijatović, Đorđe Cupać
Faculty of philosophy, University of Belgrade, Serbia

In the present work we describe the further development of the Short Psychopathy Rating Scale (SPRS), a 9 item inventory for measuring three psychopathy traits: Deceitfulness, Emotional coldness and Recklessness. We administered this inventory on a sample of 210 students (76% females, $M_{age}=21.21$; $SD=2.10$) who rated their parents on psychopathic traits. Analyses were conducted on 373 participants (54% females, $M_{age}=51.47$; $SD=5.91$). We calculated Cronbach's α coefficient as a reliability estimate, tested the latent structure of the construct using Confirmatory Factor Analysis (CFA) and explored the validity of the SPRS scales by examining their relations with Triarchic Psychopathy Measure. Psychopathy scales showed acceptable reliabilities, having in mind that all scales consisted of 3 items (as in range from .60 to .68). CFA showed good fit for the SPRS model: $\chi^2(24)=85.57$; $p<.01$; $NFI=.88$; $CFI=.91$; $RMSEA=.078$. Predictable sex differences were found - males had significantly higher scores on all three psychopathy traits. Finally, the validity of the SPRS scales was determined by establishing relations with psychopathy traits of

* This paper is a result of research Project "Crime in Serbia: phenomenology, risks and the possibilities of social intervention" (47011), financed by the Ministry of Education, Science and Technological Development of Republic of Serbia.

* E-mail: janko.medjedovic@fmk.edu.rs

Triarchic Psychopathy Measure: Meanness, Boldness and Disinhibition. Deceitfulness showed unique relations with Boldness, Emotional coldness with Meanness, and Recklessness with Disinhibition, as expected. In sum, SPRS measures showed acceptable reliabilities, adequate factor structure and excellent convergent and divergent validity. However, there is still room for improvement, especially in elevating scale reliabilities.

KEYWORDS: psychopathy / rating method / validity / factor structure / reliability

INTRODUCTION

1. THE CONCEPT OF PSYCHOPATHY

Psychopathy has intrigued and puzzled researchers and practitioners for decades. The reason lies in the peculiar psychological makeup and immoral behavior characterized by the psychopathic personality. Psychopathy gained attention as a psychopathological phenomenon at first. It was described using terms such as dishonesty, lack of guilt, shame, insight and learning by experience, egocentricity, inability to follow long-term goals, antisocial behavior, but an absence of psychopathological symptoms as well (Cleckley, 1941; 1946). Afterwards, researchers recognized the antisocial outcomes of psychopathy as the ones with the most detrimental consequences for society in general. This is why psychopathy was examined mostly in the context of criminal behavior where it has been found to be related with many aspects of criminal behavior. For instance, psychopathy is positively associated to criminal recidivism (Leistico, Salekin, DeCoster, & Rogers, 2008), violent offences characterized by premeditation and a lack of emotional motivation for a crime (Woodworth & Porter, 2002), problematic behavior of convicts in the institution (Campbell, French, & Gendreau, 2009), etc. Finally, in the last 15 years psychopathy has been investigated in a general population as well (Paulhus & Williams, 2002). This was the consequence of the findings showing that psychopathy characteristics exist in a general population too and that they are related to a wide range of phenomena from everyday life. For example, psychopathy is positively related to various forms of aggressiveness (Warren & Clabour, 2009) and violence (Gray, Hill, McGleish, Timmons, MacCulloch & Snowden, 2003), with the complex relations (both positive and negative) with lying (Porter, ten Brinke, & Wallace, 2012), intelligence (Vitacco, Neumann & Wodushek, 2008) and psychopathology (Benning, Patrick, Salekin, & Leistico, 2005).

It is important to mention that, despite several decades of empirical measurement of psychopathy, there are still disputes regarding its definition in the first place. For example, some authors believe that the impulsive and reckless behaviors together

with the antisocial tendencies are the core features of psychopathy (Hare & Neumann, 2009). Others think that antisocial traits are not the crucial features of psychopathy but its correlates or possible behavioral consequences (Cooke, Michie, Hart, & Clark, 2004; Cooke, Michie, & Skeem, 2007). Some argue that even impulsive, erratic and imprudent behavior is not a central feature of psychopathy (Boduszek & Debowska 2016). Furthermore, it is disputed whether a lack of cognitive empathy is a central psychopathy trait or its correlate (Međedović, Bulut, Savić & Đuričić, 2018). Finally, researchers disagree about the number of traits which is optimal to describe psychopathy with the models usually ranging from one to four psychopathy facets (Hare, 2003; Cooke et al., 2003; 2007; Međedović, Petrović, Kujačić, Želeskov-Đorić, & Savić, 2015). Of course, there is a certain agreement about the central psychopathy features (usually comprising some forms of affective callousness and coldness, manipulation and exploitation of others, and disinhibition/lack of impulse control) but it is important to keep in mind this heterogeneity in conceptual models of psychopathy because it can be the cause of heterogeneity in empirical findings as well.

2. MEASURING PSYCHOPATHY: ONE RATING AND MANY SELF-REPORT INSTRUMENTS

Historically, the measuring of psychopathy was based on a rating method. The most prominent instrument for psychopathy assessment was the Psychopathy Check List (Harpur, Hakstian, & Hare, 1988) and its revised version (PCL-R: Hare, 2003). It is based on a structured interview conducted by an educated professional and the target individuals usually belong to convict or forensic populations since the method requires some form of additional data about the rated individual which is extracted from prison files and dossiers. Afterwards, the interviewer rates the target person on 20 psychopathy indicators distributed among four scales: Interpersonal, Affective, Lifestyle, and Antisocial. The scale has its short form (Hart, Cox, & Hare, 1995) and a variant which is adequate for the psychopathy assessment of adolescents (Forth, Kosson, & Hare, 2003).

On the other hand, many self-report measures of psychopathy have been developed. Some of them rely on the PCL-R as a conceptual framework with the psychopathy traits closely resembling those of PCL-R (Levenson, Kiehl, & Fitzpatrick, 1995; Paulhus, Neumann, & Hare, 2016). Others rely on different conceptual frameworks with a lesser focus on antisocial behavior (Lilienfeld & Andrews, 1996; Patrick, Fowles, & Krueger, 2009) or even discounting impulsive and erratic behavior as well (Boduszek, Debowska, Dhingra, & DeLisi, 2016). All of the previously mentioned inventories are multidimensional - they assess psychopathy as a syndrome of several narrow traits. There are also unidimensional measures of psychopathy. These inventories demand special caution in interpreting their results since they tend to capture slightly different constructs: for example some measures are focused on affective callousness (like in Dirty Dozen inventory: Jonason & Webster, 2010) while others measure impulsive behavior and vengefulness (like in Short Dark Triad

inventory: Jones & Paulhus, 2014). These unidimensional measures of psychopathy are administered as a part of the inventories which measure the so-called Dark Triad of personality – psychopathy, Machiavellianism and narcissism (Paulhus & Williams, 2002).

3. THE DEVELOPMENT OF SHORT PSYCHOPATHY RATING SCALE (SPRS)

The lack of rating scales for measuring psychopathy represents an unusual state of affairs in the field. The reason behind this is a critique of many authors that self-report measures are prone to socially-desirable responding which would reflect in underscoring psychopathy levels (e.g. MacNeil & Holden, 2006). On the other hand, the PCL-R and its derivatives have several limitations which are especially prominent in a research context: 1) the protocol depends on external information about the rated person, so it is applicable only in institutional settings; 2) the assessment is time-consuming – over 1 hour per participant; 3) the rater must be a skilled professional; 4) it cannot be administrated to a group of participants - the rater can work with only one participant per administration, etc. This is why the work on a short rating measure which can be used by non-professional raters had begun. The instrument was named the Short Psychopathy Rating Scale (SPRS) and it was intended to measure three psychopathy traits - *Deceitfulness* (lying and conning followed by high self-esteem), *Emotional coldness* (lack of emotional empathy, guilt, and general affective shallowness) and *Recklessness* (impulsivity, irresponsibility, elevated risk proneness). These three traits are recognized as the common content in the majority of contemporary models of psychopathy - the content of the following models was analyzed: PCL-R (Hare, 2003), Self Report Psychopathy scale (SRP 4: Paulhus et al., 2016); Psychopathic Personality Inventory (Lilienfeld & Andrews, 1996), Levenson Self Report Psychopathy scale (LSRP: Levenson et al., 1995), Triarchic Personality Measure (TriPM: Patrick et al., 2009) and Psychopathic Personality Traits Scale (PPTS: Boduszek et al., 2016). By operationalizing only the common content of existing psychopathy measures we obtained face validity of the new psychopathy scale. The instrument acquired initial validation and showed potential for further use in empirical research (Mededović & Petrović, 2018).

4. GOALS OF THE PRESENT STUDY

Rating measures are very useful in the research of individual differences and they may be especially convenient in the field of psychopathy due to a potential bias of self-report measures towards socially desirable responding. This is the reason why we continued working on the development of the SPRS scale. The main course of the present development of the scale was based on including the reverse-coded items in the scale and providing construct validation by examining the relations with existing psychopathy scales. TriPM model (Patrick et al., 2009) was used for the validation

process. It comprises three psychopathy characteristics: Boldness (resilience to stress, lack of fear, and high self-assurance), Meanness (decreased emotional empathy, emotional callousness and premeditated aggression) and Disinhibition (impulsiveness, irresponsibility, and externalizing behavior). Based on the content of TriPM traits we set exact hypotheses of the relations between SPRS and TriPM measures (this was the main reason why we used TriPM in the validation process – the fact that we could assume exact relationships between SPRS and TriPM scales): 1) Deceitfulness should be mostly related to Boldness; 2) Emotional coldness should share most of its variance with Meanness and 3) Recklessness and Disinhibition should tap to similar psychological processes.

5. METHOD

5.1. Sample and procedure

The primary sample consisted of university students from several colleges belonging to the University of Belgrade and Singidinum University in Serbia (N=210; 76% females; $M_{age}=21.21$; $SD=3.75$). They were asked to fill in a questionnaire with the notion that some of the questions referred to the personality traits of their parents: these items were the indicators of SPRS. They also obtained another set of questionnaires which they gave to their parents to fill in. All students took part in the research on a voluntary basis, after the precise information how the procedure would look like. They received additional points on the psychology course they attended during the time of data gathering as motivation for participating in the research. The sample of parents consisted of 373 individuals. There were 202 males ($M_{age}=52.64$; $SD=6.54$) and 171 female participants ($M_{age}=50.50$; $SD=4.25$). The education level in the sample of parents was higher than average in Serbia: most of the participants had finished college (52%), followed by the ones with a high school education (30%). These participants provided self-reports on existing psychopathy measures (TriPM). Parents were also provided with the information that participation in the research is voluntary. All questionnaires had precise instructions for filling in the inventories. After responding on questionnaire items, both parents and students put the questionnaires in envelopes and sealed them, assuring the anonymity of responses. The students entered an identical code on the envelopes which belonged to the same family so the data could be merged.

5.2. Measures

The key measure of the present research was the Short Psychopathy Rating Scale. It assesses three psychopathy characteristics: Deceitfulness, Emotional coldness and Recklessness (Mededović & Petrović, 2018). We measured every trait via five items. We show all of administered items on the list below. However, as the readers will see later in the text, the optimal model could not be obtained with all of the inventory items: some items needed to be excluded from the model. We marked the excluded

items with the * sign. The instructions for students were as follows: "Please rate to what extent your mother/father exhibits each of the following characteristics. The numbers on the response scale designate the following: 1. The characteristic is absent; 2. The characteristic is present to a small extent; 3. The characteristic is present to a moderate degree; 4. The characteristic is present to a high degree; 5. The characteristic is present to a very high degree." These are the administered items of SPRS (reversely coded items are marked by R):

Deceitfulness:

- d1. The interests of other people are more important to him/her than his/her own. (R) *
- d2. He/She has a high opinion of himself.
- d3. He/She manipulates others.
- d4. He/She charm others to come to what he/she wants.
- d5. He/she is not of a greedy nature. (R) *

Emotional coldness:

- ec1. He/She rarely shows a feeling of guilt.
- ec2. He/She feel compassion with others when they feel bad. (R)
- ec3. He/She is an emotionally cold person.
- ec4. He/She often feels tense and upset. (R) *
- ec5. He/She rarely shows the feeling of fear. *

Recklessness:

- r1. He/She lives aimlessly, without making long-term plans.
- r2. He/She is a very responsible person. (R)
- r3. He/She works without delay and conscientiously. (R) *
- r4. He/She lacks self-control. *
- r5. He/She tends to enter unnecessary risks.

In order to estimate the validity of SPRS measures, the participants from the parental sample provided self-report measures on the Triarchic psychopathy traits (Patrick et al., 2009). It measures three psychopathy characteristics: Boldness, Meanness and Disinhibition. We administered the short version of this scale, the one where every trait is measured via 5 items (Mededović & Damjanović, 2018).

6. RESULTS

6.1. Obtaining the SPRS model with the best fit

First, we calculated fit indices of the model comprising all SPRS items which were administered. Since we had clear assumptions of the SPRS latent structure, we

performed confirmatory factor analysis of the SPRS items. However, such a model showed very poor fit. We advanced by removing the items that showed a detrimental effect to the model fit. This procedure resulted in removing two items per scale, so the final model contained nine items. The fit of these models was quite good: $\chi^2(24)=85.57$; $p<.01$; NFI=.88; CFI=.91; RMSEA=.078. The model itself, with the loadings of every retained item is shown in Figure 1.

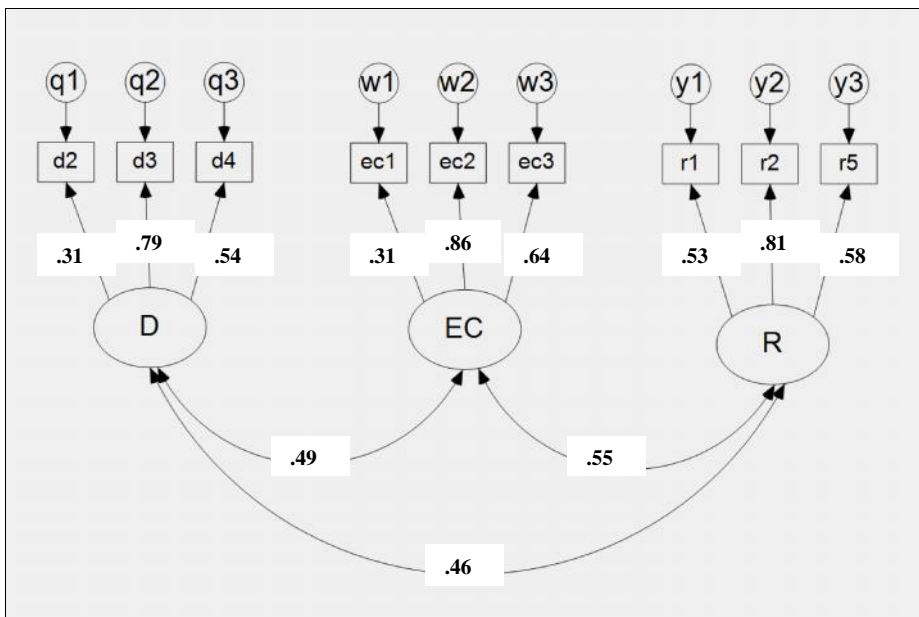

Figure 1: The best-fitting model of the SPRS

Notes: one-sided arrows represent standardized regression coefficients; two-sided arrows represent correlations between the latent factors; all estimates are significant on the p level $p<.01$; item labels correspond to the ones presented in the Measures subsection; D - Deceitfulness; EC - Emotional coldness; R - Recklessness.

6.2. Descriptive statistics, reliabilities, sex differences and the correlations between the SPRS scales

Next, we showed the descriptive statistics, together with the sex differences in psychopathy traits. We calculated the Cronbach's α coefficient as a measure of reliability for every scale. Finally, we calculated the correlation coefficients (Pearson coefficient of linear correlation) for every observed score, since CFA may overestimate the correlations between the latent variables. These results are shown in Table 1.

Table 1: Descriptive statistics, reliabilities, sex differences and correlations between the SPRS measures

	<i>M(SD)males</i>	<i>M(SD)females</i>	<i>t</i>	<i>α</i>		
Deceitfulness	2.39(0.83)	2.20(0.74)	2.29*	.60		
Emotional coldness	2.51(0.78)	1.90(0.66)	7.96 ^e **	.65	.31**	
Recklessness	1.82(0.70)	1.57(0.70)	3.12 ^e **	.68	.32**	.34**

Notes: * - $p < .05$; ** - $p < .01$. ^e - Levene's test was statistically significant.

As can be seen, the average scores on the scales are in the lower part of the measures' distributions - this applies especially to the Recklessness score. Males have higher scores on all psychopathy traits compared to females. Reliabilities of the scales are satisfactory having in mind that the scales comprise three items only. Finally, the correlations between the scales are all positive as expected but they are not too high in magnitude. In order to acquire a more precise look at the scale distributions we showed them graphically on Figure 2.

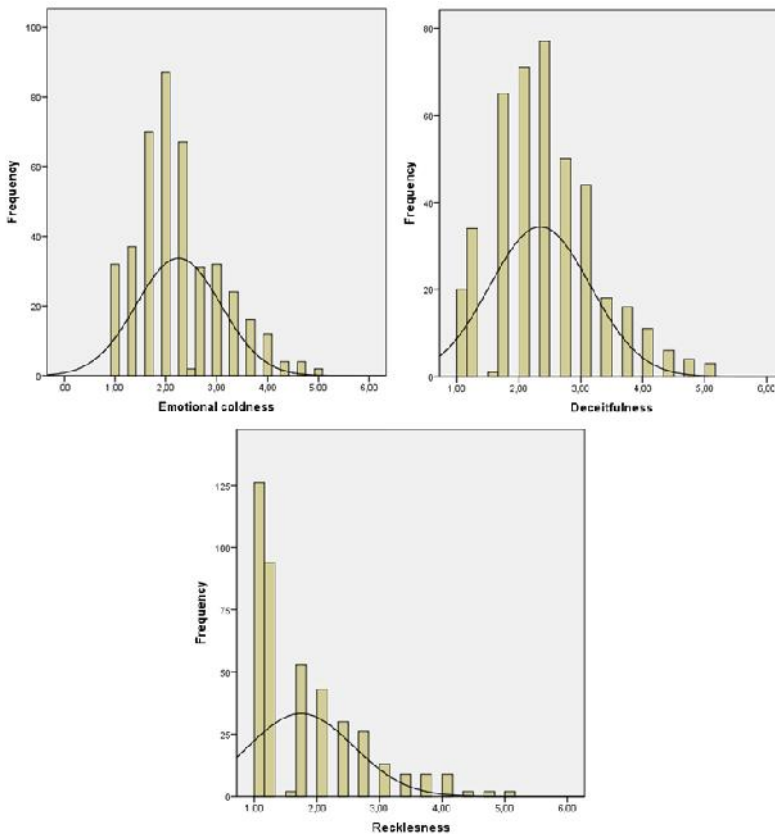

Figure 2: The distributions of the psychopathy scores

As can be expected, all distributions are positively skewed - this applies especially to Recklessness. The asymmetry lead to the fact that all three measures significantly deviate from the normal distribution: $K-Sz=2.94$; $p<.001$ for Deceitfulness; $K-Sz=3.22$; $p<.001$ for Emotional coldness and $K-Sz=4.37$; $p<.001$ for Recklessness.

6.3. Associations between the SPRS and the TriPM constructs

In order to explore the relations between the SPRS and the TriPM measures we set three regression models where SPRS scales were set as the predictors while TriPM measures were set as criteria variables. Participants' sex, age and education were controlled in the analysis as well in order to control possible confounds in the links between the analyzed variables. The results of the regression analyses are shown in Table 2.

Table 2: SPRS measures as the predictors of TriPM psychopathy scales

	Meanness		Boldness		Disinhibition	
	β	r	β	r	β	r
sex	-.13*	-.21**	-.16**	-.11*	-.07	-.10*
age	-.07	.02	-.18**	-.09	-.11*	-.07
education	-.04	-.01	.19**	.18**	-.10	-.16**
Deceitfulness	.03	.10	.24**	.23**	.08	.12*
Emotional coldness	.20**	.26**	-.02	.04	.00	.09
Recklessness	.07	.15**	-.08	-.06	.23**	.27**

Notes: β - standardized regression coefficient; r - zero order correlation between the predictor and the criterion; males were coded by 0 and females by 1; * - $p<.05$; ** - $p<.01$.

In Table 1 we can see that Meanness ($R^2=.10$; $F_{(6, 367)}=6.24$; $p<.001$) was more expressed in males and it was positively predicted by Emotional coldness. Similarly, Boldness ($R^2=.11$; $F_{(6, 367)}=8.54$; $p<.001$) was more pronounced in males, younger participants, the ones with higher education and the ones with elevated scores on the Deceitfulness trait. Finally Disinhibition ($R^2=.10$; $F_{(6, 367)}=6.69$; $p<.001$) was negatively predicted by participants' age and positively by the ratings on the Recklessness trait. The percentage of criteria's explained variance was very similar for all traits: 10% for Meanness and Disinhibition and 11% for Boldness trait.

7. DISCUSSION

Considering the number of studies conducted in the field of psychopathy it is interesting that there were no systematic attempts to construct a rating scale for assessing psychopathy where laypeople can be raters. The only existing rating scale

for the assessment of psychopathy is PCL-R (Hare, 2003) and its derivatives (Forth et al., 2003; Steadman et al., 2000). Despite its validity and predictive power (it is often regarded as a "gold standard" in psychopathy assessment), this instrument has several limitations which seriously buffer its usage in empirical research: it is time consuming, demands a skilled interviewer, it is partially based on an external source of information about the target individual, and it is not suitable for group administration. Hence, it cannot be easily used in a research context, especially in long surveys where there is no space for scales with a large number of items. If we have a scale where lay individuals can be raters, this would immensely facilitate the research in psychopathy, using this type of methodology. The advantage is not only that the researchers can use raters from general populations, which are much easier to find, but to collect data in a group manner since in this case there can be a large number of raters instead of only several trained scholars. There is another reason why rating scales may be especially important and it regards the nature of psychopathy traits. It has been reasoned that self-report measures of psychopathy may be especially prone to distorted responses. The reason is twofold: 1) the core psychopathic trait is manipulation; therefore individuals high in psychopathy may intentionally tend to provide false responses on psychopathy items (MacNeil & Holden, 2006); 2) psychopathy is sometimes depicted by a lack of insight into one's own behavior (Jackson & Richards, 2007) so highly psychopathic individuals may not be able to accurately describe their characteristics¹. Perhaps one of the reasons for the lack of effort in constructing rating methods for psychopathy assessment is the fact that this represents a complex task. The results of the present research confirm this, but offer promises for future studies as well.

7.1. Current phase of the Short Psychopathy Rating Scale research

Our goal was to construct a short, reliable and valid rating measure of psychopathy which could be used by layman raters in empirical research. Our starting point was to test 15 items focused on measuring three psychopathy characteristics that have been described in every conceptualization of psychopathy: manipulative and deceitful tendencies, emotional superficiality based on lack of affective empathy and erratic and impulsive behavior (Cooke et al., 2004; Hare, 2003; Lilienfeld & Andrews, 1996; Patrick et al., 2009). These traits have been labeled as Deceitfulness,

¹ This said, it must be added that we believe this problem in psychopathy assessment has been overemphasized. First, the results of meta-analysis showed that self-report psychopathy scores are not related to any style of response distortion, including faking good and faking bad (Ray, Hall, Rivera-Hudson, Poythress, Lilienfeld, & Morano, 2013). Secondly, it has been shown that heightened psychopathic traits are not characterized by a lack of insight, since there is relatively good convergent validity between self-report and rating measures of psychopathy (Miller, Jones, & Lynam, 2011; but see also Kujačić, Mededović, & Knežević, 2015 for the opposite findings). Finally, the data of theoretically congruent relations between psychopathy and various external criteria, with many of them being operationalized as objective measures (Mededović, 2015), speaks in favor of the validity of self-report psychopathy measures.

Emotional coldness and Recklessness in the present model. The first version of the scale contained items that were all reflected in the direction of the measurement object, i.e. there were no reverse coded items (Međedović & Petrović, 2018). This could elevate the acquiescence bias in responding so we turned two items per scale opposite to the measurement object in the present version of the instrument. However, the present set of items did not achieve adequate model fit when all of the items were included in the analysis. Note that both reverse coded items needed to be excluded from the Deceitfulness scale in order to maximize fit; one reversed and one directly reflected item per Emotional coldness and Recklessness were also removed. The exact reason why these specific items decreased model fit has yet to be established. This in turn reflected on the scale reliabilities which turned out to be lower than expected. However, we should acknowledge that the magnitude of α coefficients (.60 to .68) is quite satisfactory having in mind that the scales comprise three items only.

It is also evident that the scores on psychopathy traits are positively asymmetric, which deviated the assumption of normal distribution of the scores. We do not see this as a major problem: psychopathy traits are present in the general population but we can hardly expect normal distribution of the traits depicting manipulation and exploitation of others, together with the lack of empathy and guilt. These are relatively rare traits and their general frequency in the population must effect the distributions of the scales. However, we do believe that the skewness of the Recklessness scale is too large to be ignored, especially because the core basis of this trait is impulsiveness, which should be relatively normally distributed in the general population. This means that the items for Recklessness scales must be chosen in a way that they reflect more common variants of impulsive and careless behavior.

Our results met expectations when the validity of scales is in question. In fact, all of the data regarding validity showed very good performance of SPRS measures. First, with the removal of two items per scale, the obtained model showed quite satisfactory fit, comparing to the usual standards in psychological science (Hu & Bentler, 1999). Secondly, the expected sex differences in psychopathy were detected: males scored higher on all three psychopathy traits. It has been reliably demonstrated that psychopathy is more present in males than females (Cale & Lilienfeld, 2002), possibly because it is more adaptive for males especially in the context of mental health (Međedović, Wertag, & Sokić, 2018). Finally, and most importantly, SPRS measures showed expected relations with TriPM scales. Emotional coldness showed a distinctive association with Meanness, Boldness with Deceitfulness, while Recklessness was primarily associated with Disinhibition. In other words, the results of the external validity analysis completely confirmed the hypotheses we set. Hence, it can be reliably said that SPRS constructs measure the intended psychological traits based on manipulation, lack of compassion and difficulties in behavioral control. We may say that SPRS performs similarly to the PCL-R based instruments in this context: the associations between SPRS scales and TriPM are similar to the ones between PCL-SV and TriPM (Sellbom, Laurinavičius, Ustinavičiūtė, & Laurinaitytė, 2018). In fact, according to some findings, SPRS

outperforms PCL-R: there are studies which failed to find an association between TriPM Meanness and PCL-R Affective factor, which is unexpected since these two scales should represent complementary measures (Venables, Hall, & Patrick, 2014).

It may seem that the strength of the associations between the scales is too low to corroborate the assumption of validity. However, we should have in mind that the scores are obtained via different methodology. As a consequence, there is diminished method covariance, which is a trivial covariance between the measures generated by the mono-method design (Blonigen et al., 2010). In fact, the strength of associations is very similar to the existing data where rating and self-report measures of psychopathy were collected (e.g. Hall, Drislane, Patrick, Morano, Lilienfeld, & Poythress, 2014; Poythress, Lilienfeld, Skeem, Douglas, Edens, Epstein, & Patrick, 2010). Nevertheless, we must add that these associations would be probably higher in magnitude if the reliabilities of the SPRS subscales would be higher. This remains the task for future research. In sum, we believe that the present results of SPRS validity are convincing and promising.

7.2. Limitations, future directions and conclusion remarks

Rating measures have several advantages which make them very useful in the field of individual differences research. They can provide information on the target person's behavior without being susceptible to biases characteristic for self-report measures. Despite the fact that they are very short measures for assessing personality and behavioral traits (containing only one or two items per construct: Rammstedt & John, 2007; Robins, Hendin, & Trzesniewski, 2001), which make them suitable for long surveys, our goal in the next phase of SPRS development is to elevate the number of items per scale. The ideal number of items should be six or seven markers: this would elevate the reliability of the scales without taking too much space in the survey. Building on present and previous work in SPRS, perhaps the best strategy is to start from a higher number of items and to extract the ones which provide the best fit to the data. This will positively reflect on the scales' reliabilities which is certainly the main limitation of the SPRS's present version. Certainly, it would be useful to apply other measures of psychopathy and the dark personality traits in general to the validation process. The present findings certainly encourage us to continue with this task, especially the data regarding the SPRS validity. The development of a short and reliable psychopathy rating scale would certainly benefit many researchers who study this phenomenon.

REFERENCES

- (1) Benning, S. D., Patrick, C. J., Salekin, R. T., & Leistico, A. M. R. (2005). Convergent and discriminant validity of psychopathy factors assessed via self-report: A comparison of three instruments. *Assessment*, 12, 270-289.
<https://doi.org/10.1177%2F1073191105277110>

- (2) Blonigen, D. M., Patrick, C. J., Douglas, K. S., Poythress, N. G., Skeem, J. L., Lilienfeld, S. O., ... & Krueger, R. F. (2010). Multimethod assessment of psychopathy in relation to factors of internalizing and externalizing from the Personality Assessment Inventory: The impact of method variance and suppressor effects. *Psychological assessment*, 22, 96-107.
<https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/a0017240>
- (3) Boduszek, D. & Debowska., A. (2016). Critical evaluation of psychopathy measurement (PCL-R and SRP-III/SF) and recommendations for future research. *Journal of Criminal Justice*, 44, 1-12.
- (4) Boduszek, D., Debowska, A., Dhingra, K., & DeLisi, M. (2016). Introduction and validation of Psychopathic Personality Traits Scale (PPTS) in a large prison sample. *Journal of Criminal Justice*, 46, 9-17.
- (5) Cale, E. M., & Lilienfeld, S. O. (2002). Sex differences in psychopathy and antisocial personality disorder: A review and integration. *Clinical psychology review*, 22, 1179-1207. [https://doi.org/10.1016/S0272-7358\(01\)00125-8](https://doi.org/10.1016/S0272-7358(01)00125-8)
- (6) Campbell, M. A., French, S., & Gendreau, P. (2009). The prediction of violence in adult offenders: A meta-analytic comparison of instruments and methods of assessment. *Criminal Justice and Behavior*, 36, 567-590.
<https://doi.org/10.1177%2F0093854809333610>
- (7) Cleckley, H. (1941). *The mask of sanity*. St. Louis, MO: Mosby.
- (8) Cleckley, H. (1976). *The mask of sanity (5th edition)*. St. Louis, MO: Mosby.
- (9) Cooke, D. J., Michie, C., Hart, S. D., & Clark, D. A. (2004). Reconstructing psychopathy: Clarifying the significance of antisocial and socially deviant behavior in the diagnosis of psychopathic personality disorder. *Journal of personality disorders*, 18, 337-357. <https://doi.org/10.1521/pedi.2004.18.4.337>
- (10) Cooke, D. J., Michie, C., & Skeem, J. (2007). Understanding the structure of the Psychopathy Checklist—Revised: An exploration of methodological confusion. *The British Journal of Psychiatry*, 190, s39-s50. <https://doi.org/10.1192/bjp.190.5.s39>
- (11) Forth, A. E., Kosson, D. S., & Hare, R. D. (2003). *Hare psychopathy checklist: Youth version*. New York: Multi-Health Systems.
- (12) Gray, N. S., Hill, C., McGleish, A., Timmons, D., MacCulloch, M. J., & Snowden, R. J. (2003). Prediction of violence and self-harm in mentally disordered offenders: A prospective study of the efficacy of HCR-20, PCL-R, and psychiatric symptomatology. *Journal of consulting and clinical psychology*, 71, 443-451.
<https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/0022-006X.71.3.443>
- (13) Jackson, R. L., & Richards, H. J. (2007). Psychopathy and the five factor model: Self and therapist perceptions of psychopathic personality. *Personality and Individual Differences*, 43, 1711-1721. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2007.05.009>
- (14) Jones, D. N., & Paulhus, D. L. (2014). Introducing the short dark triad (SD3) a brief measure of dark personality traits. *Assessment*, 21, 28-41.
<https://doi.org/10.1177%2F1073191113514105>
- (15) Jonason, P. K., & Webster, G. D. (2010). The dirty dozen: a concise measure of the dark triad. *Psychological Assessment*, 22, 420-432.
<https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/a0019265>
- (16) Hall, J. R., Drislane, L. E., Patrick, C. J., Morano, M., Lilienfeld, S. O., & Poythress, N. G. (2014). Development and validation of Triarchic construct scales from the psychopathic personality inventory. *Psychological assessment*, 26, 447-461.
<https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/a0035665>
- (17) Hare, R. D. (2003). *The Hare Psychopathy Checklist—Revised, 2nd edition*. Toronto, ON, Canada: Multi-Health Systems.

- (18) Hare, R. D., & Neumann, C. S. (2009). Psychopathy and its measurement. In P. J. Corr & G. Matthews (Eds): *Cambridge handbook of personality psychology* (pp. 660-686). Cambridge: Cambridge University Press.
- (19) Harpur, T. J., Hakstian, A. R., & Hare, R. D. (1988). Factor structure of the Psychopathy Checklist. *Journal of consulting and clinical psychology*, 56, 741-747. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/0022-006X.56.5.741>
- (20) Hart, S. D., Cox, D. N., & Hare, R. D. (1995). *Hare psychopathy checklist: Screening version (PCL: SV)*. Toronto, Ontario, Canada: Multi-Heath Systems.
- (21) Hu, L. T., & Bentler, P. M. (1999). Cutoff criteria for fit indexes in covariance structure analysis: Conventional criteria versus new alternatives. *Structural equation modeling: a multidisciplinary journal*, 6, 1-55. <https://doi.org/10.1080/10705519909540118>
- (22) Jones, D. N., & Paulhus, D. L. (2014). Introducing the short dark triad (SD3) a brief measure of dark personality traits. *Assessment*, 21, 28-41. <https://doi.org/10.1177%2F1073191113514105>
- (23) Kujačić, D., Mededović, J., & Knežević, G. (2015). The relations between personality traits and psychopathy as measured by ratings and self-report. *Psihologija*, 48, 45-59. <https://doi.org/10.2298/PSI1501045K>
- (24) Leistico, A. M. R., Salekin, R. T., DeCoster, J., & Rogers, R. (2008). A large-scale meta-analysis relating the Hare measures of psychopathy to antisocial conduct. *Law and human behavior*, 32, 28-45. <https://doi.org/10.1007/s10979-007-9096-6>
- (25) Levenson, M. R., Kiehl, K. A., & Fitzpatrick, C. M. (1995). Assessing psychopathic attributes in a noninstitutionalized population. *Journal of personality and social psychology*, 68, 151-158. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/0022-3514.68.1.151>
- (26) Lilienfeld, S. O., & Andrews, B. P. (1996). Development and preliminary validation of a self-report measure of psychopathic personality traits in noncriminal population. *Journal of personality assessment*, 66, 488-524. https://doi.org/10.1207/s15327752jpa6603_3
- (27) MacNeil, B. M., & Holden, R. R. (2006). Psychopathy and the detection of faking on self-report inventories of personality. *Personality and Individual Differences*, 41, 641-651. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2006.03.004>
- (28) Mededović, J. (2015). *Nomološka mreža psihopatije*. Institut za kriminološka i sociološka istraživanja: Beograd [*Nomological network of psychopathy*. Institute of Criminological and Sociological Research: Belgrade].
- (29) Mededović, J., Bulut, T., Savić, D., & Đuričić, N. (2018). Delineating psychopathy from cognitive empathy: The case of Psychopathic Personality Traits Scale. *European journal of analytic philosophy*, 14, 53-62. <https://doi.org/10.31820/ejap.14.1.3>
- (30) Mededović, J., & Damjanović, A. (2018). Measuring psychopathy via small sample of TriPM items. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 37(1), 7-22.
- (31) Mededović, J. & Petrović, B. (2018). Short Psychopathy Rating Scale (SPRS): Preliminary validation results. *Proceedings of the XXIV scientific conference Empirical studies in psychology*, 6, 24-28.
- (32) Mededović, J., Petrović, B., Kujačić, D., Đorić, J. Ž., & Savić, M. (2015). What is the optimal number of traits to describe psychopathy?. *Primenjena Psihologija*, 8, 109-130. <https://doi.org/10.19090/pp.2015.2.109-130>
- (33) Mededović, J., Wertag, A., & Sokić, K. (2018). Can psychopathic traits be adaptive? Sex differences in relations between psychopathy and emotional distress. *Psihologijske teme*, 27, 481-497. <https://doi.org/10.31820/pt.27.3.7>

- (34) Miller, J. D., Jones, S. E., & Lynam, D. R. (2011). Psychopathic traits from the perspective of self and informant reports: Is there evidence for a lack of insight? *Journal of Abnormal Psychology, 120*, 758-764. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/a0022477>
- (35) Patrick, C. J., Fowles, D. C., & Krueger, R. F. (2009). Triarchic conceptualization of psychopathy: Developmental origins of disinhibition, boldness, and meanness. *Development and psychopathology, 21*, 913-938. <https://doi.org/10.1017/S0954579409000492>
- (36) Paulhus, D. L., & Williams, K. M. (2002). The dark triad of personality: Narcissism, Machiavellianism, and psychopathy. *Journal of research in personality, 36*, 556-563. [https://doi.org/10.1016/S0092-6566\(02\)00505-6](https://doi.org/10.1016/S0092-6566(02)00505-6)
- (37) Paulhus, D. L., Neumann, C. S., & Hare, R. D. (2016). *Manual for the Self-Report Psychopathy Scale*. Toronto, Ontario: Multi-Health Systems.
- (38) Porter, S., Ten Brinke, L., & Wallace, B. (2012). Secrets and lies: Involuntary leakage in deceptive facial expressions as a function of emotional intensity. *Journal of Nonverbal Behavior, 36*, 23-37. <https://doi.org/10.1007/s10919-011-0120-7>
- (39) Poythress, N. G., Lilienfeld, S. O., Skeem, J. L., Douglas, K. S., Edens, J. F., Epstein, M., & Patrick, C. J. (2010). Using the PCL-R to help estimate the validity of two self-report measures of psychopathy with offenders. *Assessment, 17*, 206-219. <https://doi.org/10.1177%2F1073191109351715>
- (40) Rammstedt, B., & John, O. P. (2007). Measuring personality in one minute or less: A 10-item short version of the Big Five Inventory in English and German. *Journal of research in Personality, 41*, 203-212. <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2006.02.001>
- (41) Ray, J. V., Hall, J., Rivera-Hudson, N., Poythress, N. G., Lilienfeld, S. O., & Morano, M. (2013). The relation between self-reported psychopathic traits and distorted response styles: A meta-analytic review. *Personality Disorders: Theory, Research, and Treatment, 4*, 1-14. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/a0026482>
- (42) Robins, R. W., Hendin, H. M., & Trzesniewski, K. H. (2001). Measuring global self-esteem: Construct validation of a single-item measure and the Rosenberg Self-Esteem Scale. *Personality and social psychology bulletin, 27*, 151-161. <https://doi.org/10.1177%2F0146167201272002>
- (43) Sellbom, M., Laurinavičius, A., Ustinavičiūtė, L., & Laurinaitytė, I. (2018). The Triarchic Psychopathy Measure: An examination in a Lithuanian inmate sample. *Psychological assessment, 30*, e10-e20. <http://dx.doi.org/10.1037/pas0000603>
- (44) Venables, N. C., Hall, J. R., & Patrick, C. J. (2014). Differentiating psychopathy from antisocial personality disorder: A triarchic model perspective. *Psychological medicine, 44*, 1005-1013. <https://doi.org/10.1017/S003329171300161X>
- (45) Vitacco, M. J., Neumann, C. S., & Woduschek, T. (2008). Differential relationships between the dimensions of psychopathy and intelligence: Replication with adult jail inmates. *Criminal Justice and Behavior, 35*, 48-55. <https://doi.org/10.1177%2F0093854807309806>
- (46) Warren, G. C., & Clarbour, J. (2009). Relationship between psychopathy and indirect aggression use in a noncriminal population. *Aggressive Behavior: Official Journal of the International Society for Research on Aggression, 35*, 408-421. <https://doi.org/10.1002/ab.20317>
- (47) Woodworth, M., & Porter, S. (2002). In cold blood: Characteristics of criminal homicides as a function of psychopathy. *Journal of abnormal psychology, 111*, 436-445. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/0021-843X.111.3.436>

DALJI RAZVOJ KRATKE SKALE ZA REJTING PROCENU PSIHO PATIJE

U ovom tekstu prikazujemo dalji rad na razvoju Kratke Skale za Rejting Procenu Psihopatije (Short Psychopathy Rating Scale: SPRS), deveto-ajtemskog instrumenta za ispitivanje tri psihopatske karakteristike: Obmanjivanja, Emocionalne hladnoće i Nesmotrenosti. Administrirali smo ovaj upitnik na uzorku od 210 studenata (76% ženskih ispitanika, $M_{uzrast}=21.21$; $SD=2.10$) koji su procenjivali njihove roditelje na psihopatskim karakteristikama. Analize su izvršene na 373 ispitanika (54% žena, $M_{uzrast}=51.47$; $SD=5.91$). Izračunali smo α koeficijent Kronbaha i saradnika kao kao meru pouzdanosti skale, testirali latentnu strukturu skale pomoću Konfirmatorne Faktorske Analize i ispitali relacije SPRS skale sa merama iz Trijarhijskog modela psihopatije (TriPM, koji meri tri psihopatske karakteristike - Zlobu, Smelost i Dezinhibiciju). SPRS skale psihopatije su pokazale zadovoljavajuće pouzdanosti obzirom da se sve tri skale sastoje od po tri ajtema (koeficijenti pouzdanosti su bili u rangu od .60 do .68). Konfirmatorna Faktorska Analiza je pokazala da SPRS model dobro opisuje opservirane podatke: $\chi^2(24)=85.57$; $p<.01$; $NFI=.88$; $CFI=.91$; $RMSEA=.078$. Očekivane polne razlike na psihopatskim crtama su takođe detektovane - muškarci su imali značajno više skorove na svim psihopatskim crtama. Na kraju, validnost SPRS skale je utvrđena dobijenim relacijama između SPRS i TriPM instrumenta: Obmanjivanje je pozitivno asociralo sa Smelošću, skorovi na Emocionalnoj hladnoći su bili pozitivno povezani sa Zlobom a na Nesmotrenosti sa Dezinhibicijom, kako je bilo i pretpostavljeno. U globalu, SPRS mere su pokazale zadovoljavajuće pouzdanosti, adekvatnu faktorsku strukturu i odličnu konvergentnu i divergentnu validnost. Međutim, i dalje postoji prostor za unapređivanje instrumenta, pogotovo u domenu pouzdanosti skale.

*KLJUČNE REČI: psihopatija / rejting metod / validnost /
faktorska struktura / pouzdanost*

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2019 / Vol. XXXVIII / 1 / 39-50
Originalni naučni rad
Priljeno: 15. februara 2019. godine
UDK: 316.624:613.81-057.875(497.11)

UPOTREBA ALKOHOLA KOD MLADIH U STUDENTSKIM DOMOVIMA*

Milica Matović*

Vesna Žunić Pavlović*

Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu

Cilj ovog rada je utvrđivanje učestalosti i karakteristika upotrebe alkohola kod studenata u studentskim domovima. Uzorak čini 223 studenta Univerziteta u Beogradu, uzrasta od 19–30 godina, koji su u vreme istraživanja živeli u studentskom domu. Za potrebe istraživanja korišćen je upitnik Korovog instituta (The Core Institut). Rezultati ovog istraživanja pokazuju da petina studenata u studentskim domovima konzumira alkohol četiri ili više puta nedeljno, dok je u prethodne dve nedelje 40% studenata popilo pet ili više pića u jednoj prilici. Većina studenata ima pozitivne stavove prema upotrebi alkohola, iako su iskusili negativne posledice pijenja. Završna analiza pokazala je da je upotreba alkohola kod studenata u studentskim domovima povezana sa nekim sociodemografskim karakteristikama i karakteristikama studiranja.

KLJUČNE REČI: studenti / studentski dom / alkohol / učestalost / posledice

* Rad je nastao kao rezultat istraživanja na projektima "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnost socijalne intervencije" (Br. 47011) i "Socijalna participacija osoba sa intelektualnom ometenošću" (Br. 179017), koje finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

* Student doktorskih studija, Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju; e-aderesa: mmatovic1992@gmail.com

* E-mail: vzunicpavlovic@gmail.com

UVOD

Upotrebu alkohola većina studenata percipira kao sastavni deo studiranja (Novak, Crawford, 2010). Odvajanje od roditelja i preseljenje u veći grad doprinose povećanju rizika upotrebe alkohola i razvoja zavisnosti (Larimer, Kilmer, Lee, 2005). Studije u kojima su komparirani obrasci pijenja mladih koji studiraju i onih koji ne studiraju ukazuju na to da su upotreba alkohola i teško opijanje učestaliji kod studenata (Chen, Dufour, Yi, 2004/5; Johnston et al., 2007).

Studenti su obično svesni da preterano konzumiraju alkohol, ali nemaju volje da prestanu da piju sve dok mogu da se nose sa socijalnim pritiskom (Walters, Bennett, Noto, 2000). Povećana upotreba alkohola u populaciji studenata objašnjava se stanjem napetosti koje je izazvano težnjom za socijalnim postignućem i nerealnim i nerealizovanim očekivanjima (Milošević i sar., 2014), kao i previsoko postavljenim ambicijama, čestim stresnim situacijama, visokim očekivanjima od strane roditelja i osećanjem bezperspektivnosti (Dragišić-Labaš, 2012). Ipak, studenti najčešće navode motive hedonističke prirode za upotrebu alkohola (Miljanović i sar., 2015), odnosno opuštanje, uživanje, bolje raspoloženje i slobodniju komunikaciju (Dragišić-Labaš, 2012). Većina studenata konzumira alkoholna pića u društvu vršnjaka, koji ostvaruju negativan uticaj na dva načina, putem socijalnog pritiska i direktnim nabavljanjem alkoholnih pića (Miljanović i sar., 2015). Nestrukturisano slobodno vreme i dosada takođe mogu biti razlozi prekomerne upotrebe alkohola u studentskoj populaciji (Paunić, 2000).

Posledice konzumiranja alkohola u populaciji studenata su brojne i ozbiljne. Prema Nacionalnom institutu za zloupotrebu alkohola i alkoholizam, u SAD je tokom 2015. godine 1,825 studentata umrlo od posledica nenamernih povreda izazvanih i povezanih sa alkoholom, uključujući saobraćajne nesreće (NIAAA, 2014). Ekscesivno konzumiranje alkohola uzrok je 4% smrtnih ishoda u svetu, uključujući 320000 mladih, uzrasta od 15 do 29 godina (Bokan et al., 2012). U literaturi se kao najčešće negativne posledice upotrebe alkohola kod studenata navode: mamurluk i gubitak pamćenja (Mohammadpooraasl et al., 2014); neželjeni i nezaštićeni seksualni odnos, vožnja pod dejstvom alkohola i saobraćajna nesreća (Chavez, O'Brien, Pilon, 2005); niže ocene, manja prolaznost na ispitima i izostajanje sa predavanja (DeJong et al., 2007). Štetne posledice mogu iskusiti i studenti koji ne konzumiraju alkohol, ali žive u studentskim domovima, iznajmljuju stan sa više cimera ili posećuju studentske žurke (Walters, Bennett, Noto, 2000), najčešće u vidu vređanja (NIAAA, 2014) i prekidanja učenja ili spavanja, svađe i tuče (Palmer, 1996).

Rezultati prethodnih istraživanja rađenih u Srbiji nisu saglasni u pogledu celoživotne prevalencije upotrebe alkohola u populaciji studenata koja se kreće od 54% (Simić i sar., 2008) i 60% (Detanac i sar., 2014), preko 82,5 (Pekmezovic et al., 2011) do više od 90% (Bokan et al., 2012; Đurić i sar., 2017; Ilić, Janković, Paunić, 2000; Miljanović i sar., 2015; Marić, Šumonja, 2013; Paunić, 2010). Autori sličnih istraživanja u zemljama u regionu izveštavaju da je od 62% (Jašić, Hodžić, Selmanović, 2012) do preko 90% studenata probalo alkoholna pića tokom života (Arambašić, Miškulin, Matić, 2014; Kuzman i sar., 2011; Šestan, 2007).

Na osnovu raspoloživih podataka nije moguće izvesti zaključak o učestalosti upotrebe alkohola kod studenata u Srbiji, jer domaći autori navode da najveći deo studenata konzumira alkohol jednom mesečno (Bokan et al., 2012), samo u izuzetnim prilikama (Detanac i sar., 2014), retko (Miljanović i sar., 2015), povremeno (Pekmezovic et al., 2011) ili da ne pije (Simić i sar., 2008). Slična situacija je i sa istraživanjima u regionu u kojima su dobijeni nalazi da većina studenata ne pije (Jašić, Hodžić, Selmanović, 2012) ili da pije jednom mesečno (Kuzman i sar., 2011) i povremeno (Lolić i sar., 2012).

Brojne studije bave se faktorima upotrebe alkohola u populaciji studenata, ali njihovi nalazi nisu konzistentni. Najviše saglasnosti postoji u pogledu polnih razlika, s obzirom na to da veliki broj autora izveštava o učestalijoj upotrebi alkohola i težim obrascima pijenja kod studenata muškog pola (Arambašić, Miškulin, Matić, 2014; Bokan et al., 2012; Đurić i sar., 2017; Kuzman i sar., 2011; Lolić i sar., 2012; Milošević i sar., 2014). Autori prethodnih istraživanja nalaze da postoje razlike u upotrebi alkohola u zavisnosti od fakulteta koje studenti pohađaju (Arambašić, Miškulin, Matić, 2014; Milošević i sar., 2014; Porter, Pryor, 2007), ali se ne slažu u pogledu toga koji su fakulteti najugroženiji. Pojedini autori zabeležili su učestaliju upotrebu alkohola kod starijih u odnosu na mlađe studente (Bokan et al., 2012; Milošević i sar., 2014), ali u drugim studijama ove razlike nisu potvrđene (Detanac i sar., 2014; Lolić i sar., 2012; Šestan, 2007). U nekim istraživanjima otkrivena je učestalija upotreba alkohola kod studenata sa nižim akademskim postignućima (Bokan et al., 2012; Milošević i sar., 2014; Presley, Meilman, Leichliter, 2002; Pullen, 1994), dok u drugim nisu nađene značajne veze između upotrebe alkohola i akademskih postignuća (Arambašić, Miškulin, Matić, 2014; Powell, Williams, Wechsler, 2004).

Tip stanovanja studenata smatra se značajnim faktorom upotrebe alkohola. Studenti koji žive u manje kontrolisanim uslovima, sami ili sa cimerima u privatnom smeštaju ili u studentskom domu, češće i u većim količinama konzumiraju alkohol (Wicki, Kuntsche, Gmel, 2010). U poređenju sa studentima koji žive sa roditeljima, kod studenata iz studentskih domova verovatnoća razvoja teškog opijanja je dva puta veća (O'Hare, 1990). Obrazloženja za povećan rizik upotrebe alkohola kod studenata koji žive u studentskom domu su: život u studentskom domu izolovan je od stvarnog sveta (Presley, Meilman, Leichliter, 2002); u studentskom domu postoji veća dostupnost alkohola, manja kontrola i odobravanje pijenja od vršnjaka (Fromme, Kruse, 2003); za život u studentskom domu karakteristična je velika količina nestrukturisanog vremena i odsustvo zdravih aktivnosti (Ross, DeJong, 2009). Međutim, treba pomenuti da neki autori nisu ustanovili značajne razlike u učestalosti upotrebe alkohola u zavisnosti od tipa stanovanja studenata (Arambašić, Miškulin, Matić, 2014).

1. CILJEVI ISTRAŽIVANJA

Osnovni cilj istraživanja je utvrđivanje karakteristika upotrebe alkohola kod studenata koji žive u studentskom domu. Karakteristike upotrebe alkohola odnose

se na: uzrast na kome su probali alkohol, učestalosti konzumiranja alkohola tokom prethodne godine, učestalost opijanja tokom prethodne dve nedelje, promenu učestalosti pijenja u odnosu na prethodnu godinu, mesto na kome se konzumira alkohol, stavove prema efektima upotrebe alkohola i negativne posledice upotrebe alkohola. U okviru ovako postavljenog cilja, posebno je posvećena pažnja sagledavanju razlika u karakteristikama upotrebe alkohola u odnosu na sociodemografske karakteristike (pol i mesto prebivališta) i karakteristike studiranja (dom, fakultet, nivo i godina studija i prosečna ocena).

2. METOD RADA

2.1. Uzorak. Uzorak čini 223 studenta Univerziteta u Beogradu koji žive u studentskom domu i to: 65% ženskog i 35% muškog pola; uzrasta 19–30 godina (AS = 22,24; SD = 2,00); sa mestom prebivališta u gradskim (62,3%), prigradskim (19,7%) i seoskim naseljima (17,9%). Neujednačenost uzorka prema polu rezultat je znatno većih smeštajnih kapaciteta u studentkim domovima namenjenih devojkama i dobrovoljnog pristupa popunjavanju upitnika. U istraživanju su učestvovali studenti fakulteta koji pripadaju društveno-humanističkim (43,5%), tehničko-tehnološkim (39,5%), prirodno-matematičkim (10,3%) i medicinskim naukama (6,7%). Distribucija ispitnanika prema nivou i godini studija je sledeća: 86,5% osnovne akademske studije (13% prva, 18,8% druga, 18,8% treća, 21,5% četvrta godina i 14,3% apsolvanti) i 13,5% master akademske studije. Prosečna ocena tokom studiranja je 8,43 (SD = 0,87). Studentski domovi su grupisani prema broju smeštenih studenata na domove većeg kapaciteta (Studentski grad), domove srednjeg kapaciteta (4. April, Patris Lumumba, Karaburma i Slobodan Penezić) i domove manjeg kapaciteta (Vera Blagojević I i II, Žarko Marinović, Košutnjak, Kralj Aleksandar, Mika Mitrović i Rifat Burdžević). Uzorak istraživanja čini 41,7% studenata iz domova većeg, 34,5% studenata iz domova srednjeg i 23,8% studenata iz domova manjeg kapaciteta.

2.2. Procedure i instrumenti. Istraživanje je sprovedeno u Beogradu tokom letnjeg raspusta. Ovaj period izabran je kao najpogodniji, jer studenti nemaju obaveze i mogu da naprave presek boravka u studentkom domu u prethodnoj godini. Za potrebe istraživanja korišćen je onlajn upitnik napravljen pomoću Google Forms platforme. U periodu od dva meseca upitnik je bio dostupan na sajtovima društvenih grupa koje okupljaju studente iz različitih domova.

Za potrebe ovog istraživanja korišćen je upitnik Korovog instituta (*The Core Institut*), forma za studentske domove (*Community College Form*) (The Core Institut, 2016). Prvi deo upitnika sadrži pitanja o sociodemografskim podacima (pol, uzrast i mesto prebivališta) i karakteristikama studiranja (dom, fakultet, nivo i godina studija i prosečna ocena). Drugi deo sastoji se od pitanja o uzrastu na kome su probali alkohol, učestalosti konzumiranja i opijanja, promeni pijenja u odnosu na prethodnu godinu i mestu na kome upotrebljavaju alkohol. Na sva pitanja iz prvog i drugog dela odgovara se označavanjem jednog od ponuđenih odgovora. Treći deo

upitika sadrži tvrdnje o pozitivnim efektima i negativnim posledicama upotrebe alkohola sa ponuđenim odgovorima na skali Likertovog tipa.

2.3. Obrada podataka. Deskriptivna statistika korišćena je za obradu podataka o učestalosti i karakteristikama upotrebe alkohola. Za testiranje značajnosti razlika u odnosu na pol korišćeni su Man-Vitnijev U test i hi-kvadrat test. Za testiranje značajnosti razlika u odnosu na mesto prebivališta, veličinu studentskog doma i tip fakulteta korišćeni su Kruskal-Volisov test i hi-kvadrat test. Za testiranje povezanosti učestalosti, stavova o efektima, posledica i promene unosa alkohola sa godinom studija i prosečnom ocenom korišćen je Spirmanov test korelacije.

3. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Više od polovine studenata (57,8%) prvi put je probalo alkoholna pića na uzrastu od 14 do 17 godina, 28,3% pre 14. godine, 10,3% nakon punoletstva, a 3,6% nije probalo alkohol. U prethodnih godinu dana, najviše studenata je konzumiralo alkohol jednom do tri puta nedeljno (37,7%) ili jednom do dva puta mesečno (33,7%). Više od tri puta nedeljno alkohol je konzumiralo 21,9% studenata. Ostali studenti konzumirali su alkohol jednom do šest puta godišnje (17,4%) ili nisu konzumirali alkohol (6,3%). Od ukupnog broja ispitanika, 42,2% popilo je pet ili više pića u jednoj prilici tokom prethodne dve nedelje. Na pitanje o promeni u konzumiranju alkohola u odnosu na prethodnu godinu, 37,7% studenata odgovorilo je da nema promene, 33,2% da manje piju, a 21,1% da više piju. Ispitanici su najčešće konzumirali alkohol na studentskim žurkama ili tokom neformalnih okupljanja u studentskom domu (42,6%), u kafićima ili klubovima (30,5%) i na privatnim žurkama (20,6%).

Većina studenata smatra da upotreba alkohola ima pozitivne efekte, kao što su: bolja zabava (75,8%), "probijanje leda" (74,4%), lakše povezivanje sa vršnjacima (55,6%), lakši seksualni kontakt (52,5%), lakše suočavanje sa stresom (50,7%) i sl.

Najučestalije posledice konzumiranja alkohola koje su studenti iskusili u prethodnih godinu dana su: mamurluk (79,4%), mučnina (65%), propuštanje predavanja (37,2%), kakanje (33,2%), svađanje (32,3%) i kritikovanje od drugih zbog konzumiranja alkohola (30,5%). Manji broj studenata doživeo je posledice u vidu seksualnog iskorišćavanja druge osobe (9%), seksualnog iskorišćavanja od druge osobe (7,6%), fizičkog povređivanja (5,4%), pokušaja (1,8%) ili razmišljanja o samoubistvu (2,7%).

Ustanovljene su statistički značajne polne razlike u učestalosti konzumiranju alkohola ($U = 4366,00$; $p < 0,01$). Studenti ($Mdn = 6,00$; $IQR = 3,00$) znatno češće konzumiraju alkohol u odnosu na studentkinje ($Mdn = 5,00$; $IQR = 3,00$). S druge strane, nema značajnih polnih razlika u promeni upotrebe alkohola u odnosu na prethodnu godinu ($rC = 0,3$; $\chi^2 = 2,28$; $df = 2$; $p = 0,32$).

Značajno veći broj studenata nego studentkinja ima pozitivne stavove prema efektima konzumiranja alkohola ($U = 4153,00$; $p < 0,01$). Dodatnom analizom

konstatovane su statistički značajne razlike u pojedinačnim stavovima o efektima konzumiranja alkohola prema polu (Tabela 1).

Tabela 1. Razlike u pojedinačnim stavovima o efektima konzumiranja alkohola prema polu

Relacija	rC	χ^2	df	p
Pol x Stav – alkohol čini žene privlačnijim	0,38	33,70	1	0,01
Pol x Stav – alkohol omogućava ljudima da se nečim zanimaju	0,18	7,42	1	0,01
Pox x Stav – alkohol olakšava suočavanje sa stresom	0,18	7,08	1	0,000

U prethodnih godinu dana, više negativnih posledica upotrebe alkohola doživeli su studenti (Mdn = 4,00; IQR = 5,25) u odnosu na studentkinje (Mdn = 3,00; IQR = 4,00) i ova razlika je statistički značajna ($U = 4422,00$; $p < 0,01$). U Tabeli 2 prikazane su razlike prema polu u pojedinim posledicama konzumiranja alkohola.

Tabela 2. Razlike u pojedinačnim posledicama konzumiranja alkohola prema polu

Relacija	rC	χ^2	df	p
Pol x Tuča	0,21	10,21	1	0,01
Pol x Vožnja pod dejstvom alkohola	0,21	10,24	1	0,01
Pox x Seksualno iskorišćavanje druge osobe	0,23	11,84	1	0,001
Pol x Razmišljanje o problemima zbog upotrebe alkohola	0,15	5,13	1	0,02
Pol x Bezuspešni pokušaji prestanka konzumiranja alkohola	0,14	4,42	1	0,04
Pol x Kritikovanje od strane drugih osoba	0,15	4,84	1	0,02

Mesto prebivališta nije se pokazalo kao značajan faktor učestalosti upotrebe alkohola ($H = 4,24$; $df=2$; $p = 0,12$). Studenti koji dolaze iz seoskih područja (Mdn = 5,00; IQR = 2,00), iz prigradskih naselja (Mdn = 5,50; IQR = 1,00) i iz grada (Mdn = 5,00; IQR = 2,00) u podjednako meri su konzumirali alkohol u prethodnih godinu dana. Međutim, postoji statistički značajna razlika u promeni unosa alkohola u odnosu na prethodnu godinu u zavisnosti od mesta prebivališta studenata ($rC = 0,22$; $\chi^2 = 10,42$; $df = 2$; $p < 0,05$). Studenti koji dolaze iz seoskih područja ($M = 3,15$; $SD = 0,66$) učestalije izveštavaju o povećanoj upotrebi alkohola u odnosu na studente gradskih ($M = 2,76$; $SD = 0,75$) i prigradskih naselja ($M = 2,95$; $SD = 0,81$). Između studenata sa prebivalištem u gradskim, prigradskim i seoskim naseljima nema značajnih razlika u stavovima prema efektima upotrebe alkohola ($H = 0,99$; $df=2$; $p = 0,61$) ni u učestalosti negativnih posledica ($H = 0,92$; $df=2$; $p = 0,63$).

Nema značajnih razlika u učestalost konzumiranja alkohola ($H = 0,83$; $df = 2$; $p = 0,65$) između studenata koji žive u domu većeg (Mdn = 5,00; IQR = 2,00), srednjeg (Mdn = 5,00; IQR = 2,00) i manjeg kapaciteta (Mdn = 5,00; IQR = 3,00). Značajne razlike ne postoje u pogledu promene unosa alkohola ($rC = 0,10$; $\chi^2 = 2,14$; $df = 4$; $p = 0,71$), stavova o pozitivnim efektima ($H = 0,69$; $df=2$; $p = 0,71$) ni negativnim posledicama ($H = 2,00$; $df = 2$; $p = 0,37$).

Postoje statistički značajne razlike u učestalosti upotrebe alkohola u zavisnosti od fakulteta koji studenti pohađaju ($H = 12,20$; $df = 3$; $p < 0,01$). Studenti tehničko-tehnoloških fakulteta učestalije konzumiraju alkohol (Mdn = 6,00; IQR = 1,00) nego studenti prirodno-matematičkog (Mdn = 5,00; IQR = 3,00), medicinskog (Mdn =

4,00; IQR = 4,00) i društvenog-humanističkog usmerenja (Mdn = 5,00; IQR = 3,00). Između studenata navedenih usmerenja nema značajnih razlika u promeni upotrebe alkohola u odnosu na prethodnu godinu ($rC = 0,12$; $\chi^2 = 3,10$; $df = 6$; $p = 0,80$) niti u stavovima prema pozitivnim efektima upotrebe alkohola ($H = 3,07$; $df=3$; $p = 0,38$). Ustanovljene su statistički značajne razlike u učestalosti negativnih posledica upotrebe alkohola u zavisnosti od fakulteta koji studenti pohađaju ($H = 13,91$; $df=3$; $p = 0,01$). Studenti tehničko-tehnoloških fakulteta iskusili su više negativnih posledica (Mdn = 4,50; IQR = 5,75) nego studenti prirodno-matematičkog (Mdn = 2,00; IQR = 2,00), medicinskog (Mdn = 3,00; IQR = 2,00) i društvenog-humanističkog usmerenja (Mdn = 3,00; IQR = 4,00).

U Tabeli 3 prikazani su rezultati o povezanosti učestalosti i karakteristika upotrebe alkohola sa godinom studiranja i prosečnom ocenom. Godina studija nije značajno povezana sa učestalošću upotrebe alkohola u prethodnih godinu dana, ali postoje statistički značajne negativne veze između godine studija i promene upotrebe alkohola u odnosu na prethodnu godinu, stavova prema pozitivnim efektima i negativnih posledica upotrebe alkohola. Prosečna ocena tokom studija nije značajno povezana sa varijablama koje opisuju upotrebu alkohola.

Tabela 3. Korelacije godine studija i prosečne ocene sa učestalošću, efektima, posledicama i promenom unosa alkohola (matrica Spirmanove interkorelacije)

	1	2	3	4	5
1. Učestalost					
2. Posledice	0,51***				
3. Stavovi o efektima	0,34***	0,47***			
4. Promena unosa	0,43***	0,23**	0,12		
5. Godina studija	-0,10	-0,22**	-0,17*	-0,15*	
6. Prosečna ocena	-0,09	-0,11	-0,02	0,09	0,17*

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

4. DISKUSIJA

Rezultati ovog istraživanja pokazuju da je 96% studenata koji žive u studentskom domu probalo neko alkoholno piće tokom života, što je u skladu sa nalazima drugih istraživanja koja su rađena u Srbiji (Bokan et al., 2012; Đurić i sar., 2017; Ilić, Janković, Paunić, 2000; Miljanović i sar., 2015; Marić, Šumonja, 2013; Paunić, 2010) i u Hrvatskoj (Arambašić, Miškulin, Matić, 2014; Kuzman i sar., 2011).

Prema rezultatima ovog istraživanja, petina studenata u studentskim domovima konzumira alkohol četiri ili više puta nedeljno. U drugim istraživanjima zabeležena je značajno manja proporcija studenata koji učestalo upotrebljavaju alkohol: 1,8% mladih i 5,5% starijih studenata konzumira alkohol tri ili više puta nedeljno (Bokan et al., 2012); 2,39 studenata prve i 6,67% studenata četvrte godine pije svaki dan (Detanac i sar., 2014); 5,4% studenata pije više puta nedeljno, a 8% svakodneвно (Jašić, Hodžić, Selmanović, 2012); 13,1% studenata redovno konzumira alkohol (Lolić i sar., 2012); u zavisnosti od vrste alkoholnog pića, od 3,4% do 9,1% studenata vrlo često konzumira alkohol (Miljanović i sar., 2015); 0,43% studenata često pije

(Simić i sar., 2008); 1,6% studenata svakodnevno pije (Pekmezovic et al., 2011). Predočene razlike u rezultatima ovog i drugih istraživanja sugeriraju da je prevalencija učestalog pijenja znatno veća kod studenata koji žive u studentskom domu u odnosu na ukupnu populaciju studenata.

Dobijeni rezultati pokazuju da je preko 40% studenata iz studentskih domova popilo pet ili više pića u jednoj prilici tokom prethodne dve nedelje. Mada i drugi autori izveštavaju o učestalosti opijanja studenata, komparaciju nalaza otežava drugačiji vremenski period merenja: tokom života 30% studenata prve godine i 40% studenata četvrte godine studija bilo je u stanju akutnog pijanstva (Detanac i sar., 2014); u poslednjih 30 dana opilo se 20% studenata i 10% studentkinja (Kuzman i sar., 2011); u prethodnom mesecu umereno opijanje zabeleženo je kod 35%, a teško opijanje kod 8,5% studenata (Miljanović i sar., 2015); 61,6% studenata bilo je pod snažnim uticajem alkohola barem jednom u životu (Marić, Šumonja, 2013); dve trećine studenata se opijalo jednom ili više puta (Paunić, 2010); 32% studenata se opije jednom ili više puta nedeljno ili mesečno (Šestan, 2007).

U ovom istraživanju otkriveno je da studenti koji žive u studentskom domu obično konzumiraju alkohol na žurkama i u kafićima ili klubovima. Ovi rezultati imaju potvrdu u nalazima drugih autora da studenti uglavnom piju u društvu vršnjaka (Miljanović i sar., 2015; Šestan, 2007), odnosno da je konzumiranje alkohola socijalno prihvatljivo u društvu njihovih prijatelja i kolega (Milošević i sar., 2014).

Dve trećine studenta koji su učestvovali u ovom istraživanju pripisuje pozitivne efekte upotrebi alkohola u pogledu zabave i uspostavljanja kontakata, a preko polovine u pogledu seksualne aktivnosti i savladavanja stresa. Do sličnih rezultata došli su Miljanović i saradnici (2015): 48,4% studenata smatra da "alkohol čini društvenijim", 48,7% da je "seks bolji uz alkohol", a 33,2% da se "moraš napiti da se oslobodiš nakupljenog stresa tokom nedelje". Međutim, Šestan (2007) nalazi da manje studenata pozitivno ocenjuje efekte alkohola: 40% studenata smatra da "alkohol čini društvenijim", 14% da je "seks bolji uz alkohol", a samo 9% da se "moraš napiti da se oslobodiš nakupljenog stresa tokom nedelje".

Tokom prethodne godine, većina studenata iz studentskih domova doživela je negativne posledice upotrebe alkohola, najčešće u vidu mamurluka i mučnine, propuštenih predavanja, kajanja i problema u socijalnim odnosima. Dobijeni rezultati o učestalosti mučnine saglasni su sa nalazima do kojih su došli Marić i Šumonja (2013), a rezultati o učestalosti griže savesti, fizičkog povređivanja i neželjenog seksualnog odnosa su u skladu sa nalazima Kuzmana i saradnika (2011).

U ovom istraživanju otkrivene su značajne polne razlike u smislu učestalije upotrebe alkohola, pozitivnijih stavova prema efektima alkohola i učestalijih negativnih posledica kod studenata u odnosu na studentkinje. I drugi autori nalaze da je učestalost upotrebe alkohola veća kod studenata nego kod studentkinja (Arambašić, Miškulin, Matić, 2014; Bokan et al., 2012; Đurić i sar., 2017; Kuzman i sar., 2011; Lolić i sar., 2012; Milošević i sar., 2014). Kuzman i saradnici (2011) takođe izveštavaju o većoj učestalosti negativnih posledica pijenja kod studenata u odnosu na studentkinje.

Studenti sa mestom prebivališta u gradskim, prigradskim i seoskim naseljima na sličan način konzumiraju alkohol, percipiraju efekte upotrebe alkohola i doživljavaju negativne posledice pijenja. S druge strane, mesto prebivališta pokazalo se kao značajno kada je u pitanju promena upotrebe alkohola u odnosu na prethodnu godinu. Naime, studenti iz seoskih područja značajno učestalije izveštavaju o povećanju upotrebe alkohola nego studenti iz prigradskih i gradskih područja. Ovaj nalaz može ukazivati na to da tranzicija iz ruralnih u urbanu sredinu doprinosi razvoju rizičnih ponašanja.

Među studentima koji su učestvovali u ovom istraživanju postoje značajne razlike u učestalosti upotrebe alkohola i negativnih posledica u zavisnosti od fakulteta koji pohađaju. Rezultati drugih istraživanja takođe pokazuju da je vrsta fakulteta relevantan faktor za učestalost konzumiranja alkohola (Arambašić, Miškulin, Matić, 2014; Milošević i sar., 2014; Porter, Pryor, 2007). Razlike u upotrebi alkohola između studenata pojedinih usmerenja objašnjavaju se drugačijom polnom strukturom studenata, jer se veća učestalost beleži na fakultetima koje pretežno studiraju muškarci (Arambašić, Miškulin, Matić, 2014) ili boljom informisanošću studenata pojedinih fakulteta o posledicama upotrebe alkohola (Milošević i sar., 2014).

Prema rezultatima ovog istraživanja, nema značajnih razlika u učestalosti upotrebe alkohola u zavisnosti od godine studija. Autori nekoliko sličnih studija takođe nisu konstatovali značajne razlike u upotrebi alkohola u zavisnosti od godine studija (Detanac i sar., 2014; Lolić i sar., 2012; Šestan, 2007). Međutim, otkrivene su značajne korelacije koje ukazuju na to da studenti nižih godina studija više piju nego prethodne godine, imaju pozitivnije stavove prema efektima alkohola i učestalije doživljavaju negativne posledice zbog pijenja. To je u skladu sa ranijim istraživanjima koja su pokazala da su studenti prve godine studija najranjiviji, prvenstveno zbog socijalnog pritiska i želje za uspehom (NIAAA, 2014). Istraživanja rađena na uzorcima studenata prve godine studija potvrdila su da je uklapanje u novo društvo jedan od najčešćih razloga upotrebe alkohola (Iconis, 2014).

U ovom istraživanju nisu otkrivene značajne korelacije između prosečne ocene i učestalosti, stavova prema efektima i negativnih posledica upotrebe alkohola. Ovaj rezultat ima potvrdu u nalazima drugih autora da upotreba alkohola nije značajan prediktor akademskih postignuća studenata (Arambašić, Miškulin, Matić, 2014; Powell, Williams, Wechsler, 2004).

ZAKLJUČAK

Rezultati ovog istraživanja pružaju značajan uvid u učestalost i karakteristike upotrebe alkohola kod studenata koji žive u studentskom domu. Dobijeni nalazi o prevalenciji upotrebe alkohola i opijanja, pozitivnim stavovima prema efektima alkohola i brojnim negativnim posledicama koje su studenti iskusili sugerišu da je konzumiranje alkohola u populaciji studenata ozbiljan problem i da studenti iz studentskih domova predstavljaju posebno ugroženu grupu. Koliko su posledice upotrebe alkohola u ovoj populaciji ozbiljne najbolje reprezentuje podatak da je 2,7%

studenata razmišljalo, a 1,8% pokušalo samoubistvo. Prikazani rezultati mogu imati važne implikacije za prevenciju upotrebe alkohola kod studenata, naročito onih koji se nalaze u visokom riziku za ekscesivnu upotrebu alkohola, koja kasnije može da preraste u zloupotrebu i zavisnost. S toga je preporučljivo da se preventivno delovanje najpre usmeri na one studente koji upisuju prvu godinu studija i dolaze iz manjih društvenih sredina, a koji nastoje da se što pre prilagode novom načinu života u velikim gradovima. Takođe je neizbežan zaključak da bi slična istraživanja, na većim uzorcima, doprinela boljem sagledavanju problema upotrebe alkohola kod studenata koji žive u studentskim domovima.

LITERATURA

- (1) Arambašić, V., Miškulin, M. i Matić, M. (2014). Učestalost konzumacije alkohola među studentima Sveučilišta u Osijeku, te njezina moguća povezanost sa stradavanjem studenata u prometnim nesrećama. *Medica Jadertina*, 44(3-4), str. 131-137.
- (2) Bokan, D., Bokan, D., Rakić, D. & Budakov, N. (2012). Consumption of alcohol among students od University of Novi Sad. *South Eastern Europe Health Scrineces Journal*, 2(1), str. 38-44.
- (3) Chavez, K. P. A., O'Brien, B. & Pillon, S. C. (2005). Drugs use and risk behavior in university community. *Revista Latino-Americana de Emfermagem*, 13(2), str. 1194-1200.
- (4) Chen, C. M., Dufour M. C. & Yi, H. (2004/2005). Alcohol consumption among young adults ages 18–24 in the United States: Results from the 2001–2002 NESARC Survey. *Alcohol Research & Health*, 28(4), str. 269-280.
- (5) Detanac, Dž., Detanac, B., Čeranić, M., Đokić, P. i Milić, V. (2014). Konzumiranje alkohola, pušenje i fizička aktivnost među studentima Državnog univerziteta u Novom Pazaru. *Praxis Medica*, 43(3), str. 41-47.
- (6) DeJong, W., Anderson, J., Colthurst, T., Davidson, L., Langford, L. M. Mackey-Smith, V. L., Ryan, B. & Stubbs, H. (2007). *Experiences in effective prevention: The U.S Department of Education's alcohol and other drug prevention models on college campuses grants*. Washington: US Department of Education.
- (7) Dragišić-Labaš, S. (2012). Upotreba alkohola u populaciji adolescenata i mladih odraslih. *Sociološki pregled*, 46(1), str. 35-56.
- (8) Đurić, S., Mirković, M., Ilić, D. i Milošević, J. (2017). Rasprostranjenost upotrebe psihoaktivnih supstanci i njena povezanost sa socioekonomskim karakteristikama studenata. *Praxis medica*, 46(1-2), str. 57-62.
- (9) Fromme, K. & Kruse, M. (2003). Use and abuse by adolescents and young adults. U: B. A. Johnson, P. Ruiz, & M. Galanter (ur.), *Handbook of Clinical Alcoholism Treatment*, Baltimore: Lippincott Williams & Wilkins, str. 26-38.
- (10) Iconis, R. (2014). Understanding alcohol abuse among college students: Contributing factors and strategies for intervention. *Contemporary Issues in Education research*, 7(3), str. 243-248.
- (11) Ilić, D., Janković, Z., i Paunić, M.M. (2000). Zdravstveno ponašanje studentske omladine. U: J. Mirković (ur.), *Zdravstveno ponašanje studentske i srednjoškolske omladine*. Beograd: Zavod za zdravstvenu zaštitu studenata, str. 34-39.
- (12) Jašić, O., Hodžić, Dž. i Selmanović, S. (2012). Utjecaj religijskog statusa i kvalitete života na konzumaciju alkohola među studentskom populacijom Sveučilišta u Tuzli. *Jahr – Evropski časopis za bioetiku*, 3(1), str. 123-137.

- (13) Johnston, L. D., O'Malley, P. M., Bachman, J. G. & Schulenberg, J. E. (2007). *Monitoring the Future National Survey Results on Drug Use, 1975–2006: Volume 1, Secondary School Students*. (NIH Publication No. 07-6205). Bethesda: National Institute on Drug Abuse.
- (14) Kuzman, M., Pejnović Franelić, I., Pavić Šimetin, I., Mayer, D., Rojnić Palavra, I. i Pejak, M. (2011). *Navike i ponašanja u vezi sa zdravljem studenata prve godine studija sveučilišta u Zagrebu i Rijeci*. Zagreb: Hrvatski zavod za javno zdravstvo.
- (15) Larimer, M., Kilmer, J. & Lee, C. (2005). College student drug prevention: A review of individually-oriented prevention strategies. *Journal of Drug Issues*, 35(2), str. 431-456.
- (16) Lolić, V., Nešić, M., Fratrić, F. i Srdić, V. (2012). Životne navike i sportsko-rekreativne aktivnosti studenata univerziteta "Apeiron" Banja Luka. *Sportske nauke i zdravlje*, 2(1), str. 50-59.
- (17) Marić, M. i Šumonja, S. (2013). Psihosocijalni aspekt, čestotnost i međupovezanost rizičnih zdravstvenih ponašanja studenata. *Hrvatski časopis za odgoj i obrazovanje*, 15(4), str. 69-92.
- (18) Miljanović, G., Stanić, G., Stanojković, G., Terzić, N. i Janošević, M. (2015). Konzumiranje alkohola kao štetne navike u populaciji mladih. *Sestrinska reč*, 19(72), str. 12-15.
- (19) Milošević, J., Mirković, M., Đurić, S., Milošević, N. i Ilić, D. (2014). Učestalost korišćenja i stavovi o konzumiranju alkohola u studentskoj populaciji. *Praxis Medica*, 43(2), str. 31-36.
- (20) Mohammadpoorasl, A., Ghahramanloo, A. A., Allahverdipour, H. & Augner, C. (2014). Substance abuse in relation to religiosity and familial support in Iranian college students. *Asian Journal of Psychiatry*, 9, str. 41-44.
- (21) National Institute on Alcohol Abuse and Alcoholism (NIAAA). (2014). *College Drinking*. Washington: U.S. Department of Health and Human Services. <https://pubs.niaaa.nih.gov/publications/CollegeFactSheet/Collegefactsheet.pdf>, stranici pristupljeno 20.12.2018.
- (22) Novak, K. B. & Crawford, L. A. (2010). Beliefs about alcohol and the college experience as moderators of the effects of perceived drinking norms on student alcohol use. *Journal of Alcohol and Drug Education*, 54(3), str. 69-86.
- (23) O'Hare, T. M. (1990). Drinking in college: Consumption patterns, problems, sex differences and legal drinking age. *Journal of Studies on Alcohol*, 51(6), str. 536-541.
- (24) Paunić, M. (2000). Pušenje, alkoholizam i druge narkomanije i nasilničko ponašanje među studentima Beogradskog Univerziteta. U: J. Mirković (ur.), *Zdravstveno ponašanje studentske i srednjoškolske omladine*. Beograd: Zavod za zdravstvenu zaštitu studenata, str. 45-52.
- (25) Palmer, C. J. (1996). Violence and other forms of victimization in residence halls: perspectives of resident assistant. *Journal of College Student Development*, 37(3), str 268-278.
- (26) Pekmezovic, T., Popovic, A., Tepavcevic, D. K., Gazibara, T. & Paunic, M. (2011). Factors associated with health-related quality of life among Belgrade University students. *Quality of Life Research*, 20(3), str. 391-7.
- (27) Porter, S. R. & Pryor, J. (2007). The effects of heavy episodic alcohol use on student engagement, academic performance and time use. *Journal of College Student Development*, 48(4), str. 485 - 467.
- (28) Presley, C. A., Meilman, W. P. & Leichliter, S. J. (2002). College factors that influence drinking. *Journal of Studies on Alcohol*, 14, str. 82-90.
- (29) Powell, M. L., Williams, J. & Wechsler, H. (2004). Study habits and the level of alcohol use among college students. *Education Economics*, 12 (2), str. 135-149.

- (30) Pullen, L. M. (1994). The relationships among alcohol in college students and selected psychological demographic variables. *Journal of Alcohol and Drug Education*, 40(11), str. 36-50.
- (31) Ross, V. & Dejong, W. (2008). *Alcohol and other drug abuse among first-year college students*. Newton: Higher Education Center for Alcohol and Other Drug Abuse and Violence Prevention.
- (32) Simić, S., Božić-Krstić, V., Pavlica, T. i Rakić, R. (2008). Učestalost nekih navika kod mladih i zanimanje njihovih roditelja. *Glasnik Antropološkog društva Srbije*, 43, str. 122-126.
- (33) Šestan, J. (2007). Stavovi i navike pijenja alkohola među studentima Sveučilišta u Zadru. *Hrvatski časopis za javno zdravstvo*, 10 (3).
<http://hcjz.hr/index.php/hcjz/article/view/2065/2038>, stranici prisupljeno 20.1.2017.
- (34) The Core Institut (2016). *Core Alcohol and Drug Survey – Community College Form*. http://core.siu.edu/_common/documents/communitycollegelongform.pdf, stranici prisupljeno 18.5.2016.
- (35) Walters, T. S., Bennett, E. M. & Noto, V. J. (2000). Drinking on campus: What do we know about reducing alcohol use among college students? *Journal of Substance Abuse Treatment*, 19(3), str. 223-228.
- (36) Wicki, M., Kuntsche, E., & Gmel, G. (2010). Drinking at European universities? A review of student's alcohol use. *Addictive Behavior*, 35, str. 913–24.

ALCOHOL USE AMONG YOUTH IN STUDENT DORMITORIES

The aim of this paper is to examine the prevalence and characteristics of alcohol use among students in student dormitories. The sample contains 223 students of University of Belgrade, aged 19–30, who lived in student dormitories during the research. The questionnaire of the Core Institute was used for this research. The results of this study show that one-fifth of students in student dormitories consumes alcohol four or more times a week, while in the past two weeks 40% of students have consumed five or more drinks in one occasion. Most students have positive attitudes toward alcohol use, despite the fact they have experienced negative consequences of drinking. The final analysis showed that the use of alcohol among students in student dormitories is associated with some study characteristics and socio-demographic characteristics of the student.

KEYWORDS: *students / student dormitory / alcohol / frequency / consequences*

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2019 / Vol. XXXVIII / 1 / 51-63
Pregledni naučni rad
Priljeno: 15. februara 2019. godine
UDK: 343.85:712.253

ZELENE URBANE POVRŠINE I KRIMINALITET*

Olivera Pavićević*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Prevenција i rešavanje problema koje izazivaju nasilje i kriminal u gradskim područjima povezani su sa socio-demografskim, ekonomskim i političkim strukturama koje se, između ostalog, fizički i vizuelno ispoljavaju kao urbana zelena infrastruktura. Sa druge strane posmatrano, gradska vegetacija ima sebi svojstvene, i ne uvek, ujednačene korelacije sa kriminalitetom i nasiljem, kako ukupnim, tako i specifičnim. I pored specifičnih svojstava gradske vegetacije koja mogu biti povoljna za kriminalne aktivnosti kao olakšavajući faktor pri planiranju i izvršenju krivičnog dela, veći broj studija je pokazao da dobro uređeno i dobro raspoređeno gradsko zelenilo ima potencijala u smanjivanju i odvrćanju od nasilja i kriminala. Saradnja gradskih vlasti sa arhitektama i urbanistima, policijom i građanima pruža mogućnost da gradsko zelenilo ostvari ulogu oplemenjavanja koja će se reflektovati i na smanjivanje kriminaliteta.

KLJUČNE REČI: kriminal / vegetacija / urbano / stanovništvo / nasilje

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnost socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije

* E mail:oliverapavicevic4@gmail.com

UVOD

Ozelenjavanje, kreiranje zelenih površina ili sadnja stabala predstavljaju deo odgovora na pojavu nasilja i kriminaliteta u urbanim sredinama. Kriminološki pogled na zelene gradske površine i vegetaciju uopšte, pokazuje mešovite istraživačke rezultate u odnosu između urbane vegetacije i kriminaliteta, kako ukupnog, tako i pojedinačnog¹. Varijacije u studijskim metodama i ishodima i prevše kontradiktornih nalaza ukazuje na nedovoljno razumevanje kauzalnih puteva u postizanju širokih i definitivnih zaključaka o odnosu između urbanih zelenih površina, nasilja i kriminaliteta (Bogar, Beyer, 2015). Takođe je malo verovatno, da će samo ispitivanje gradskih zelenih površina biti dovoljno kao intervencija u suzbijanju kriminala i nasilja u zajednici jer su njihovi koreni daleko složeniji.

Debata oko uređivanja i izbora zelenih površina koje manje ili više pogoduju kriminalitetu (visoko ili nisko, gusto ili proređeno rastinje i njihovo pozicioniranje) predmet je mnogih istraživanja, posebno u američkim velikim gradovima. Povezivanje urbanog okruženja i kriminala dovelo je do ideje o prevenciji kriminaliteta kroz dizajn okruženja (Clarke, 1982) koji će se kasnije razviti u tri relativno povezana koncepta. To su 1. CPTED (*Crime Prevention through Enviromental Design*) prevencija kriminaliteta kroz uređenje okoline; 2. odbranjivi prostor (*Defensible Space*) i 3. situacijska prevencija kriminaliteta (videti više o tome u: Balgač, 2013). U istraživanju odnosa između gradske vegetacije i kriminaliteta, takođe, je bilo značajno ukazati na interseksijske razlike kao što su rodne razlike (povećan ženski strah od nasilnika posebno u zapuštenim zonama), kulturološke, rasne i etničke razlike (vegetacija kao odraz privilegija i nejednake raspodele pristupa i kontrole) kao i starosne razlike (razlike u korišćenju parkova između generacija). Odnos između zelenih površina, kriminala i nasilja ostaje nedovoljno istražen, ili možda bolje reći usklađen, što ometa aktuelne intervencije za ozelenjavanje koje bi mogle da poboljšaju zdravlje stanovništva i smanje razlike u uživanju tog benefita.

1. OPASNA VEGETACIJA

Rana istraživanja su gradsku i prigradsku vegetaciju označavala kao pogodnost za kriminalne radnje ukazujući na mogućnosti koje vegetacija pruža kriminalcima u skrivanju, krijumčarenju ili skrivanju ilegalne robe (Fisher, Nasar, 1992; Michael, Hull, Zahm, 2001; Nasar, Fisher, Grannis, 1993). Ovakvi rezultati i pristupi su ispoljeni kroz programe ukljanjanja vegetacije (Kuo, Sullivan, 2001). Ne samo da je gusta vegetacija povezana sa opštim strahovima, već i sa specifičnim strahom od

¹ Ukupni ili totalni kriminalitet uključuje zbir svih varijabli kriminala i nasilja, u različitim studijama ispitivan je odnos pojedinačnih tipova kriminaliteta u odnosu na gradsko zelenilo i u vezi sa različitim vrstima zelenih površina. Rezultati su pokazivali različite koleracije i postojanje i pozitivnih i negativnih trendova u kojima je preovladala negativna koleracija između gradskih zelenih površina i kriminaliteta (Locke, Han, Kondo, Murphy-Dunning, Cox, 2017).

kriminala. Pretpostavka da vegetacija olakšava, pa i pospešuje kriminalitet skrivajući kriminalce i kriminalne aktivnosti povezuje prisustvo gustog zelenila sa strahom od kriminala. Obazrivost i strah ljudi u gusto pošumljenim područjima preovlađuje u odnosu na sigurnost koju pružaju otvorene pokošene površine (Schroeder, Anderson, 1984). Grafikoni gradskih parkova ukazivali su na to da se oblasti sa gustom vegetacijom doživljavaju kao opasne i rizične (Talbot, Kaplan, 1984). Udaljenost pogleda predstavlja važan faktor obazrivosti jer je strah od kriminala veći ukoliko je pogled blokiran rastinjem, kao što je to slučaj sa parkinzima okruženim vegetacijom koji su povezani sa nižom percepcijom sigurnosti (Shaffer, Anderson, 1985). Upravnici parkova i policija koja nadgleda parkove pokazali su da kriminalci redovno koriste gustu vegetaciju da bi prikrili svoje aktivnosti (Michael, Hull, 1994). Kradljivci automobila su na različite načine koristili gustu vegetaciju uključujući svoje izbore meta i planiranje bekstva, zaštitu ukradene robe i uklanjanje neželjene robe (Michael, Hull, Zahm, 1999). Međutim, autori istraživanja su istovremeno pokazali da vegetacija nije bila dovoljna i neophodna da bi se zločin počinio.

Centralna tema ovih studija je bila pretpostavka da gusta vegetacija potencijalno pruža pokriće za kriminalne aktivnosti, potencijalno povećava njihovu verovatnoću, a sigurno povećava strah od kriminala (Kuo, Sullivan, 2001). Visoka vegetacija poput gustih šuma i visokog grmlja umanjuje vidljivost i stoga je pogodna za podršku kriminalne aktivnosti. Nasuprot tome, dobro održavana travnata površina ne blokira vidljivost, kao ni široko posađeni drvoredi, nisko grmlje i cvetno rastinje. Iz ove karakteristike je potekao predlog da se vegetacija razvrsta na onu koja je pozitivno povezana sa kriminalitetom i onu koja negativno utiče na kriminalne aktivnosti (ibid). Istraživanje tipova kriminaliteta koji su povezani sa prisustvom vegetacije pokazuju da u okviru ukupnog kriminaliteta pojedini vidovi kriminaliteta pokazuju različiti karakter u odnosu na gustinu ili vrstu vegetacije u gradskim sredinama. Imovinski kriminalitet i uznemiravanje beleže višu stopu u odnosu na nasilnički kriminal koji je pokazao tendenciju pada u vezi sa prisustvom zelenih površina (Bogar, Beyer, 2015). Pozicija zelenih površina na socio-ekološkoj mapi grada, takođe, pokazuje varijacije u odnosu na prisustvo nasilja i kriminalnih aktivnosti. Shodno tome, iako veći centralni parkovi mogu da pruže veće ekološke prednosti, oni bi mogli da budu i predeo veće nesigurnosti ukoliko se nalaze u područjima visoke stope kriminala, od manjih i lokalnih parkova koji se nalaze u bezbednijim zonama (Kuo, Sullivan, 2001; Anguelovski, 2014).

2. GRADSKO ZELENILLO I EKOLOŠKA NEJEDNAKOST

Kriminološka prosuđivanja o prirodi uticaja gradske vegetacije na stopu i oblik kriminaliteta povezana su sa dugim prisustvom priznavanja veze između gradskog okruženja i stanovništva (Bogar, Beyer, 2015). Istorija ovih veza ilustruje složene načine na koje se odvija interakcija između ekoloških karakteristika i pozitivnih i negativnih ishoda u zajednici. I novija literatura posvećena istraživanju gradskih zelenih površina potvrđuje i ukazuje na pozitivne i negativne odnose između urbanog zelenila, nasilja i kriminala. Posebno zabrinjavaju studije koje pokazuju da su urbane zelene površine potencijalna okupljališta bandi, prostori za prodaju i

distribuciju droge i zabranjeno bacanje smeća (Branas i sar., 2011; Brownlow, 2006; Stodolska i sar. 2011). Nekoliko studija sugerise da zelene površine mogu pogoršati diskriminaciju i neprijateljstvo na rasnim i međuetničkim osnovama koji nastaju kada se rasno i etnički homogena susedstva ili bande nadmeću za teritoriju kroz stvaranje "zelenih zidova" koji ih fizički dele (Stodolska i sar, 2011). Kritički nastrojani urbani i kulturni geografi počeli su da naglašavaju važnost boljeg razumevanja veza i odnosa koje su različite grupe izgradile tokom vremena sa urbanom prirodom i zelenim površinama. Mnogi stanovnici povezuju zelene površine sa traumatičnom istorijom zapuštanja, rasnog nasilja i isključenosti (Finney, 2014; Brownlow, 2006), a privilegije životne sredine se prepoznaju kao klasno, rodno, rasno i etnički nejednako distribuirane.

Kritičke studije urbane političke ekologije ističu važnost postavljanja pitanja o načinu na koji se konkurentne vizije poželjnog pejzaža, prirode i ekoloških praksi nameću i pregovaraju od strane različitih javnih i privatnih zainteresovanih strana (Goodling i sar. 2015). Različita značenja prirode utiču na to kako planeri osmišljavaju i razvijaju parkove, kome su i za šta oni namenjeni u kontekstu privlačenja stranog i domaćeg kapitala (Brownlow, 2006; Boone i sar. 2009). Najveća pažnja treba da bude usmerena na prakse u kontekstu uređenja zemljišta i urbanog i periurbanog ozelenjavanja u kojima se presecaju kulturne politike rase, klase i prirode i za uzvrat stvaraju novi socio-prirodni identiteti u gradovima i oko njih. To je glavni izazov za istraživanje zelene džentrifikacije i uticaja na tokove rasopređivanja stanovništva koji bi se odvijali u skladu sa pitanjima jednakosti i pravednosti u pružanju zelenih površina. Pažnju treba usmeriti kako na osvetljavanje prošlosti, tako i na nove mehanizme socijalne isključenosti i kontrole u projektima ozelenjavanja (Brownlow, 2006). Kada bi se urbane ekološke politike opredelile da obezbede privlačne zelene sadržaje širom urbanog područja mogla bi se rešiti nejednakost u pristupu zelenim površinama. Međutim, pitanje je da li će i tada svi zeleni prostori biti privlačni, atraktivni i dostupni širom grada zbog istorijskih trendova i fizičkih prepreka (Byrne, Wolch, 2009). Kapaciteti za isključivanje i nasilje često su praćeni odsustvom (bilo realnim ili percipijom) društvenog i prostornog mehanizma kontrole, posebno među marginalizovanom populacijom.

Gradska priroda i zelenilo i njena povezanost sa kriminalitetom ili percipijom nesigurnosti i straha ima daleko dublje implikacije od onih koje su povezane sa konfiguracijom hortikulture u gradskim zonama. Ona je "mikrokosmos širih tenzija u urbanom društvu" (Gandy, 2002: 2). Gradska vegetacija implicira i reprodukuje urbane društvene odnose (Katz, Kirby, 1991) i istoriju raspodele moći. U tom smislu, glavni cilj je otkrivanje političkih i ekoloških procesa koji dovode do veoma neujednačenih urbanih sredina i korelacije ekoloških razlika sa socijalnim dimenzijama i prostornim obrascima nejednakog razvoja i marginalnosti (Brownlow, 2006).

Dok su istraživanja percipiranog straha od kriminala u vezi sa urbanim zelenim površinama stekle značajnu pažnju u zapadnim zemljama, u ne-zapadnom kontekstu (kao i u domaćoj literaturi) su vrlo retka. Ovakve studije sučeljavaju područja urbanog šumarstva, upravljanja zelenim područjima, pejzažnu arhitekturu

i ekološku psihologiju sa socio-demografskim karakteristikama. Veza između straha od kriminala i urbane vegetacije povezana je sa različitim nivoima ekoloških i socijalnih značenja koja stoje u vezi sa različitim patološkim pojavama. Politička ekologija ima za cilj, ne samo identifikaciju i istraživanje procesa i obrazaca neujednačenih okruženja, već teži njihovom razjašnjenju pokazujući: a) kako se socijalni odnosi moći reprodukuju kroz neujednačene ekologije u meri u kojoj se pojavljuju kao obrasci načina, uslova i kapaciteta za pristup resursima; b) političke faktore i implikacije uključene u ekološke transformacije; c) način na koji su promene obrazaca životne sredine i obrasci pristupa resursima povezani (Robbins, 2004; Brownlow, 2006). Institucije i društveni odnosi koji omogućavaju reprodukciju režima vlasništva nad resursima, distribuciju, zakupe i kontrolu (Peet, Watts, 1996) upućuju na zaključak o nejednakom raspoređivanju različitih prostornih skala u pristupu i kontroli resursa. Odnos između moći, kontrole i pristupa čini najjasniju i najuverljiviju vezu između političke ekologije i urbane socijalne geografije. One ilustruju dinamike koje regulišu pristup šumskoj i seoskoj ekologiji na Nepal u ili Jugoistočnoj Aziji paralelno sa procesima koji regulišu pristup parkovima i urbanoj ekologiji u Los Angelesu ili Filadelfiji (Brownlow, 2006). Kada se politički, socijalni i ekološki procesi spajaju na način koji negira ili korumpira uslove ili prava pristupa u gradu, to nije pitanje ekonomske egzistencije (kao u ruralnim područjima) ali je političko i moralno pitanje koje uključuje pravo na građansko i javno učešće ljudi u pravednoj raspodeli resursa (Staepli, Thompson, 1997; Mitchell, 2003). Nejednake pretpostavke razvoja i svest o ekološkoj i urbanoj nepravdi presecaju se sa dinamikom rodne, klasne, rasne, etničke i starosne nejednakosti indukujući da su lokalne ekologije i ekosistemi širi obrasci društvene nejednakosti i marginalnosti. Sledstveno tome, funkcija straha i uslovi za nepredviđene situacije u vezi sa kriminalom (posebno kada su u pitanju žene i manjine) regulišu prostornu i društvenu kontrolu (Burgess i sar., 1988; Valentine, 1989; West, 1989; Feagin, 1991; Burgess, 1998). Korupcija ili odsustvo "prava na grad" (Mitchaell, 2003) često se prepoznaje u opštem fizičkom stanju javnih prostora, pri čemu su urušavanje, truljenje i strah često proizvod političko-prostornog zanemarivanja i društvene marginalnosti. Novija istraživanja socijalno-ekoloških modela nasilja i kriminaliteta zahtevaju višestruku analizu koja vodi ka razumevanju kompleksnih odnosa modifikacije i značenja gradskog zelenila i kriminaliteta kao refleksije dublje eko-političke i socio-demografske strukture.

3. OZELENJAVANJE KAO ODVRAĆANJE OD KRIMINALITETA

Ozelenjavanje može imati faktički i simbolički značaj i široke implikacije za transformaciju u poželjnija stanja, kako na individualnom, tako i na socioekološkom nivou. Desetine gradova u SAD pokrenulo je ambiciozne kampanje koje imaju za cilj značajno povećanje broja krošnji u nadi da će se time obezbediti poboljšanje u održivosti grada (Young, McPherson, 2013), i povećati bezbednost zajednice. Pristup zelenih površina je široko prihvaćeno kao karakteristika koja promoviše zdravlje u urbanim sredinama i povezuje se sa brojnim prednostima koje se odnose na oporavak od mentalnih teškoća (Berman, Jonides, Kaplan, 2008; Berman i

sar.2012; Faber Taylor, Kuo, 2009; Hartig, Evans, Jamer, Davis, Garling, 2003; Hartig, Mang, Evans, 1991; Kaplan, 1995; Taylor, Kuo, 2008), pozitivan razvoj detinjstva (Chatterjee, 2005; Louv, 2008), susedsku koheziju (Cohen, Inagami, Finch, 2008; Maas, van Dillen, Verheij, Groenewegen, 2009). Istraživanja su pokazala da povećani pristup zelenim površinama može biti povezan sa smanjenjem kriminala, nasilja i agresije (Branas i sar., 2011; Garvinet i sar., 2013; Kuo, Sullivan, 2001) i da se na stope nasilja može uticati sistematskim promenama okoline u susedstvu, posebno ozelenjavanjem zapuštenih i praznih urbanih parcela (Branas i sar., 2011; Garvin i sar., 2013).

Niz studija sprovedenih u gradskim susedstvima su pokazala da prostori sa drvećem koriste mešovite starosne gurpe (Coley, Kuo, Sullivan, 1997; Kuo, Sullivan, Coley, Brunson, 1998) i da deca imaju poboljšan nadzor odraslih u zelenim prostorima u unutrašnjosti grada u odnosu na slične, ali ne-zelene prostore (Taylor, Wiley, Kuo, Sullivan, 1998). Ovi rezultati pokazuju da vegetacija ne samo što može da sačuva vidljivost, već može povećati i nadzor i zajedničku aktivnost što ukazuje na jednaku važnost stvarnog i implicitnog nadzora u sprečavanju zločina. Kriminalci mogu biti odvraceni putem znakova okoline koji sugerišu da je nadzor verovatan i u odsustvu posmatrača (Jeffery, 1971; Newman, 1972; Taylor, 1988). Teritorijalni marketi su empirijski povezani sa nižom stopom necivilnosti i kriminaliteta (Taylor, 1988).

Dakle, prevencija kriminaliteta kroz dizajn okoline (Jeffery, 1971) predstavlja koncept koji povezuje nadzor kao dobro utvrđeni faktor u sprečavanju kriminaliteta (Jacobs, 1961) i zelenu infrastrukturu kao faktor poboljšanja fizičkih, mentalnih i socijalnih pretpostavki života ljudi u gradu. Ideja društvene kohezije kao pozitivnog atributa za zdravlje zajednice sadržana je u knjizi "Smrt i život velikih američkih gradova" (Jacobs, 1961) koja se pojavljuje kao prvo istraživanje načina na koji urbanističko planiranje i elementi kreiranja okruženja mogu oblikovati život u zajednici i pružiti bolje zdravstvene uslove. Reč je o zalaganju za otvorene prostore kao okupljališta koja povezuju zajednicu i povećavaju "broj očiju na ulici" ili prirodan nadzor u područjima unutar zajednice (Jacobs, 1961). Ova prvobitna ideja je proširena na uključivanje urbane vegetacije kao poželjnog okruženja u kome se ljudi okupljaju i pojačavaju društvene veze između suseda (Kuo i sar. 1998; Kuo, 2003). Pokretanje baštenskih aktivnosti može uključiti i druge zajedničke aktivnosti, pa i napore za praćenje kriminala (Armstrong, 2000). Koncept je evoluirao transformišući se u "kolektivnu efikasnost" koja je zadržala bliske veze sa socijalnom kohezijom i društvenim kapitalom kao dve važne komponente u smanjivanju kriminaliteta i nasilja (Wen, Hawkey, Cacioppo, 2006 prema: Bogar, Bayer, 2015).

Sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog veka usled neuspešnog rešavanja fenomena rasta kriminaliteta u SAD, formirale su se teorije i strategije za prevenciju kriminaliteta koje su uključivale indirektno faktore kao što je dizajn životne sredine (CPTED). Ovaj pristup kombinuje elemente psihologije i arhitekture fokusirajući se prvenstveno na dizajn stambenih objekata i karakteristike stambenih parcela sa namerom stvaranja "prostora odbrane" i minimiziranja mogućnosti za kriminalno ponašanje i aktivnosti (Jeffery, 1971; Newman, 1972). Prevencija kriminaliteta uključivanjem i dizajniranjem novih stambenih i građevinskih projekata potekla je od ideje da je kriminal delimično rezultat mogućnosti koje pruža fizičko okruženje

(Balagač, 2012). Prisustvo i održavanje stambenih vegetacija koje deluju kao teritorijalni markeri potvrđuju pretpostavku o svojstvima vegetacije kao najjačem prediktoru teritorijalne personalizacije (Kuo, Sullivan, 2001). Biljke i drugi teritorijalni markeri kao što je dobro održavana vegetacija pretvaraju ozelenjeni gradski prostor u manje atraktivan za kriminalitet. Kada su provale u pitanju dobro održavana vegetacija oko kuće služi kao jedan od znakova za oprez sugerišući da se stanovnici aktivno brinu o okućnici i da bi uljez bio primećen i uhvaćen (Nassauer, 1988).

Neka istraživanja veze između vegetacije i osećanja sigurnosti u stambenim uslovima pokazala su da u stambenim uslovima veća vegetacija smanjuje strah od zločina, što je u potpunoj suprotnosti sa vegetacijom u ne-stambenim uslovima (Nasar, 1982). Odnos percipirane sigurnosti je pozitivno povezan sa prisustvom zelenila u stambenim područjima i u eksperimentima koja su rađena pomoću kompjuterskih simulacija fotografija sa različitim gustinama stabala (Kuo, Bacaicoa i sar. 1998). Takođe, u stambenim oblastima sa višim nivoima sađenja i održavanja vrtova i zelenila prijavljeno je manje problema sa kriminalom, vandalizmom i grafitima. (Stamen, 1993; Brunson, 1999). Prostori bez vegetacije su u izveštajima o vandalizmu, bacanju otpada i grafitima sistematski niži u odnosu na nezasadene prostore u stambenim oblastima. Takođe, izveštaji stanara ukazuju na to da su socijalna necivilizovanost i uznemiravanje od strane pojedinaca, stranaca i ilegalnih aktivnosti sistematski niže u zelenim otvorenim prostorima (Brunson, 1999). Nivoi nasilja u urbanim sredinama gde stanovnici nisu igrali nikakvu ulogu u sadnji ili održavanju vegetacije izvan svojih stanova bili su sistematski niži za pojedince koji žive u zelenom okruženju u odnosu na one koji žive u ogoljenim prostorima, pri čemu su viši nivoi agresivnosti bili usko povezani sa višim nivoima mentalnog umora (Kuo, Sullivan, 2001). Empirijski dokazi o odnosima između zelenog prostora, kriminala i nasilja snažno sugerišu da prisustvo specifičnih tipova urbanih zelenih površina može dovesti do smanjenja inkriminacije i nasilja.

Teorija koja polazi iz suprotnog smera – neuređenosti zelenih gradskih površina i njenog uticaja na kriminalitet i nasilje, povezuje vidljivu devastiranost urbane vegetacije sa podsticanjem kriminala. Neuređena, zapuštena gradska vegetacija predstavlja vizuelni znak potencijalnim kriminalcima o zapuštenosti kraja i mogućeg nedostatka efektivnog sprovođenja zakona (Wilson, Kelling, 1982). Karakteristike pejzaža koje ukazuju na zanemarivanje bile su pozitivno povezane sa pljačkom i silovanjima (Lidman, 2008). Ovaj pristup je poznat kao teorija "slomljenih prozora" (Wilson, Kelling, 1982). Zapuštanje i odsustvo brige oko otvorenih gradskih površina dovodi do njihove disfunkcionalnosti, nereda, gubitka socijalnih i rekreativnih mogućnosti i menja njihovo značenje za zajednicu. Devastirana topografija gradskih parkova obeležena je upotrebom droga, prostitucijom, otpadom ukradene robe, spaljenih automobila pretvarajući se u "ekologiju korova" i "ekologiju straha" (Brownlow, 2006: 233). Kultura zanemarivanja gradskih parkova predstavlja indikator socijalnih poremećaja i nedostatka kontrole čiji fizički aspekti izazivaju strah, sumnju i kasnije izbegavanje među potencijalnim korisnicima parkova (Fisher, Nasar, 1992; Burgess, 1998). Takvi strahovi su posebno pojačani kod žena (Burgess, 1998) čiji se primarni strah odnosi na rizik od muškog nasilja. Ekologija

zapuštenih parkova se lako povezuje sa kriminalnim aktivnostima, gubitkom kontrole i implicira se kao smrtonosni agent rizika (ibid). Normativna ekologija, ona koja se smatra kontrolisanom i dobro održavanom stoji nasuprot ekološkom neredu koji se percipira kao zanemarivanje i odsustvo kontrole. Eksplicitna veza između straha od nasilja (posebno kod žena), kriminala i ovakvih pejzaža je neosporna (Brownlow, 2006).

Naglašavanje društvene kontrole nad produkcijom urbanih društvenih odnosa i prostornih obrazaca mobilnosti, pristupa i boravka u javnim zelenim područjima se u novije vreme povezuje sa diskursom straha. Otkrivanje strukturalnih faktora koji su uključeni u oblikovanje i koindicanje marginalnih humanih geografija uključuje opažanja o padu ili odsustvu kontrolnih mehanizama (Brownlow, 2006).

Feministički diskurs otkriva rodne obrasce mobilnosti i pristupa javnoj sferi u funkciji doživljaja bezbednosti i kontrole kod žena čiji je strah percipiran kao rizik od muškog napada koji sputava slobodno žensko učešće u urbanom javnom životu i aktivnostima. Rodni obrasci su ispoljeni kao "urbani izraz patrijarhata" (Valentine, 1989 prema: Brownlow, 2006: 242).

Kombinovanje ovih perspektiva sa teorijskim pristupima i uvidima koje pruža politička ekologija ukazuje na ulogu koju imaju moć i društvena kontrola u proizvodnji opasnih i nesigurnih urbanih ekologija. Oni podrivaju odnos između čoveka i životne sredine. Posebno je to slučaj kod marginalizovanih urbanih populacija. Njihova dominacija u pejzažu koji simbolizuje nered, propadanje i odsustvo kontrole praćena je političkim značenjem zanemarivanja. Širi društveno-politički kontekst onoga što simbolizuje "ekologija korova" sa prizorima napuštenih automobila, gomilom otpada, odbačenih igli, kondoma, razbijenog stakla ispoljen je ne kroz ono što oni rade, već kroz ono šta oni predstavljaju (ibid). Međutim, treba naglasiti da, restorativna okruženja u kojima se uspostavljaju ekološki normativni i uređeni pejzaži imaju dinamičko svojstvo (Higgs, 1997) jer red i nered nisu univerzalne kategorije. Naglašavanje nejednakosti i potencijala za nasilje koji prate hegemonijske i autoritarne mehanizme političke i prostorne kontrole takođe su predmet kritike zbog gubitka potencijala za slobodne interakcije bez korektivnog prisustva moćnih institucija (Mitchell, 1995; Smith, 1992). Dvojako svojstvo javnih mesta u kojima se ona pojavljuju kao mesta reprezentacije (mesta u upotrebi) i kao reprezentacijska mesta (planiranje, kontrola, uređivanje) (Lefebvre, 1991 prema: Mitchell, 1995: 115) treba da ostvari socijalnu i političku funkciju ukrštajući normativne i socijalne činjenice o različitim aspektima života gradskog stanovništva. Forsiranje diskursa straha i rizika povezanih sa prisustvom nasilja i kriminala u zapuštenim zelenim gradskim područjima moglo bi da zakloni još dublje strukturalno nasilje koje se nalazi u osnovi ekološkog propadanja pojedinih gradskih oblasti.

4. GRADSKO ZELENILLO KAO PSIHOLŠKI FAKTOR

Pretpostavka da psihološki umor može povećati sklonost ka ispadima besa i potencijalno povećati nasilje (Kaplan, 1987) sugerise na još jedan izvor negativne koleracije između gradske vegetacije i nasilja (Kuo, Sullivan, 2001). Posledice mentalnog zamora čiji su simptomi razdražljivost, nepažnja i smanjena kontrola nad impulsima dokumentovane su u psihološkim studijama koje agresiju povezuju sa razdražljivošću nastalom usled mentalne iscrpljenosti (Caprara, Renzi, 1981; Coccaro, Bergeman, Kavoussi, Seroczynski, 1997; Kant, Smith-Seemiller, Zeiler, 1998; prema: Kuo, Sullivan, 2001: 348). Značajan broj studija je pokazao da vegetacija pomaže u oporavku od mentalne iscrpljenosti i da je kontakt sa prirodom u različitim oblicima – divlja priroda, parkovi, pogled na zelenilo kroz prozore i unutrašnje biljke sistematski povezan sa poboljšanjem kognitivnog funkcionisanja (Canin, 1991; Cimprich, 1993; Hartig, Mang, Evans, 1991; Kaplan, 1984; Lohr, Pearson-Mimms, Goodwin, 1996; Miles, Sullivan, Kuo, 1998; Ovitt, 1996; Tennesen, Cimprich, 1995 prema: Kuo, Sullivan, 2001: 348).

Nesumnjiv je zaključak da smanjivanje psihičkog zamora i stresa posredovano relaksiranjem u zelenim delovima grada indirektno utiče na smanjenje nasilnog kriminala. Još jedan benefit od gradskog zelenila koji je povezan sa psihološkom percepcijom kriminala jeste osećanje sigurnosti i spokoja koji se javljaju u skladno i pregledno uređenim zelenim površinama. Ovakva percepcija je povezana sa utiskom o redu ili neredu koji se pokazao kao veoma značajan faktor u istraživanjima povezanosti prisustva praznih gradskih parcela, kriminaliteta i percepcije straha od kriminaliteta (Garvin, Cannuscio, Branas, 2013). Modifikacija gradskog zelenila putem ozelenjavanja praznih, zapuštenih parcela pokazala da dobro održavano, malo zeleno područje kojim se popunjava prazna gradska parcela povećava percepciju sigurnosti, ohrabruje članove zajednice da koriste prostor na način koji pomogne socijalnu koheziju i podiže dostojanstvo stanovnika te oblasti (ibid). Modifikacija životne sredine u pravcu ozelenjavanja manjih praznih gradskih parcela zahteva saradnju sa lokalnim organizacijama u zajednici, opštinskim vlastima, članovima zajednice i zainteresovanim akterima. Iako je malo intervencija u dizajniranju životne sredine testirano u slučajnim kontrolisanim ispitivanjima pokazalo se da strukturni pristupi i promene u fizičkom okruženju mogu pomoći u sprečavanju kriminala i uticati na bezbednost i zdravlje stanovništva (Garvin, Cannuscio, Branas, 2013). Ozelenjavanje upražnjenih gradskih parcela pokazalo se kao značajno i vredno za urbaniste, kreatore politike i praktičare u javnom zdravstvu kao i urbane zajednice koje trenutno trpe visoke stope kriminala, nasilja, straha i pratećih zdravstvenih smetnji.

ZAKLJUČAK

Prevenција i rešavanje problema koje izazivaju nasilje i kriminal u gradskim područjima povezani su sa socio-demografskim, ekonomskim i političkim strukturama koje se, između ostalog, fizički i vizuelno ispoljavaju i kao urbana zelena

infrastruktura. Sa druge strane posmatrano, gradska vegetacija ima sebi svojstvene i ne uvek ujednačne korelacije sa kriminalitetom i nasiljem, kako ukupnim, tako i specifičnim. I pored specifičnih svojstava gradske vegetacije koja mogu biti povoljna za kriminalne aktivnosti kao olakšavajući faktor pri planiranju i izvršenju krivičnog dela, veći broj studija je pokazao da dobro uređeno i dobro raspoređeno gradsko zelenilo ima potencijala u smanjivanju i odvracanju od nasilja i kriminala. Saradnja gradskih vlasti sa arhitektama i urbanistima, policijom i građanima pruža mogućnost da gradsko zelenilo ostvari ulogu oplemenjavanja koja će se reflektovati i na smanjivanje kriminaliteta. Kreatori dizajnerskih rešenja koja urbano zelenilo stavljaju u funkciju smanjenja i odvracanja od kriminaliteta i povećanja percepcije sigurnosti preuzimaju preporuke koje se mogu svrstati u nekoliko osnovnih principa, a to su: teritorijalnost, nadzor, kontrola pristupa, utisak spoljašnjeg izgleda – imidž (Balgač, 2012). Svaki od ovih principa potiče od nekoliko glavnih kriminoloških teorija kao što su teorija socijalne kontrole (Hirschi, 1969), teorija socijalne kohezije i socijalne dezorganizacije (Shaw, McKay, 1942; Brusik, Grasmick, 1993) ili teorija rutinske aktivnosti (Felson, Choen, 1979). Ono što prevenciju kriminala kroz uređenje okoline čini veoma efikasnom u brzom suzbijanju kriminala jeste njena operativna efikasnost i brojne preporuke koje u fizičkom i prostornom smislu mogu odvratiti učinioce (vidljivost, osvetljenje, tehničko obezbeđenje, prirodan nadzor, personalizacija teritorije, imidž brige i dr.) (Balgač, 2012). Sa druge strane, jedno od glavnih ograničenja ovog pristupa je nemogućnosti da reši negativne društveno-ekonomske i demografske dinamike, kao i premeštanje kriminala koji se nakon ograničenih intervencija u jednoj gradskoj oblasti premešta u druge oblasti (Balgač, 2012). To kretanje, se po pravilu odvija u pravcu socio-ekološki marginalizovanih gradskih područja. U tom smislu, razmatranje značaja gradskog zelenila i njegovog blagotvornog dejstva na gradsko stanovništvo uključujući uticaj urbane vegetacije na pad stope kriminaliteta i nasilja otvara duboka, značajna i donekle skrivena pitanja ekološke pravde koja se pojavljuje u sklopu složenih ukrštanja ekonomske, političke i socio-demografske mape grada.

LITERATURA

- (1) Anguelovski, I. (2014) *Neighborhood as Refuge: Community Reconstruction, Place Remaking, and Environmental Justice in the City*. Cambridge, MA: MIT Press.
- (2) Armstrong, D. (2000) A survey of community gardens in upstate New York: Implications for health promotion and community development. *Health and Place*, 6(4): 319–327.
- (3) Balgač, I. (2013) Prevencija kriminaliteta kroz uređenje okoliša i urbani dizajn (CPTED). *Policija i sigurnost*, 22(1): 88–104
- (4) Boone, G. C., Buckley, L. G., Sister, C. (2009) Parks and People: An Environmental Justice Inquiry in Baltimore, Maryland. *Annals of the Association of American Geographers*, 99(4): 767–787
- (5) Burgess, J. (1998) 'But is it worth taking the risk?' How women negotiate access to urban woodlands: a case study. In: Ainley, R. (Ed.), *New Frontiers of Space, Body, and Gender*. Routledge: New York, pp. 114–128

- (6) Burgess, J., Harrison, C. M., Limb, M. (1988) People, parks and the urban green: a study of popular meanings and values for open spaces in the city. *Urban Studies*, 25 (6): 455–473
- (7) Byrne, J., Wolch, J. (2009) Nature, race, and parks: past research and future directions for geographic research. *Progress in Human Geography*, 33(6): 743–765
- (8) Chatterjee, S. (2005) Children's friendsheep with place: A conceptual inquiry. *Children, Youths and Environment*, 15(1): 1-26.
- (9) Clarke, R. V. (1982) Crime Prevention through Environmental Management and Design. In: Gunn, J. C., Farrington, D. P., Abnormal Offenders, Delinquency and the Criminal Justice System. London and New York: Wiley.
- (10) Cohen, A. D., Inagami, S., Finch, B. (2008) The built environment and collective efficacy. *Health & Place*, 14(2): 198–208
- (11) Coley, R. L., Kuo, F. E., & Sullivan, W. C. (1997). Where does community grow? The social context created by nature in urban public housing. *Environment and Behavior*, 29(4): 468-492.
- (12) Feagin, J. R. (1991) The continuing significance of race: antiblack discrimination in public spaces. *American Sociological Review*, 56 (1): 101–116.
- (13) Finney, C. (2014) Black faces, white spaces: Reimagining the relationship of African Americans to the great outdoors. Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press.
- (14) Finney, C. (2014) Black faces, white spaces: Remaining the relationship of African Americans to the great outdoors. Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press.
- (15) Finney, C. (2014). Black faces, white spaces: Reimagining the relationship of African Americans to the great outdoors. Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press.
- (16) Fisher, B. S., Nasar, J. L. (1992) Fear of crime in relation to three exterior site features: Prospect, refuge, and escape. *Environment and Behavior*, 24(1): 35-65.
- (17) Gandy, M. (2002) *Concrete and Clay: Reworking Nature in New York City*. MIT Press, Boston.
- (18) Garvin, C. E., Cannuscio, C. C., Branas, C. C. (2013) Greening vacant lots to reduce violent crime: a randomised controlled trial. *Injury Prevention*, 19(3): 198–203.
- (19) Goodling, E., Green, J., McClintock, (2015) Uneven development of the sustainable city: shifting capital in Portland, Oregon. *Urban Geography*, 36(4): 504-527.
- (20) Hartig, T., Evans, G., Jamner, L., Davis, D., Garling, T. (2003) Tracking restoration in natural and urban field settings. *Journal of Environmental Psychology*, 23(2): 109–123.
- (21) Hartig, T., Mang, M., & Evans, G. W. (1991) Restorative effects of natural environment experiences. *Environment and Behavior*, 23(1): 3–26.
- (22) Higgs, E. S. (1997) What is good restoration ecology? *Conservation Biology*, 11(2): 338–348
- (23) Jacobs, J. (1961) *The death and life of great American cities*. New York: Random House
- (24) Jeffery, R. C. (1971) *Crime prevention through environmental design*. Beverly Hills, CA: Sage.
- (25) Kaplan, Kaplan, S. (1995). The restorative benefits of nature: Toward an integrative framework. *Journal of Environmental Psychology*, 15, 169–182
- (26) Kaplan, S. (1987) Mental fatigue and the designed environment. In: J. Harvey & D. Henning (Eds.), *Public environments*. pp. 55-60. Washington, DC: Environmental Design Research Association.
- (27) Kaplan, S. (1995) The restorative benefits of nature: Toward an integrative framework. *Journal of Environmental Psychology*, 15(3): 169-185
- (28) Katz, C., Kirby, A. (1991) In the nature of things: the environment and everyday life. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 16(3): 259–271.

- (29) Kuo, F. E. (2003). Social aspects of urban forestry: The role of arboriculture in a healthy social ecology. *Journal of Arboriculture*, 29(3): 148–155
- (30) Kuo, F. E., Bacaicoa, M., & Sullivan, W. C. (1998) Transforming inner-city landscapes: Trees, sense of safety, and preference. *Environment and Behavior*, 30(1): 28–59.
- (31) Kuo, F. E., Sullivan, C. W. (2001) Environment and Crime in the Inner City Does Vegetation Reduce Crime? *Environment and Behavior*, 33(3): 343-367.
- (32) Kuo, F. E., Sullivan, W. C., Coley, R. L., & Brunson, L. (1998) Fertile ground for community: Inner-city neighborhood common spaces. *American Journal of Community Psychology*, 26(6): 823-851
- (33) Lidman, A. A. (2008) *Vegetation, neighborhood satisfaction, and crime: Case studies in Baltimore*, MD. M. S. Thesis. Burlington, Vermont: University of Vermont.
- (34) Locke, D, Han, S. H., Kondo, M., Murphy-Dunning, C., Cox, M. (2017) Did community greening reduce crime? Evidence from New Haven, CT, 1996–2007. *Landscape and Urban Planning*, 161:72–79
- (35) Louv, R. (2008) *Last child on the woods: Sawing are children from natural-deficit disorder*. Chapel Hill, NC: Algonquin Books.
- (36) Maas, J., Van Dillen, S. M. E., Verheij, R. A., & Groenewegen, P. P. (2009) Social contacts as a possible mechanism behind the relation between green space and health: A multilevel analysis. *Health & Place*, 15(2): 586–595.
- (37) Michael, S. N., Hull, R. B. (1994) Effects of vegetation on crime in urban parks. Blacksburg: Virginia Polytechnic Institute and State University, College of Forestry and Wildlife Resources, Department of Forestry and Wildlife Resources, Department of Forestry, Blacksburg.
- (38) Michael, S. N., Hull, R. B., Zahm, D. L. (1999) Environmental factors influencing auto burglary: A case study. *Environment and Behaviour*. First Published May 1, 2001. Research Article <https://doi.org/10.1177/00139160121973034>.
- (39) Mitchell, D. (1995) The end of public space? People’s Park, definitions of the public, and democracy. *Annals of the Association of American Geographers*, 85(1): 108–133.
- (40) Mitchell, D. (2003) *The Right to the City: Social Justice and the Fight for Public Space*. Guilford: New York.
- (41) Nasar, J. L. (1982) A model relating visual attributes in the residential environment to fear of crime. *Journal of Environmental Systems*, 11(3): 247-255.
- (42) Nasar, J. L., Fisher, B. S. (1993) "Hot spots" of fear and crime: A multi-method investigation. *Journal of Environmental Psychology*, 13(3): 187-206.
- (43) Nassauer, J. (1995) Messy ecosystems, orderly frames. *Landscape Journal*, 14(2): 161-170.
- (44) Newman, O. (1972) *Defensible space: Crime prevention through urban planning*. New York: Macmillan.
- (45) Peet, R., Watts, M. (Eds.), (1996) *Liberation Ecologies*. Routledge, London.
- (46) Robbins, P. (2004) *Political Ecology*. Blackwell, Malden, MA
- (47) Schroeder, H. W., Anderson, L. M. (1984) Perception of personal safety in urban recreation sites. *Journal of Leisure Research*, 16(2): 178-194.
- (48) Shaffer, G. S., Anderson, L. M. (1985) Perceptions of the security and attractiveness of urban parking lots. *Journal of Environmental Psychology*, 5(4): 311-323.
- (49) Smith, N. (1992) Contours of Spatialized Politics: Homeless Vehicles and the Production of Geographical Scale. *Social text*, 33:54-81.
- (50) Staehli, L. A., Thompson, A. (1997) Citizenship, community, and struggles for public space. *Professional Geographer*, 49(1): 28–38.

- (51) Stamen, T. (1993) *Graffiti deterrent proposed by horticulturalist Riverside*. University of California, Riverside.
- (52) Stodolska, M., Kimberly, J., Shiness, J. C. A., Izenstark, D. (2011) Perceptions of Urban Parks as Havens and Contested Terrains by Mexican-Americans in Chicago Neighborhoods. *Leisure Sciences*, 33(2): 103-126.
- (53) Talbot, J., Kaplan, R. (1984) Needs and fears: The response to trees and nature in the inner city. *Journal of Arboriculture*, 10(8): 222-228.
- (54) Taylor, A. F., Kuo, F. E. (2008) Children With Attention Deficits Concentrate Better After Walk in the Park. *Journal of Attention Disorders*, 12(5): 402-9.
- (55) Taylor, A. F., Wiley, A. Kuo, F. E. Sullivan, W.C. (1998) Growing up in the inner city: Green spaces as places to grow. *Environment and Behavior*, 30(1): 3-27.
- (56) Taylor, A. F., Wiley, A., Kuo, F. E., Sullivan, W. C., Brunson, L. (1998) Fertile Ground for Community: Inner-City Neighborhood Common Spaces. *American Journal of Community Psychology*, 26(6): 823-851.
- (57) Taylor, R. B. (1988) *Human territorial functioning*. New York: Cambridge University Press.
- (58) Valentine, G. (1989). The geography of women's fear. *Area*, 21(4): 385-390.
- (59) West, P. C. (1989) Urban region parks and black minorities: subculture, marginality, and interracial relations in park use in the Detroit metropolitan area. *Leisure Sciences*, 11(1): 11-28.
- (60) Wilson, J. Q., Kelling, G (1982) The police and neighborhood safety: broken windows. *Atlantic Monthly*, 249(3): 29-38
- (61) Young, R. F., McPherson, E. G. (2013) Governing metropolitan green infrastructure in the United States. *Landscape and Urban Planning*, 109(1): 67-75.

GREEN URBAN SURFACES AND CRIMINALITY

Prevention and solving of problems caused by violence and crime in city areas are linked with socio-demographic, economic and political structures which are, among all, physically and visually expressed also as urban green infrastructure. From another aspect, city vegetation has its characteristic and not always balanced correlations with crime and violence, both as a whole and specific. Despite specific properties of city vegetation which can be favorable for criminal activities, as the facilitating factor in planning and execution of crimes, a large number of studies has shown that well arranged and landscaped city green areas has the potential to reduce and avert from violence and crime. Cooperation of city authorities with architects and urban engineers, the police and citizens provides the opportunity for city green areas to realize a role of refinement which shall reflect also on reducing of crime.

KEY WORDS: crime / vegetation / urban / population / violence

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2019 / Vol. XXXVIII / 1 / 65-81
Pregledni naučni rad
Priljeno: 15. februara 2019. godine
UDK: 343.95/.97

ODUSTAJANJE OD KRIMINALA - pojam, faktori i teorijske osnove -*

Ljeposava Ilić*
Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Kriminološka teorija je dugo vremena bila orijentisana samo na izučavanje uzroka ili etiologije kriminalnog ponašanja. Poslednje dve decenije, pažnju naučne javnosti sve više zaokuplja interesovanje za proučavanje procesa odustajanja (udaljavanja) od kriminala. Iako istraživači do danas nisu postigli konsenzus u pogledu definisanja ovog procesa i jedinstvenog teorijskog okvira, u velikom broju studija je opisan kao proces trajnog zaustavljanja krivično kažnjivog ili delinkventnog ponašanja. Proces odustajanja od kriminala je važna komponenta kriminalne karijere prestupnika i ujedno najmanje istražen proces. U ovom radu, autor posebnu pažnju posvećuje osvetljavanju procesa odustajanja od kriminala, ukazujući na faktore koji mogu da iniciraju i održe ovaj proces. Analizom dostupne literature, autor podvlači da je proces odustajanja kompleksan i dugotrajan proces na koji utiču brojni faktori, među kojima se posebno ističu faktori starenja i sazrevanja, faktori koji proističu iz socijalnog konteksta i društvene uloge pojedinca, ali zahteva i promene na nivou ličnosti i identiteta.

KLJUČNE REČI: odustajanje od kriminala / faktor starenja i sazrevanja / strukturalni faktori / individualni faktori

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnost socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

* E-mail: lelalela_bgd@yahoo.com

1. O POJMU ODUSTAJANJA OD KRIMINALA

Odustajanje od kriminala, odnosno proces okončanja perioda učešća u kriminalnom ponašanju je proces koji još uvek predstavlja enigm u modernoj kriminologiji (Farrall, & Calverley, 2006).

U najopštijem smislu, unutar kriminološkog konteksta, pojam odustajanja (eng. *desist* - znači odustati, udaljiti se, okončati)¹ se odnosi na dugoročni period apstinencije od kriminalnih aktivnosti (Maruna, 2001; Kazemian, 2007) ili drugog antisocijalnog ponašanja (Petrich, 2015).

Pojedini autori termin odustajanje od kriminala definišu kao trajno zaustavljanje krivično kažnjivog ili delinkventnog ponašanja. Odustajanje se posmatra kao proces (a ne kao događaj), po kojem se frekvencija devijantnog ponašanja usporava i pokazuje sve manju raznovrsnost (Weitekamp, & Kerner, 1994).

Leber i LeBlanc u nastojanjima da definišu ovaj proces, navode njegove komponente: smanjenje učestalosti izvršenja krivičnih dela (usporavanje), smanjenje raznolikosti (specijalizacija), smanjenje ozbiljnosti (de-eskalacija) i zadržavanje na određenom nivou u izvršenju dela, bez eskalacije do ozbiljnijeg dela (Loeber, & LeBlanc, 1990: 409).

Međutim, istraživači nisu postigli konsenzus oko definisanja ovog pojma. Različiti autori ukazali su na nedostatke dihotomne definicije *odustajanja*, dok drugi istraživači predlažu da bi umesto definisanja ovog procesa bilo korisnije pružiti precizniju sliku o ovom konceptu.

Iako je proces odustajanja od kriminala sve popularnija tema istraživanja poslednje dve decenije, znanja o ovoj temi i dalje su relativno ograničena i oskudna (Kazemian, 2009), a nedostatak definitivnog konsenzusa oko njegovog definisanja stvara probleme sa generalizacijom njegovih prediktora (Kazemian, 2007).

Pojedini autori navode da je, u cilju razumevanja ovog procesa, važno uočiti razliku između primarnog i sekundarnog odustajanja od kriminalnog ponašanja (Maruna, LeBel, Mitchell & Naples, 2004). Prvi se odnosi na period "pospanosti" ili kratak period apstinencije koji je prisutan kod svih prestupnika, u periodu dok planiraju izvršenje narednog dela i ponovnog vraćanja u kriminal, dok sekundarno odustajanje predstavlja preobražaj u ponašanju koji pretpostavlja da je već došlo do promena na nivou ličnosti i sopstvenom identitetu (Maruna, LeBel, Mitchell & Naples, 2004: 274). Stoga, kao što napominju Maruna i Feral, fokus istraživača ne treba da bude usmeren ka izučavanju kratkotrajnog zatišja bez kriminala (koja se nazivaju "primarni otpori" ili "primarna odustajanja od kriminala"), već se treba usmeriti ka dubljim analizama "sekundarnog otpora" - procesa kojim pojedinci često preuzimaju novu ulogu, ulogu ne-počinioaca ili "reformisane osobe". U mnogim pojedinačnim slučajevima, ova vrsta promene povezana je sa reorganizacijom od

¹ U ovom radu, autor koristi termin odustajanje od kriminala.

strane osobe koja je odustala od "onoga ko je bio" i postala "osoba koja sada želi da bude" (Maruna, & Farrall, 2004: 174–175).

Bez obzira na nepostojanje konsenzusa oko definisanja procesa odustajanja od kriminala, nesporna je činjenica da je u implicitnom fokusu mnogih kriminoloških teorija i praksi krivičnog prava, a ipak je ujedno i oblast koja je relativno dugo bila zanemarena u smislu empirijskih istraživanja. Međutim, poslednjih 10-15 godina su uveliko proširena teorijska znanja i empirijske potvrde o faktorima i razlozima zašto pojedini prestupnici ipak prestaju sa kriminalnim ponašanjem (Farrall, & Calverley, 2006).

Koncept odustajanja, odnosno razvoj interesovanja za istraživanje ovog segmenta kriminalne karijere prestupnika, ima duboke korene, ali se nije pojavio kao glavna i samostalna kriminološko-penološka i sociološko-psihološka tema, sve do pokreta devedesetih godina prošlog veka, u okvirima razvojne ili kriminologije životnog kursa (McNeill, 2006). Veliki doprinos u razvoju interesovanja za proučavanje procesa odustajanja dala je upravo razvojna kriminologija, koja je fundamentalno promenila način na koji istraživači i nauka posmatraju uzroke kriminalnog ponašanja (Gunnison, 2014). Ovaj pravac nije se zadovoljavao jednostavnim objašnjenjima kriminalnog ponašanja ili učešća u kriminalu jednim faktorom, već je pomerila granice ka drugim disciplinama - psihologiji, sociologiji i biologiji koje ispituju i druge faktore relevantne za kriminalno ponašanje (Loeber, & Le Blanc, 1990). Razvojni kriminolozi nastojali su da objasne na koji način mnogobrojni faktori rizika utiču na razvoj kriminalnih obrazaca ponašanja, naglašavajući da postoje različite dimenzije tj. faze kriminalnog ponašanja, kao što su npr. početak kriminalnog ponašanja, vršenje krivičnih dela-kriminalna karijera, i odustajanje od vršenja krivičnih dela (udaljavanje od kriminala) (Blumstein, Cohen, Roth, & Visher, 1986).

Na kraju, kriminalno ponašanje se ne može razumeti samo u kontekstu razumevanja njegove etiologije i početaka, već se moraju analizirati svi aspekti, i kriminalna karijera, pa i poslednja faza kao što je odustajanje od daljeg vršenja krivičnih dela. Štaviše, za razliku od mnogih kriminoloških teorija koje su prvenstveno ponudile objašnjenja za kriminalno ponašanje muškaraca (Cohen, 1955; Hirschi, 1969), doprinos razvojne kriminologije leži i u usmeravanju interesovanja ka izučavanju kriminalnog ponašanja kod oba pola (Patterson, & Yoerger, 1993).

Sa teorijskog stanovišta, razumevanje odustajanja od kriminala pretpostavlja postojanje teorije kriminala i kriminalnog "prestupnika". I proces odustajanja se ne može shvatati odvojeno od početaka kriminalnih aktivnosti i mogućeg nastavka tokom vremena. Bilo da obuhvata ili ne paradigmu kriminalne karijere (Blumstein, Cohen, Roth, & Visher, 1986), teorije o kriminalu treba da objasne početak, nastavak i odustajanje od kriminalnog ponašanja tokom životnog ciklusa pojedinca.

Tokom protekle decenije, kriminolozi su nastojali da bolje razumeju dinamiku procesa odustajanja i identifikuju one faktore koji ga podržavaju i održavaju (Laub, & Sampson, 2001).

Kumulacija istraživanja o procesu odustajanja doprinela je generalizaciji ideja o tome na koji način pomoći pojedincima da prekinu ciklus kriminalnih obrazaca ponašanja i uspešno se udalje od kriminala (McNeill, 2006).

Usmeravanje pažnje ka identifikaciji faktora koji mogu da doprinesu odustajanju od kriminalnog ponašanja je od izuzetne važnosti za uspešnost izvršenja zatvorske kazne i socijalnu reintegraciju bivših osuđenika. Svakako, poznavanje ovih faktora može da doprinese evaluaciji tretmanskih sadržaja potencirajući primenu onih programa i sadržaja institucionalnog i vaninstitucionalnog tretmana koji mogu da utiču na njihovo jačanje.

Iako su bračni par Glik (Glueck & Glueck) bili prvi kriminolozi koji su se još 1930. godine zainteresovali za izučavanje procesa odustajanja i faktora koji na njega utiču, rast interesovanja kriminologa za izučavanje ovog procesa počinje tek 1970-ih i 1980-ih godina prošlog veka (Farrall, & Calverley, 2006).

Rast interesa za ovu oblast u ovom trenutku, bio je delom rezultat talasa evaluiranih rezultata longitudinalnih istraživačkih projekata koji su započeti nekoliko godina ranije. U Velikoj Britaniji² i Severnoj Americi³ šezdesetih godina prošlog veka, počeo je niz programa longitudinalnih istraživanja čiji su ispitanici bila školska deca uzrasta od 8 do 15 godina. Kako su odrastali, tokom ranih 1970-ih godina, neki od njih su već bili izvršioци više krivičnih dela. Međutim, mnogi od ispitanika, koji su već bili započeli kriminalnu karijeru (što je bio tipičan obrazac očekivanog ponašanja), nakon izlaska iz perioda adolescencije, su u manjem obimu kršili zakonske norme ili su u potpunosti prestali sa kriminalnim ponašanjem. Rezultat navedenog istraživanja je da su mnogi istraživači, koji su očekivali proučavanje učešća u kriminalu tokom čitavog životnog ciklusa, morali da objasne zašto je došlo do prekida kriminalnog ponašanja (Farrall, & Calverley, 2006).

2. KLJUČNA KONCEPTUALNA PITANJA PROCESA ODUSTAJANJA OD KRIMINALA

Jedno od vrlo važnih pitanja u teorijskim i empirijskim raspravama procesa odustajanja jeste pitanje o faktorima koji predviđaju ovaj proces. Kao što Riter ističe, jedno pitanje je da li su prediktori odustajanja jedinstveni ili su suprotni od prediktora koji dovode do ponovnog vršenja krivičnih dela (Rutter, 1988: 3)?

Pregledom literature koja se bavila ovim pitanjem, čini se da je većina prediktora odustajanja zapravo suprotna/obrnuta faktorima rizika za recidiv (LeBlanc, & Loeber, 1993: 247).

² U pitanju je *Cambridge Study in Delinquent Development* koja je započeta 1960. godine.

³ U pitanju su studije: *National Survey of Youth and Youth in Transition Survey*, koja je započeta 1960. godine, i *National Youth Survey*, započeta sredinom 1970-ih.

Polazeći od rezultata studije⁴ Farrington razvija teoriju kriminala koja naglašava postojanje faktora koji utiču na antisocijalnu tendenciju i faktora koji utiču na kriminalno ponašanje. Faktori koji utiču na antisocijalnu tendenciju, a koji se razvijaju u ranom detinjstvu su impulsivnost, hiperaktivnost, traganje za sanzacijom, preuzimanje rizika i slaba sposobnost uzdržavanja od zadovoljenja potreba. Drugi faktori koji utiču na razvoj antisocijalni tendencija su slaba sposobnost manipulisanja apstraktnim konceptima, niska inteligencija, neuspeh u obrazovanju (slaba školska postignuća) i nizak nivo samopoštovanja. Faktori koji utiču na kriminalno ponašanje uključuju antisocijalne tendencije, ali i kratkoročne motivacione faktore izazvane trenutnom situacijom, životne okolnosti ili događaje, situacione mogućnosti, te korist i troškove od kriminala u odnosu na legitimno ponašanje. Prema ovoj teoriji, vršenje krivičnih dela nestaje i završava se smanjenjem antisocijalnih tendencija, koja mogu biti uzrokovana promenom društvenog uticaja od roditelja ka vršnjacima ili od vršnjaka prema supružnicima, kao i promenama u situacionim faktorima (Farrington, 1992).

Čini se da odgovor na Ruterovo pitanje - da li su prediktori odustajanja suprotni prediktorima recidiva leži u "asimetričnoj uzročnosti" (Uggen, & Piliavin, 1998). Proces odustajanja se ne pojavljuje samo kao *funkcija hronološkog doba pojedinca* (Loeber, & LeBlanc, 1990: 452). Jedan od razloga za to je što se proces odustajanja može dogoditi u bilo kom trenutku životnog veka pojedinca. Faktori uključeni u ovaj proces su različiti u različitom životnom dobu. To jest, faktori koji presudno utiču na odustajanje u periodu adolescencije, razlikuju se od faktora koji imaju najveći uticaj nakon tridesete godine starosti (Weitekamp, & Kerner, 1994). Takođe, moguće je i da su u istoj starosnoj dobi faktori odustajanja različiti, u zavisnosti od toga da li se radi o ranom ili kasnom početku kriminalnog ponašanja (Tremblay, 1994).

Kako primećuju istraživači, ipak nekoliko ozbiljnih konceptualnih pitanja ostaje bez adekvatnog odgovora. Na primer, može li se odustajanje dogoditi nakon izvršenog jednog krivičnog dela? Ako može, da li je proces odustajanja nakon jednog kriminalnog akta drugačiji od procesa odustajanja nakon više prestupa? Da li postoji proces "spontane remisije" i, može li se pojam precizno definisati (Laub, & Sampson, 2001)?

Pojedni autori definišu spontanu remisiju kao odustajanje koje se javlja bez ikakve spoljne intervencije (Stall, & Biernack, 1986), dok drugi autori preporučuju napuštanje pojma spontana remisija u istraživanjima o procesu odustajanja od kriminala, jer je ovaj pojam nejasan i teorijski neutemeljen (Weitekamp, & Kerner, 1994).

Kao nužno, nameće se i pitanje koliko dugo traje period potreban da se uspostavi proces odustajanja, odnosno, nakon koliko vremena od poslednjeg izvršenog

⁴ Studija o razvoju delinkvencije, čiji je cilj bio utvrđivanje faktora koji su uzroci kriminalnog ponašanja ili su u korelaciji sa kriminalnim ponašanjem. Detaljnije u: Farrington, D. P. (1992) 'Explaining the beginning, progress, and ending of antisocial behavior from birth to adulthood', in J. McCord (Ed.) *Advances in Criminological Theory: Facts, Frameworks, and Forecasts*, (Vol. 3. pp. 253-286). New Brunswick, NJ: Transaction

krivičnog dela možemo sa sigurnošću da kažemo da je pojedinac odustao od kriminalnog ponašanja? Istraživači navode da dvogodišnji prekid označava "privremeni prekid" i da je taj period dovoljno dug da razmotri "proces koji iniciraju i održavaju proces odustajanja" (Baskin, & Sommer, 1998: 143). Ali na koji način razlikovati pravi, istinski uspostavljen proces odustajanja od privremenog? U pokušaju da daju odgovor na ovo pitanje autori uvode pojam *suspenzija*-čime označavaju privremeni ili trajni prekid vršenja kriminalnih akata (Elliott, Huizinga, & Menard, 1989: 118). S druge strane, Farrington naglašava da treba biti daleko oprezniji, navodeći stav da "čak ni petogodišnji ili desetogodišnji period bez kriminala nije garancija da je prestupnik odustao od kriminalnog ponašanja" (Farrington, 1986: 201).

Da li činjenje manje ozbiljnih krivičnih dela treba razmatrati kao naznaku uspostavljanja procesa odustajanja? U tom kontekstu, ako dođe do odustajanja od vršenja dela, da li problemi u ponašanju ostaju prisutni ili se povećaju, i šta nam to govori o procesu odustajanja? U tom slučaju na mestu su stavovi pojedinih istraživača da odustajanje od kriminala može da dovede do drugih oblika neželjenih i devijantnih oblika ponašanja (Weitekamp, & Kerner, 1994: 448). I zaista, određeni broj prestupnika koji više ne vrše krivična dela, skloni su da ispolje različite oblike ponašanja koji se smatraju devijantnim ili funkcionalnim ekvivalentima kriminaliteta (npr. prekomerna upotreba alkohola i/ili droga, kockanje i sl.) (Gottfredson, & Hirschi, 1990).

Da li u slučaju ispoljavanja takvih oblika ponašanja možemo da kažemo da je pojedinac odustao od kriminalnog ponašanja? Posmatrano iz ugla pravosudnog sistema, odgovor je potvrđan, ali sa teorijskog aspekta nije moguće dati isti odgovor, jer se ispoljavaju ponašanja koja podrazumevaju neznatne promene u antisocijalnoj putanji (Petrich, 2015).

S druge strane, još jedna zamka koja se može reflektovati kod razmatranja procesa odustajanja jeste i nedostatak longitudinalnih studija odnosno dugoročnog praćenja ponašanja pojedinca u kasnijem životnom dobu - u tom slučaju, zaključak da je pojedinac odustao od kriminalnog ponašanja može da odražava odusustvo praćenja i posmatranja, u tom slučaju radi se o "lažnom" odustajanju.

Dužina praćenja ponašanja pojedinca je od ključne važnosti. U kriminološkim studijama periodi praćenja znatno variraju, u zavisnosti od vrste poremećaja ponašanja, ali većina autora se slaže da je period od šest meseci, pa godinu ili dve izuzetno kratak za bilo kakve ozbiljnije prognoze budućeg ponašanja.

Na kraju, podvlačimo da odustajanje od kriminala ne treba posmatrati kao diskretan događaj, već kao proces koji zahteva i društvenu tranziciju i transformaciju identiteta i svakako, ova tranzicija nije ireverzibilna (Sampson, & Laub, 2001).

Literatura koja se fokusira direktno na proces odustajanja ukazuje na to da postoji više putanja kojima se dolazi do ovog procesa. Neki od najvažnijih čini se da su vezani za konvencionalne faktore kao što su bračno stanje, stabilno zaposlenje, transformacija ličnog identiteta i proces starenja. Ovi prediktori i procesi odustajanja

izgleda da se ne razlikuje mnogo od karakteristika počinitelja ili tipa kriminalne aktivnosti (Sampson, & Laub, 2001).

3. FAKTORI I PROCESI KOJI UTIČU NA ODUSTAJANJE OD KRIMINALA

Pregledom literature i teorijskih objašnjenja zašto i na koji način pojedinci odustaju od kriminalnog ponašanja, uočavamo tri grupe faktora, a to su: proces starenja i sazrevanja (Petrich, 2015), socijalni/strukturalni faktori i aspekti, i individualni/kognitivni faktori (LeBel, Burnett, Maruna, & Bushway, 2008).

3.1. Starost i sazrevanje

Odnos između starosti i kriminala naziva se "najsnažnijim i najmanje razumljivim uzročnim odnosom u oblasti kriminologije" (Moffitt, 1993: 675). U pogledu uticaja starosne dobi na nivo kriminala, opšti obrazac ukazuje na visoke nivoe u dobi oko punoletstva, nakon čega sledi pad-oko 50% prestupnika prestaje sa kriminalnim ponašanjem u ranim dvadesetim godina, a čak 85% prestupnika u potpunosti prestaje sa prestupničkim ponašanjem do svoje 28 godine (Farrington, 1986; Sampson, & Laub, 2003).

Prevalencija kriminala se smanjuje sa godinama starosti, iako postoje naznake da je veća varijabilnost u raspodeli starosti u odnosu na tipove delikata nego što se najčešće veruje (Steffensmeier, Allan, Harer, & Streifel, 1989). Odustajanje od kriminala je deo prirodne istorije kriminalnog ponašanja. Drugo, incidencija kriminalnog ponašanja ne mora nužno da opada s godinama starosti počilaca, već se može i povećati sa godinama starosti za određene vrste kriminalnih aktivnosti i podgrupe počilaca (Blumstein, Cohen, Roth, & Visher, 1986; Farrington, 1986). Treće, postoji znatan kontinuitet u kriminalnim aktivnostima od detinjstva do adolescencije i u odraslom dobu, a ispoljavanje kriminalne aktivnosti u ranijem uzrastu u korelaciji je sa dužom kriminalnom karijerom. Svakako, uprkos obrascima kontinuiteta, postoji velika heterogenost u kriminalnom ponašanju tokom životnog veka pojedinaca jer "mnogi maloletni prestupnici ne postaju karijerni prestupnici" (Cline, 1980: 670).

Interesantnim se čini i podatak da različiti faktori utiču na proces odustajanja u ranom uzrastu (pre dvanaeste godine) i nešto starijem uzrastu (oko četrnaeste godine) (Loeber, Stouthamer-Loeber, Kammen, & Farrington, 1991). Grupa autora takođe navodi da su faktori uključivanja u kriminal povezani sa procesom odustajanja od kriminala, drugim rečima, da uključivanje i odustajanje od kriminala odražavaju negativne i pozitivne aspekte sličnog procesa (Loeber, Stouthamer-Loeber, Van Kammen, & Farrington, 1991: 81).

LeBlank i Leber (1998) su takođe pokazali da stope odustajanja variraju u zavisnosti od vrste kriminala, kao i vrste devijantnog ponašanja. Osim toga, starosna granica odustajanja je povezana sa starosnom granicom uključivanja i težinom krivičnog dela-kod izvršilaca najtežih krivičnih dela i odustajanje se javlja u kasnijim

godinama, dok se kod izvršilaca manje ozbiljnih dela odustajanje javlja u ranijim godinama (LeBlanc, & Loeber, 1990).

Svakako, mnogi istraživači tvrde da se učešće u kriminalu generalno smanjuje sa godinama starosti (Glueck, & Glueck, 1937, 1940, 1974; Gottfredson, & Hirschi, 1990).

Ipak, pojedini autor navode da ključan faktor ne čine godine starosti, već da je proces sazrevanja (koji se javlja sa starenjem) faktor koji utiče na kriminalitet. Tako se navode faktori kao što su "fizički, intelektualni i afektivni kapacitet i stabilnost, i dovoljan stepen integracije temperamenta, ličnosti i inteligencije" (Glueck, & Glueck, 1974: 170) za objašnjenje pojedinih varijacija u stopi kriminala obzirom na starosnu dob. U skorije vreme, i drugi autori detaljnije objašnjavaju šta obuhvata proces sazrevanja-izlažući pet glavnih domena rasta: psihosocijalno sazrevanje (umerenost, perspektiva, odgovornost); građansko / komunalno sazrevanje (pravo glasanja, volonterski rad, plaćanje poreza, ideja o generalno dobrom i uzornom građaninu); sazrevanje društvene uloge odraslih (kohabitacija, brak, zapošljavanje, deca); kognitivno / identitetsko sazrevanje (otvorenost za promene, promene u stavovima o sebi, promene u stavovima prema devijantnosti); i neurokognitivno sazrevanje (promene u moždanoj strukturi, poboljšanje kognitivnih funkcija) (Rocque, 2015).

3.2. Socijalni/strukturalni faktori

U jednoj od najuticajnijih teorija kriminala, Hirši navodi da pojedinci sa slabim ili lošim socijalnim vezama imaju veću verovatnoću za kriminalno ponašanje (Hirschi, 1969).

Zaista, veliki broj kasnijih kriminoloških istraživanja, navode da faktori rizika za kriminalno i antisocijalno ponašanje kod maloletnika uključuju nizak roditeljski nadzor, oštru i/ili pogrešnu disciplinu, slabu privrženost roditeljima, delinkventne vršnjake i neadekvatnu uključenost u školske i obrazovne aktivnosti (Farrington, & Velsh, 2008; Havkins, Catalano & Miller, 1992), dok se kod odraslih navode slabe socijalne veze i društvena isključenost, pripadnost prokriminalnim grupama, nezaposlenost, neadekvatni porodični/bračni odnosi, zloupotreba droga/alkohola.

Istraživači smatraju da društvene veze i neformalni oblici društvene kontrole ne samo da mogu da objasne puteve koji vode ka kriminalu, već i puteve koji vode do procesa odustajanja od kriminala (Sampson, & Laub, 1993). U prilog značaju socijalnih varijabli na proces odustajanja idu i rezultati istraživanja da uspostavljanje jakih društvenih veza i odnosa poput braka, zapošljavanja ili roditeljstva promovišu udaljavanje od kriminalnih aktivnosti (Sampson, & Laub, 1993; Farrington & West, 1995; Laub, Nagin, & Sampson, 1998; Capaldi, Kerr, Eddy, & Tiberio, 2016). Stabilni bračni odnosi, takođe, mogu da doprinesu odustajanju od kriminalnog ponašanja (Sampson & Laub, 1993), ali i da utiču na smanjenje upotrebe alkohola i droga (Farrington, & West, 1995).

Stvaranje jakih i podržavajućih intimnih odnosa sa drugima, kao i jačanje porodičnih odnosa i veza je snažan faktor koji može da pomogne u suzbijanju kriminala i jačanju otpornosti na kriminal (Laub, Nagin, & Sampson, 1998).

Međutim, ovo je tačno samo kada supružnik nije uključen u kriminal (Maruna, 2010). Smatra se da dobri porodični/bračni odnosi štite od recidivizma iz više razloga. Prvo, oni mogu smanjiti količinu vremena koje pojedinac provodi sa antisocijalnim grupama (poznati faktor rizika za kriminalno ponašanje) (Warr, 2002). Konačno, porodične i intimne vezanosti mogu dati životu pozitivan pravac i novi smisao života (Maruna, LeBel, & Lainer, 2003). Uspešno stvaranje socijalnih veza na konvencionalan način sa drugima u liniji legitimne aktivnosti, nesporno je najvažniji faktor koji kod muškaraca dovodi do izmena u ponašanju ili odustajanja od kriminalnog ponašanja (Shover, 1996).

Sampson i Laub razvili su teoriju o neformalnoj društvenoj kontroli koja objašnjava uticaj starosne dobi na kriminalno ponašanje i devijacije tokom životnog kursa. Najznačajniji doprinos za razumevanje procesa odustajanja jeste ideja da se istaknuti životni događaji i društvene veze u odrasлом dobu mogu suprotstaviti, barem do neke mere, trajektorijama koje su postavljene u ranom detinjstvu. Društvene veze ne samo da mogu da objasne puteve koji vode ka kriminalu, već i puteve koji vode van kriminala. Drugim rečima, putevi za krivično delo su modifikovani od strane ključnih institucija društvene kontrole u tranziciji ka odrasлом dobu (Sampson, & Laub, 1993).

Neformalni oblici društvene kontrole (brak, porodica, radna angažovanost, vojna služba i sl.) posreduju u socijalnim i strukturalnim faktorima rizika kod pojedinca i mogu da dovedu do razvoja procesa odustajanja. Neformalni oblici društvene kontrole stvaraju "nove situacije koje: 1) predstavljaju prekretnicu iz prošlosti u sadašnjost; 2) obezbeđuju ne samo nadzor i monitoring, već i mogućnost za socijalnu podršku i razvoj; 3) mogu dovesti do promena u obrascima ponašanja i rutinskim aktivnostima; 4) pružaju priliku i podršku za transformaciju identiteta" (Sampson, & Laub, 1993: 149; Sampson, & Laub, 2005). Stabilnost posla i bračna veza u odrasлом dobu u značajnoj je vezi s promenama u kriminalnim obrascima ponašanja. Društvena kontrola i životne prekretnice ključne su za razumevanje procesa promena ponašanja u odrasлом dobu (Sampson, & Laub, 1993).

Pripadnost društvenoj grupi, podrška, osećanje pripadnosti društvenoj grupi i povezanosti sa drugima u socijalnom kontekstu, odnosno, socijalni kapital - se navodi kao snažan faktor koji podstiče i održava proces udaljavanja od kriminala (Farrall, 2004).

3.3. Individualni (kognitivni) faktori

Maruna (Maruna, 2001) je jedan od autora koji se fokusira na analizu ličnih-subjektivnih orijentacija u pokušaju da razume način uspostavljanja procesa odustajanja. Pomenuti autor smatra da se sazrevanje dešava nezavisno od godina starosti, i ono dovodi do subjektivnih promena koje su od suštinskog značaja za razvoj i održavanje procesa odustajanja. Pojedinici koji pokazuju da je kod njih došlo do ovog procesa zabeležene su promene u ličnosti i self-konceptu. Fraze poput "nove osobe" ili "novi pogled na život" su fraze koje su koristili oni koji su odustali od kriminala kako bi objasnili kako je došlo do ovog procesa. Bivši prestupnici takođe

su izjavljivali da su više usredsređeni i motivisani, da osećaju veću kontrolu nad svojom sudbinom, kao i da su preuzeli odgovornost za oblikovanje svoje budućnosti (Maruna, 2001).

U korak sa idejom o "redizajniranju ili re-evaluaciji" sopstvenog identiteta koja je objašnjena teorijom kognitivne transformacije (Giordano, Cernkovich, & Maruna, 2001; Shover, 1983), jedan od najkonzistentnijih nalaza u subjektivno fokusiranoj grani istraživanja procesa odustajanja je da su prestupnici koji su se udaljili od kriminala-u poređenju sa upornim prestupnicima, uspeali da stvore svoj novi identitet koji je u osnovi nespojiv sa kontinuiranim kriminalnim aktivnostima (Hundleby, Gfellner, & Racine, 2007; King, 2013; Maruna, 2001; Meisenhelder, 1977; Paternoster, & Bushway, 2009; Rocque, Posick, & Paternoster, 2016; Shover, 1983).

Pristup koji obećava bolje razumevanje ovog procesa je fokusiranje na pojedince kao agente sopstvenih promena, te da proces odustajanja obično pokreće "dezorijentisana epizoda" ili "pokretački događaj" (Laub, Nagin, & Sampson, 1998) koji može, ali ne i nužno, da dovede do promena ili preokreta u ponašanju.

Međutim, vremenom, "dezorijentisana epizoda" (Laub, Nagin, & Sampson, 1998) i šok ili odlaganje odustajanja (Cusson, & Pinsonneault, 1986) će da proizvede rastuće nezadovoljstvo postojećim identitetom-identitom kriminalca. Sa rastućim nezadovoljstvom, prestupnici će na kraju projektovati novo, moguće "ja" u budućnost, koje može biti i "pozitivno ja", i ujedno i "plašljivo ja". Prema teoriji identiteta procesa odustajanja (Paternoster, & Bushway, 2009) zamišljanje mogućeg sopstva, bilo pozitivnog i/ili uplašenog, ima najmanje dve funkcije. Prva od njih je da kada osoba zamišlja svoj novi pozitivni identitet, novo *ja*, njegov samopouzdanje se povećava i kao rezultat toga, nada i optimizam u pogledu budućnosti se takođe povećava (Paternoster, & Bushway, 2009: 1114). Drugo, zamišljanje novog, budućeg identiteta može da pruži i putanju za pravilno postupanje (Markus, & Nurius, 1986).

Sumirajući polazišta prethodno navedene teorije, može se izvesti zaključak da je moguća ravnoteža između onoga čemu se pojedinac nada i onoga čega se plaši-zapravo efikasna u postizanju krajnjeg cilja. Motivacija da se pojedinac udalji od onoga što je bio, u jednu ruku i plaši, ali i podstiče i usmerava motivaciju za kretanjem ka novom, željenom identitetu (Paternoster, & Bushway, 2009: 1119).

Brojni istraživaču se slažu da je proces odustajanja od kriminala složen i dugotrajan proces na koji utiču brojni faktori, različiti po svojoj prirodi, ali i da su promene na nivou ličnosti i identiteta, preduslov za ovaj proces. Postojanje cilja u životu, prepoznavanje posledica kriminala, takođe su identifikovani kao važni faktori promena (Graham, & Bowling, 1995).

Neki od teoretičara procesa odustajanja od kriminala fokusiranih na promene na nivou identiteta-promene na ovom nivou posmatraju kao rezultat racionalnog izbora-vaganja između sopstvene prošlosti i očekivane koristi i rizika od kriminala (Paternoster, & Bushway, 2009; Shover, 1983).

Baskin i Somers opisuju trostepeni proces odustajanja. Prva faza je "formiranje posvećenosti promeni" (Baskin, & Sommers, 1998: 133). Ovu fazu često pokreće šok

ili kriza. Ovi katalizatori promena mogu uključivati "društveno neujednačena iskustva" ili jednostavno mogu da odražavaju "odloženo odvracanje". Druga faza se naziva fazom prekida. Ova faza zahteva javnu objavu da će prestupiti prestati, i zahteva dve objektivne promene, npr. nove društvene mreže i subjektivne promene - npr. novi društveni identitet (Shover, 1996). Tako recimo žene usvajaju "strategiju socijalnog izbegavanja" u procesu odustajanja, odnosno, separaciju od lica, mesta i događaja koji podržavaju kontinuirani kriminal ili upotrebu nedozvoljenih supstanci. I na kraju, treća faza je održavanje odluke o odustajanju od daljeg vršenja krivičnih dela. Ključna komponenta u trećoj fazi je izgradnja i održavanje "mreže primarnih odnosa koji prihvataju i podržavaju novi, nedevijantni identitet". Dakle, potrebno je razviti nove socijalne uloge i reformisati identitet. Na kraju, možemo da zaključimo da je odustajanje ishod kompleksnog, interakcionog recipročnog procesa (Baskin, & Sommers, 1998).

Osetiti potrebu za konstrukcijom novog identiteta i razvoj novog (Shover, 1983: 210; Meisenhelder, 1982; Maruna, 1997, 2000; Burnett, 1992), kao i osećanje sramote zbog ponašanja u prošlosti (Leibrich, 1993: 204) su procesi koji prethode uspostavljanju procesa odustajanja od kriminala.

Vard (2002) takođe ističe da..."nije dovoljno da se jednostavno zamisli nova koncepcija sopstva/novog identiteta (budućeg *ja*), već je potrebno naučiti nove veštine, identifikovati i povezati primarne potrebe i ciljeve, identifikovati mogućnosti, tražiti i prihvatiti socijalnu podršku i prevesti te promene u akcije koje odražavaju novi identitet"... (Ward, 2002: 523-524).

Drugim rečima, oni koji su odustali od kriminala nisu samo re-identifikovali primarna dobra i ciljeve koju vrednuju, već su pronašli i prosocijalne sekundarne izvore kroz koje se oni mogu postići. Kombinacija ova dva elementa omogućila je doslednost novog narativa dobra, uprkos njihovim prethodnim nedelima-odnosno prethodnom ponašanju (Petrich, 2015).

Svakako, proces odustajanja od kriminala nije jednostavan postupak, a važnu ulogu ima i lična motivacija pojedinca za promenom.

Zaista, brojni autori navode da je motivacija pojedinca da izbegne dalje učestvovanje u kriminalnim aktivnostima jedan od ključnih faktora za trajno odustajanje od kriminala (Shover, 1983; Shover, & Thompson, 1992; Moffitt, 1993; Sommers, Baskin, & Fagan, 1994).

Feral navodi da prestupnici koji su izjavljivali da žele da prestanu sa vršenjem krivičnih dela i koji su smatrali da su i sposobni da prestanu - su u većem procentu i odustajali od kriminalnog ponašanja, u poređenju sa prestupnicima koji su izjavljivali da nisu baš sigurni da li žele da se odreknu kriminalnog ponašanja (Farrall, 2002: 99-115).

Slične stavove nalazimo i kod drugih istraživača, koji navode su da bivši prestupnici doživeli period re-evaluacije sopstvenog ponašanja i života, pre nego što su doneli odluku da konačno promene svoje ponašanje (Shover, 1983: 213; Cromwell, Olson, & Avary, 1991: 83).

U perspektivi koja je pod jakim uticajem modela racionalnog izbora, navodi se i da se "verovatnoća odustajanja od kriminala povećava, koliko se povećavaju i očekivanja za sticanjem prijatelja, novca, lične autonomije i osećanja sreće, van kriminala" (Shover & Thompson, 1992: 97).

ZAKLJUČNA DISKUSIJA

Sumirajući prethodno navedeno, možemo da zaključimo da proces odustajanja od kriminala proističe iz brojnih, složenih procesa - razvojnih, psiholoških i socioloških. Dodatno, kontekst u kojem se pojavljuje (ili se ne pojavljuje) je vrlo važan za razumevanje određenih faza procesa odustajanja.

Jedinstven teorijski okvir ovog procesa, do sada nije ustanovljen. U pogledu faktora koji ga pospešuju, veliku ulogu ima socijalni kontekst i društvena uloga pojedinca, porodični faktor, proces starenja i faze starenja (posebno faza prelaska iz adolescencije u fazu odraslih; zrelog doba u fazu starosti i sl.), i promene na nivou ličnosti i identiteta (Petrich, 2015).

Rezultati istraživanja ukazuju na pozitivan uticaj koji imaju jake i stabilne društvene i socijalne veze na proces odustajanja od kriminala. Stabilno radno mesto i stabilna bračna veza u odrasлом dobu u značajnoj je vezi s promenama u kriminalnim obrascima ponašanja (Laub & Sampson, 1993). U jednoj od studija o odustajanju od kriminala, navodi se da su promene u kriminalnom ponašanju vezane za starost i proces sazrevanja, te da je proces sazrevanja posebno uticajan na kalkulacije koje su presudne za donošenje odluka. Dve klase nepredviđenih situacija značajno utiču na kriminalne karijere, a to su: razvoj konvencionalnih socijalnih obveznica, aktivnosti i nagrade; i ojačana odlučnost - odlučnost da se napustiti kriminal (Shover, 1996: 124). Prvi može biti rezultat postojanja adekvatnih bračnih odnosa, religiozno iskustvo i zadovoljavajući posao. Uspešno stvaranje socijalnih veza na konvencionalan način sa drugima u liniji legitimne aktivnosti nesporno je najvažniji faktor koji kod muškaraca dovodi do izmena u ponašanju ili udaljavanja od kriminala (Shover, 1996). Međutim, odustajanje od kriminala nije trenutni događaj, već proces, koji zahteva mnogo više od pozitivnih socijalnih uticaja i odnosa. Najvažnije su promene na nivou ličnosti i identiteta, odnosno, one zahtevaju "redefinisanje" prethodnog identiteta, i formiranje, novog pozitivno orijentisanog identiteta. Postojanje cilja u životu, prepoznavanje posledica kriminala, takođe su identifikovani kao važni faktori promena (Graham, & Bowling, 1995). Promene u društveno strukturiranim ulogama, psihološko blagostanje, psihološko sazrevanje i biološki faktori, pružaju razumne i podsticajne okvire za odustajanje od kriminala sa procesom starenja. Pojedini autori zaključuju da su "biološki i psihološki faktori igrāju ključnu ulogu u odustajanju od kriminalnog ponašanja" (Gove, 1985: 136), ali i da socijalni kontekst i društveni odnosi mogu da podrže promene u ponašanju.

Rezultati brojnih empirijskih istraživanja, ukazuju da, muškarci koji su se udaljili od kriminala su bili "aktivni učesnici" u tom procesu odsustajanja, ali ono što ostaje pred budućim istraživačima jeste da objasne - *uhvate* promene koje utiču na

donošenje pozitivnih odluka, promene u percepciji rizika i nagrada od kriminala, i fluktuacije u značenju "činjenja zločina" nasuprot "pravog prosocijalnog ponašanja".

Odgovornost za uspešnost procesa odustajanja leži podjednako, kako na bivšim prestupnicima i nosiocima tretmanskih sadržaja u zatvorskoj zajednici, tako i na društvenoj zajednici. Posmatrano kroz ovu prizmu odgovornosti, vrste aktivnosti koje mogu da pospeše ovaj proces moraju da se odnose na (re)konekciju pojedinaca u društvenim krugovima, poboljšanje ili izgradnju međuljudskih veza, kako bi se ostvarile podjednake mogućnosti za društveno učešće u socijalnim aktivnostima. S toga, praksa postupanja sa bivšim prestupnicima treba da bude ne samo manje usmerena ka strogoj kontroli ponašanja i manje individualistička, već više orijentisana ka promovisanju promena i ulaganju u društvene mreže koje su zasnovane na međusobnoj podršci i reciprocitetu.

Mnogobrojni postupci u radu sa prestupnicima usmereni su ka rizicima, zapostavljajući vrlo često, postupke koji su usmereni ka jačanju pozitivnih kapaciteta i potencijala pojedinačnog prestupnika (Maruna, 2010).

Usmeravanje celokupne pažnje i tretmana (u zatvorskim uslovima) ka identifikaciji i ciljanju faktora rizika za recidiv, može da bude kontraproduktivno i demotivisuće za pojedinačnog prestupnika (Attrill, & Liell, 2007).

Orijentacija na pozitivne osobine, kapacitete koje treba jačati, kao i razvijanje lične snage za prevazilaženje prepreka koje stoje na putu modifikovanja ponašanja iz prokriminalnog u prosocijalno, uz ne preneglašavanje rizika, je možda jedan od najboljih pristupa koji mogu da pomognu u iniciranju i održavanju nekriminalnog ponašanja.

REFERENCE

- (1) Attrill, G. & Liell, G. (2007) Offenders views on risk assessment. In: N. Padfield (Ed.) *Who to release? Parole, fairness and criminal justice*, (pp. 191-201). Cullompton, UK: Willan.
- (2) Baskin, D. R., & Sommers, B. I. (1998) *Casualties of Community Disorder: Women's Careers in Violent Crime*. Boulder, Colo: Westview Press
- (3) Blumstein, A., Cohen, J., Roth, J. A., & Visher, C. A. (1986) *Criminal careers and career criminals*. Washington, D. C. National Academy Press.
- (4) Capaldi, D. M., Kerr, D. C. R., Eddy, M., & Tiberio, S. (2016) Understanding Persistence and Desistance in Crime and Risk Behaviors in adulthood: Implication for Theory and Prevention. *Prevention Science*, 17 (7): 785-793
- (5) Cromwell, P. F., Olson, J. N., & Avary, D. W. (1991) *Breaking and Entering*, Sage: London.
- (6) Cline, H. F. (1980) "Criminal Behavior over the Life Span." In: *Constancy and Change in Human Development*, Orville G. Brim, Jr., & Jerome Kagan. (Eds.) Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- (7) Elliott, D. S., Huizinga, D., & Menard, S. (1989) *Multiple Problem Youth: Delinquency, Substance Use, and Mental Health Problems*. New York: Springer.
- (8) Farrall, S. & Calverley, A. (2006) *Understanding desistance from crime: Theoretical directions in resettlement and rehabilitation*. New York: McGraw-Hill

- (9) Farrington, D. P., & West, D. J. (1995) Effects of marriage, separation, and children on offending by adult males. In Z. Vlau & J. Hagan (Eds.), *Current perspectives on aging and the life cycle*, Vol. 4, pp. 249–281. Greenwich, CT: JAI Press.
- (10) Farrington, D. P. (1992) 'Explaining the beginning, progress, and ending of antisocial behavior from birth to adulthood', in J. McCord (Ed.) *Advances in Criminological Theory: Facts, Frameworks, and Forecasts*, Vol. 3. pp. 253-286. New Brunswick, NJ: Transaction
- (11) Farrington, D. P. (2007) Advancing knowledge about Desistance. *Journal of Contemporary Criminal Justice*, Vol. 23, pp. 125-134.
- (12) Farrington, D. P. & Welsh, B. (2008) *Saving children from a life of crime: Early risk factors and effective interventions*. New York: Oxford University Press.
- (13) Farrall, S. (2004) Social Capital and Offender Reintegration: Making Probation Desistance Focussed. In S. Maruna & R. Immarigeon (Eds.) *After Crime and Punishment: Pathways to Offender Reintegration*, Cullompton: Willan Publishing.
- (14) Giordano, P.C., Cernkovich, S. A. & Rudolph, J. L. (2002) 'Gender, crime and desistance: toward a theory of cognitive transformation', *American Journal of Sociology*, Vol. 107, pp. 990–1064.
- (15) Glueck, S., & Glueck, E. (1937) *Later criminal careers*. New York: The Commonwealth Fund.
- (16) Glueck, S., & Glueck, E. (1940) *Juvenile delinquents grown up*. New York: The Commonwealth Fund.
- (17) Glueck, S., & Glueck, E. (1974) *Of delinquency and crime: A panorama of years of search and research*. Springfield: Charles C. Thomas.
- (18) Gove, W. (1985) 'The effect of age and gender on deviant behavior: A biopsychosocial perspective', in Rossi, A. S. (ed.) *Gender and the life course*, pp. 115–144, Aldine: New York.
- (19) Graham, J. & Bowling, B. (1995) *Young People and Crime*, HMSO, London
- (20) Gunnison, E. (2014) Desistance from Criminal Offending: Exploring Gender Similarities and Differences. *Criminology, Criminal Justice, Law & Society*, 15(3): 75-95
- (21) Gottfredson, M. R., & Hirschi, T. (1990) *A general theory of crime*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- (22) Graham, J. & Bowling, B. (1995) *Young People and Crime*, HMSO, London.
- (23) Hawkins, J., Catalano, R., & Miller, J. (1992) Risk and protective factors for alcohol and other drug problems in adolescence and early adulthood: Implications for substance abuse prevention. *Psychological Bulletin*, 112(1): 64-105.
- (24) Hirschi, T. (1969) *Causes of delinquency*. Berkeley: University of California Press
- (25) Hundleby, J., Gfellner, B., & Racine, D. (2007) Desistance and identity change among Aboriginal females. Identity: *An International Journal of Theory and Research*, 7(3): 225-253.
- (26) Kazemian, L. (2007) Desistance from crime: Theoretical, empirical, methodological, and policy considerations. *Journal of Contemporary Criminal Justice*, Vol. 23, pp. 5-27.
- (27) King, S. (2013) Early desistance narratives: A qualitative analysis of probationers' transitions towards desistance. *Punishment & Society*, 15(2): 147-165.
- (28) Kazemian, L. (2009) *Desistance*. Oxford Bibliography. Available on: <http://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780195396607/obo-9780195396607-0056.xml>
- (29) <http://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780195396607/obo-9780195396607-0056.xml>
- (30) Loeber, R., & Le Blanc, M. (1990) Toward a developmental criminology. In: M. Tonry & N. Morris (Eds.), *Crime and justice*, Vol. 12, pp. 375-437. Chicago: University of Chicago Press.

- (31) Loeber, R., Stouthamer-Loeber, M., Van Kammen, W., & Farrington, D. P. (1991) Initiation, escalation, and desistance in juvenile offending and their correlates. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 82(1): 36-82
- (32) Laub, J. H. & Sampson, R. J. (2001) 'Understanding desistance from crime', *Crime and Justice: A Review of Research*, Vol. 28, pp. 1-70.
- (33) Laub, J. H., & Sampson, R. J. (1993) "Turning Points in the Life Course: Why Change Matters to the Study of Crime." *Criminology*, Vol. 31 pp. 301-25.
- (34) Laub, J. H., Nagin, D. S., & Sampson, R. J. (1998) Trajectories of change in criminal offending: Good marriages and the desistance process. *American Sociological Review*, Vol. 63, pp. 225–238.
- (35) LeBel, T. P., Burnett, R., Maruna, S. & Bushway, S. (2008) 'The "Chicken and Egg" of Subjective and Social Factors in Desistance From Crime'. *European Journal of Criminology*, 5(2): 131–59
- (36) Meisenhelder, T. (1977) An explanatory study of exiting from criminal careers. *Criminology*, 15(3): 319–334.
- (37) McNeill, F. (2006) A Desistance Paradigm for Offender Management. *Criminology and Criminal Justice*. 6, 39-62.
- (38) Maruna, S., LeBel, T., Naples, M. & Mitchell, N. (2009) 'Looking-glass identity transformation: Pygmalion and Golem in the rehabilitation process' in B. Veysey, J. Christian & D. J. Martinez (Eds.) *How Offenders Transform Their Lives*. Cullompton: Willan Publishing.
- (39) Maruna, S. & Farrall, S. (2004) Desistance from Crime: A Theoretical Reformulation, *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 43.
- (40) Maruna, S., LeBel, T. P., & Lanier, C. (2003) Generativity behind bars: Some "redemptive truth" about prison society. In E. de St. Aubin, D. McAdams, & T. Kim (Eds.), *The generative society: Caring for future generations* (pp. 131-151). Washington, DC: American Psychological Association.
- (41) Maruna, S. (2001) *Making Good: How Ex-Convicts Reform and Rebuild Their Lives*. Washington, DC: American Psychological Association
- (42) Maruna, S. & LeBel, T. (2010) "The Desistance Paradigm in Correctional Practice: From Programs to Lives" in McNeill, F. Raynor, P., & Trotter, C. (Eds.) *Offender Supervision: New Directions in Theory, Research and Practice*. Cullompton, UK: Willan.
- (43) Maruna, S. (2010) *Understanding Desistance from Crime*. Ministry of Justice, National Offender Management Services
- (44) Markus, H., & Nurius, P. (1986) Possible selves. *American Psychologist*, 41(90): 954-969
- (45) Moffitt, T. (1993) 'Life-Course Persistent' and 'Adolescent-Limited' Antisocial Behavior: A Developmental Taxonomy, *Psychological Review*, Vol. 100 pp. 674–701.
- (46) Patterson, G. R., & Yoerger, K. (1993) Developmental models for delinquent behavior. In: S. Hodgins (Ed.), *Mental disorder and crime* (pp.140–172). Newbury Park, CA: Sage.
- (47) Paternoster, R., & Bushway, S. (2009) Desistance and the 'feared self': Toward an identity theory of criminal desistance. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 99(4): 1103–1156.
- (48) Petrich, D. M. (2015) *Narrating Stories of Desistance: Pathways to and from Criminality in the Lives of Prolific Male Offenders*. Simon Fraser University
- (49) Rutter, M. (1988) "Longitudinal Data in the Study of Causal Processes: Some Uses and Some Pitfalls." In: *Studies of Psychosocial Risk: The Power of Longitudinal Data*, edited by Michael Rutter. Cambridge: Cambridge University Press.
- (50) Rocque, M. (2015) The lost concept: The (re) emerging link between maturation and desistance from crime. *Criminology & Criminal Justice*, 15(3): 340-360.

- (51) Rocque, M., Posick, C., & Paternoster, R. (2016) Identities through time: An exploration of identity change as a cause of desistance. *Justice Quarterly*, 33(1): 45-72.
- (52) Sampson, R., & Laub, J. (2005) A life-course view of the development of crime. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 602, 12-45.
- (53) Sampson, R. J. & Laub, J. H. (1993) *Crime in the Making: Pathways and Turning Points through Life*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- (54) Sommers, I., Baskin, D. R. & Fagan, J. (1994) Getting Out of The Life: Crime Desistance by Female Street Offenders, *Deviant Behavior*, 15(2): 125–49.
- (55) Shover, N. & Thompson, C. (1992) Age, Differential Expectations And Crime Desistance, *Criminology*, 30(1): 89–104.
- (56) Shover, N. (1996) *Great Pretenders*, Oxford University Press, Oxford
- (57) Stall, R., & Biernacki, P. (1986) "Spontaneous Remission from the Problematic Use of Substances: An Inductive Model Derived from a Comparative Analysis of the Alcohol, Opiate, Tobacco, and Food/Obesity Literatures." *International Journal of the Addictions*, Vol. 21 pp. 1-23
- (58) Shover, N. (1996) *Great Pretenders*, Oxford University Press, Oxford
- (59) Shover, N. (1983) The Later Stages of Ordinary Property Offender Careers, *Social Problems*, 31(2): 208–218.
- (60) Tremblay, R. E. (1994) "Desistance from Crime: Towards a Life-Course Perspective." Discussant Paper presented at the International Society for the Study of Behavioral Development, Amsterdam, June 28-July 2.
- (61) Uggen, C., & Piliavin, I. (1998) Asymmetrical causation and criminal desistance. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 88(4): 1399– 1422.
- (62) Warr, M. (2002) *Companions in Crime*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- (63) Warr, M. (1998) Life-Course Transitions and Desistance From Crime, *Criminology*, 36(2): 183–215.
- (64) Weitekamp, E. G. M., & Kerner, H. J. (1994) "Epilogue: Workshop and Plenary Discussions, and Future Directions." In: *Cross-National Longitudinal Research on Human Development and Criminal Behavior*, edited by Elmar G. M. Weitekamp & Hans-Jurgen Kerner. Dordrecht: Kluwer Academic.

DESISTANCE FROM CRIME - concept, factors and theoretical basis -

Criminological theory for a long time was oriented only to the study of the causes or the etiology of the criminal behavior of the offender. For the last two decades, the attention of the scientific public is increasingly preoccupied with the interest in studying the process of desistance from crime. Although researchers have not yet reached a consensus on how to define this process and a single theoretical framework, in many studies it has been described as a process of permanently stopping criminal punishments or delinquent behavior. The process of desistance from crime is an important component of the offender's criminal career and at the same time the least explored process. In this paper, the author devotes special attention to illuminating the process desistance from crime, pointing to the factors that can initiate and sustain this process. Analyzing available literatures, the author points out that the process of desistance is a complex and time-consuming process that is influenced by many factors, among which the factors of aging and maturation, factors that derive from the social context and the social role of an individual, but also require changes in the level of personality and identity.

KEYWORDS: *desistance from crime / aging and maturation / structural factors / individual factors*

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2019 / Vol. XXXVIII / 1 / 83-97
Pregledni naučni rad
Priljeno: 15. februara 2019. godine
UDK: 343.85:343.352(497.11)"2013/2018"

MONITORING I EVALUACIJA REFORMI U OBLASTI BORBE PROTIV KORUPCIJE

Milica Kolaković-Bojović*
Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Uspostavljanje efikasnih mehanizama monitoringa i evaluacije reformi u oblasti borbe protiv korupcije, jedan je od ključnih preduslova da brojni strateški dokumenti ali i konkretne reformske mere planirane tim dokumentima, ne ostanu samo "mrtvo slovo na papiru", već da budu i sprovedeni i proizvedu željene efekte u društvu. Polazeći od ove pretpostavke, autor detaljno analizira razvoj, strukturu, način funkcionisanja, kao i rezultate primene monitoring mehanizama koji su, u oblasti borbe protiv korupcije, u Republici Srbiji uspostavljeni tokom poslednje dve decenije. Rad u fokusu ima kako ovlašćenja ključnih institucija u ovoj oblasti, tako i specijalizovanih, stalnih i povremenih radnih tela Vlade, formiranih sa ciljem praćenja sprovođenja ključnih strateških dokumenata. Autor naročitu pažnju posvećuje problemima vezanim za nejasno razgraničenje uloga i nadležnosti koje u ovim procesima imaju institucije i radna tela, kao i efektima koje paralelno funkcionisanje više monitoring mehanizama ima na efikasnost sprovođenja reformi. Perspektive rešavanja uočenih problema i dalje unapređenje čitavog sistema, autor analizira u svetlu donošenja Zakona o sprečavanju korupcije i revizije Akcionog plana za Poglavlje 23.

KLJUČNE REČI: Korupcija / strategija / monitoring / evaluacija / Evropska unija / pristupni pregovori / Poglavlje 23

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnost socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

* E-mail: kolakius@gmail.com

UVOD

Svest o potrebi dugoročnog i sistematskog planiranja reformi u Republici Srbiji sazrevala je sporo i postepeno, a čini se da je naglu ekspanziju ovaj proces doživeo u prvim godinama 21. veka. Nema sumnje da je taj nagli zaokret u neposrednoj vezi sa napuštanjem jednopartijskog sistema i ponovnim uspostavljanjem parlamentarizma i višestranačja, kao preduslovima da se, kroz jasne manifestacije podele vlasti, aktivnosti svake od grana vlasti, kao i njihovo sadejstvo, sagledavaju i planiraju dugoročno, a takvi planovi izrađuju kroz transparentne i inkluzivne procese svojstvene demokratskim društvima i potrebi da se čuje glas svih zainteresovanih strana.

Neosporan uticaj na jačanje zastupljenosti strateškog planiranja kao pristupa reformama imao je i proces pristupanja Evropskoj uniji. U ranim fazama, svojstvenim za početak dvehiljaditih godina, više u formi načelnog opredeljenja ka preuzimanju evropskih standarda i dobrih praksi, kao i u vidu podrške međunarodnih eksperata, dok se, nakon formalnog početka pristupnih pregovora, i sam proces strateškog planiranja formalizovao i postao, kako regulisan odgovarajućim propisima, tako i uobičajen u gotovo svim vitalnim segmentima društva. Nesumnjivo, činjenica da je strateški pristup planiranju reformi blisko vezan sa obezbeđivanjem donatorske projektne podrške reformskim procesima, a u poslednjih nekoliko godina i sredstava iz planskog budžeta, doprinela je značaju ove vrste dokumenata javnih politika.

Kada je reč o strateškom trasiranju reformi, važno je napomenuti da su početni period njegovog uvođenja u pravni sistem Republike Srbije obeležili strateški dokumenti čija je jedna od osnovnih manjkavosti ležala u nedostatku efikasnih mehanizama za praćenje dinamike sprovođenja planiranih reformi, kao i efikasnu evaluaciju rezultata. Dok se, u određenim oblastima društvenog života, po principu *lessons learned*, ovaj problem postepeno prevazilazio, čini se da je polje borbe protiv korupcije, iako već gotovo dve decenije u reformskom fokusu za strateško unapređenje normativnog okvira i osnaživanje institucionalnih mehanizama, i dalje pred velikim izazovima.

1. INICIJALNI KORACI NA USPOSTAVLJANJU MONITORING MEHANIZAMA U OBLASTI BORBE PROTIV KORUPCIJE

Pionirski koraci u pogledu adresiranja potrebe da se prati stanje i usmeravaju javne politike u oblasti borbe protiv korupcije napravljeni su još 2001. godine, kada je Savet za borbu protiv korupcije osnovan Odlukom Vlade Republike Srbije.¹ Na konceptijskom nivou, Savet za borbu protiv korupcije (u daljem tekstu Savet) zamišljen je kao stručno, savetodavno telo Vlade Srbije. U formalnopravnom smislu,

¹ Odluka o obrazovanju Saveta za borbu protiv korupcije "Službeni glasnik RS" br. 59/01, 3/2002, 42/2003, 64/03, 14/2006.

Savet ima status stalnog radnog tela Vlade, osnovanog sa zadatkom da sagleda aktivnosti u borbi protiv korupcije, predlaže Vladi Republike Srbije mere koje treba preduzeti u cilju efikasne borbe protiv korupcije, kao i radi praćenja njihovog sprovođenja i davanja inicijativa za donošenje propisa, programa i drugih akata i mera u toj oblasti.

Kako je zamišljen kao stručno, a ne čisto ekspertsko telo, predviđeno je da Savet ima trinaest članova koje imenuje Vlada, a koji se imenuju se iz reda članova Vlade i funkcionera koji rukovode posebnim organizacijama. Za članove Saveta mogu se imenovati istaknuti domaći i strani naučnici i stručnjaci koji svojim znanjem i ugledom mogu doprineti radu Saveta. Radom Saveta rukovodi predsednik koga biraju članovi Saveta većinom glasova. Savet može, u cilju efikasnijeg obavljanja svojih aktivnosti, obrazovati stalne i povremene stručne timove. (st. 3-5. Odluke o osnivanju Saveta)

U skladu sa pionirskim statusom Saveta, ali i činjenicom da, u vreme njegovog formiranja nije bilo strateških dokumenata koji bi sistemski uredili oblast borbe protiv korupcije, teško da bi se o aktivnostima ovog tela moglo zaista govoriti u smislu monitoringa i evaluacije reformi, budući da niti je bilo razvijenog planskog okvira, niti jasne metodologije u skladu sa kojom bi Savet pratio i evaluirao rezultate reformi.

Prve ozbiljne naznake opredeljenja da se praćenju i evaluaciji sprovođenja reformi u oblasti borbe protiv korupcije pristupi sistemski, donela je Nacionalna strategija za borbu protiv korupcije (u daljem tekstu: Strategija)² usvojena 2005. godine. Poglavljem pod nazivom *Implementacija strategije* predviđeno je da će se posebnim zakonom osnovati se samostalno i nezavisno telo, čija će ovlašćenja, između ostalog, obuhvatiti i nadzor nad sprovođenjem Strategije i pratećeg Akcionog plana. Ovakvo strateško opredeljenje zaista je i reflektovano u čitavom nizu odredaba Zakona o Agenciji za borbu protiv korupcije³ (u daljem tekstu: Zakon o Agenciji) iz 2008. godine, kojim je i osnovana Agencija za borbu protiv korupcije (u daljem tekstu: Agencija) kao nezavisan i samostalan državni organ. Članom 5. ovog zakona, predviđeno je da, između ostalog, Agencija:

- nadzire sprovođenje Nacionalne strategije za borbu protiv korupcije i Akcionog plana za primenu Nacionalne strategije za borbu protiv korupcije i sektorskih akcionih planova;
- daje mišljenja u vezi sa primenom Strategije, Akcionog plana i sektorskih akcionih planova;
- prati i obavlja poslove koji se odnose na organizovanje koordinacije rada državnih organa u borbi protiv korupcije;

² Nacionalna strategija za borbu protiv korupcije, "Službeni glasnik RS", broj 109/05.

³ Zakon o Agenciji za borbu protiv korupcije, "Službeni glasnik RS" br. 97/08, 53/10, 66/11-US, 67/13-US i 8/15-US.

- organizuje istraživanja, prati i analizira statističke i druge podatke o stanju korupcije;

U skladu sa ovim ovlašćenjima, članom 25. Zakona o Agenciji, regulisane su i obaveze drugih organa i organizacija sa kojima u obavljanju poslova iz svog delokruga Agencija saraduje, a koju pomenutom odredbom Zakona obavezani da, na zahtev Agencije, u roku od 15 dana, dostave sva dokumenta i informacije koje su Agenciji potrebne za obavljanje poslova iz njene nadležnosti.

Obavezu dostavljanja dokumenata i informacija imaju i druga pravna lica koja imaju obaveze određene Strategijom, Akcionim planom i sektorskim akcionim planovima.

Zakon je predvideo i da Izveštaj o sprovođenju Strategije, Akcionog plana i sektorskih akcionih planova čini deo Godišnjeg izveštaja o radu, koji Agencija podnosi Narodnoj skupštini, najkasnije do 31. marta tekuće godine za prethodnu godinu. (član 26. Zakona o Agenciji)

Zakonom je, u najgrubljim crtama, uređen i proces izveštavanja o sprovođenju Strategije i pratećeg Akcionog plana. Naime, član 62. Zakona o Agenciji predviđa samo da su nosioci poslova određeni Strategijom, Akcionim planom i sektorskim akcionim planovima dužni su da Agenciji dostave kvartalne izveštaje o njihovom sprovođenju.

Kriterijumi i postupak evaluacije nisu uređeni Zakonom, koji predviđa da, u cilju sprovođenja Strategije, Agencija može da podnosi inicijative za izmenu propisa i daje predloge za sprovođenje mera iz Akcionog plana i sektorskih akcionih planova i daje mišljenja u vezi sa sprovođenjem Strategije, Akcionog plana i sektorskih akcionih planova.

Obrise obaveze transparentnog postupanja u postupku monitoringa Strategije, daje član 63. Zakona, predviđajući da, u obavljanju poslova iz svog delokruga Agencija saraduje sa naučnim organizacijama, sredstvima javnog informisanja i udruženjima.

2. MEHANIZMI MONITORINGA I EVALUACIJE NAKON USVAJANJA NACIONALNE STRATEGIJE IZ 2013. GODINE

Usvajanje Nacionalne strategije za borbu protiv korupcije za period od 2013. do 2018. godine (u daljem tekstu: NSBPK 2013-2018) donelo je, na normativnom nivou, značajne novine u oblasti monitoringa i evaluacije ali najavilo probleme koji su u godinama koje su usledile nastali usled prevelike složenosti i nefunkcionalnosti sistema. Naime, Strategija pravi razliku između koordinacije sprovođenja, praćenja sprovođenja i nadzora nad sprovođenjem Strategije, pri čemu je prva funkcija dodeljena Ministarstvu zaduženom za pravosuđe, druga Savetu za borbu protiv korupcije a treća Agenciji za borbu protiv korupcije.

Glavom 5.2. NSBPK 2013-2018 predviđeno je da će *koordinacija sprovođenja Strategije* biti poverena Ministarstvu nadležnom za poslove pravosuđa, te da će ta zaduženja obuhvatati međusobnu komunikaciju, razmenu iskustava i informacija o aktivnostima preduzetim radi sprovođenja Strategije i akcionog plana. Za potrebe

ovih aktivnosti, Strategija je predvidela formiranje posebne organizacione jedinice u Ministarstvu, što je kasnije i učinjeno u formi grupe. Pored toga, NSBPK 2013-2018 je predvidela da će svaki obveznik sprovođenja Strategije odrediti kontakt osobu⁴ koja će pratiti sprovođenje aktivnosti iz akcionog plana koje su u nadležnosti, odnosno delokrugu tog obveznika. Kada je reč o funkcionalnim aspektima ostvarivanja koordinacione uloge, Strategija je predvidela da će Ministarstvo organizovati redovne tromesečne sastanke na kojima će kontakt osobe iz državnih organa razmenjivati iskustva u sprovođenju Strategije i akcionog plana, kao i da će organizacija sastanaka biti sprovedena u saradnji sa Savetom za borbu protiv korupcije.

Upravo u ovom segmentu napravljena je veza sa Glavom 5.3. NSBPK 2013-2018 koja je uređivala pitanja vezana za *praćenje rezultata sprovođenja Strategije i pratećeg akcionog plana*. Strategija je nadležnost za praćenje poverila Savetu za borbu protiv korupcije, kao već postojećem, savetodavnom stalnom radnom telu Vlade. Ovakva odluka predstavlja još jednu od specifičnosti ovog strateškog dokumenta, baziranoj na činjenici da u predmetnoj oblasti već postoji stalno radno telo Vlade RS, što u drugim oblastima nije slučaj, pa se najčešće optira za formiranje povremenih radnih tela specijalizovanih za praćenje strateških dokumenata.⁵ Strategija je, bez predviđanja bilo kakvih metodoloških pravila, predvidela da će Savet pratiti rezultate sprovođenja Strategije i akcionog plana u državnim organima, obveznicima akcionog plana i učestvovati sa ministarstvom nadležnim za poslove pravosuđa u organizovanju tromesečnih sastanaka kontakt tačaka iz državnih organa. Jedina naznaka metodologije pripreme izveštaja data je u rečenici kojom se kaže da će, na tim sastancima, Savet prikupiti informacije o iskustvu i preprekama za efikasno sprovođenje Strategije i akcionog plana i o tome podneti izveštaj Vladi, kao i da Savet može izveštaj objaviti i na svojoj web-prezentaciji. Budući da Strategija razdvaja uloge praćenja i nadzora nad sprovođenjem ovaj segment ne sadrži odredbe o mehanizmu ranog uzbunjivanja u slučaju nesprovođenja aktivnosti iz Akcionog plana. Ipak, kao izvesna naznaka ovlašćenja iz ovog domena, Strategijom je bilo predviđeno ovlašćenje Saveta za borbu protiv korupcije da, pored redovnih tromesečnih sastanaka, može inicirati i vanredne sastanke.

Postupajući u skladu sa nadležnostima poverenim Strategijom, Savet za borbu protiv korupcije je izradio tri izveštaja o sprovođenju Strategije u periodu 2013-2015. godine.⁶ Važno je napomenuti da, kako samom Strategijom nije predviđeno usvajanje posebne metodologije izveštavanja i evaluacije rezultata, Savet za borbu

⁴ Spisak kontakt tačaka dostupan je na:

<https://www.mpravde.gov.rs/files/SPISAK%20KONTAKT%20OSOBA%20%20po%20institucijama%2014102014.doc>, i njegova sadržina ukazuje na to da nije ažuriran u drugoj polovini perioda sprovođenja Strategije.

⁵ O monitoringu i evaluaciji reformi u oblasti pravosuđa vidi više u: Kolaković-Bojović, M. (2018) *Organizacija pravosuđa u Republici Srbiji- Reformski okvir i EU standardi*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 237-258.

⁶ Izveštaji su dostupni na: <http://www.antikorupcija-savet.gov.rs/sr-Cyrl-CS/content/cid1078/izvestaji>, pristupljeno 15. januara 2019. godine

protiv korupcije je izveštaje izrađivao u vrlo sumarnoj formi,⁷ dajući pregled realizacije po institucijama, odnosno nosiocima aktivnosti, bez jasno naznačene ocene statusa implementacije, čime je praćenje rezultata po oblastima značajno otežano.

Najzad, Glavom 5.4. NSBPK 2013-2018 uređena su pitanja vezana za *nadzor nad sprovođenjem Strategije i Akcionog plana*, koji je stavljen u nadležnost Agencije za borbu protiv korupcije Odredbama Strategije, svi organi vlasti i nosioci javnih ovlašćenja koji su zaduženi za primenu mera iz Strategije i akcionog plana, obavezani su na podnošenje polugodišnjih i godišnjih izveštaja o sprovođenju Strategije i Akcionog plana. Pored samih izveštaja, predviđeno je i da će, svaki obveznik akcionog plana, podnositi i dokaze za navode iz izveštaja, koji su u skladu sa indikatorima aktivnosti u Akcionom planu. Ukoliko, i pored izveštaja i priloženih dokaza, postoje nedoumice u pogledu ispunjavanja obaveza, predviđeno je da će Agencija pozvati predstavnika organa vlasti da ih usmenim putem razjasni, na sastanku gde će biti dozvoljeno prisustvo javnosti. Za obveznike Akcionog plana, uvedena je i dužnost odazivanja pozivu Agencije. Ukoliko neki obveznik akcionog plana ne dostavi izveštaj, dokaz, kao i ukoliko se ne odazove na poziv Agencije, može biti prekršajno kažnjen.

NSBK 2013-2018 je predvidela i jednu specifičnu vrstu mehanizma koji po svojoj prirodi predstavlja kombinaciju procesa evaluacije i ranog uzbunjivanja. Naime, ovaj mehanizam je predviđao da, u izuzetnim slučajevima, Agencija može izraditi mišljenje koje sadrži ocenu sprovođenja aktivnosti u roku i na način definisan u akcionom planu i preporuke za prevazilaženje eventualnih poteškoća. Ovo mišljenje Agencija će dostaviti obvezniku akcionog plana i organu vlasti koji je izabrao, postavio ili imenovao rukovodioca. Obveznik akcionog plana je dužan da u roku od 60 dana raspravlja o ovom mišljenju i da Agenciju i javnost obavesti o zaključcima te diskusije. Agencija može staviti mišljenje na uvid javnosti.

Iz ovako definisanog mehanizma, nije najjasnije da li je njegova svrha otklanjanje kašnjenja i/ili nepravilnosti u sprovođenju aktivnosti iz Akcionog plana ili pak pružanje savetodavnih usluga vezanih za način realizacije ovih strateških dokumenata. Ukoliko je reč o prvom, nema sumnje da su uslovi za primenu mehanizma, odnosno sama fraza "u izuzetnim slučajevima", morali biti jasno definisani. Isto važi i za sadržinu pomenutih preporuka za otklanjanje poteškoća, budući da nije najjasnije u kom kapacitetu Agencija definiše ovu vrstu preporuka, u kojoj meri je njihovo formulisanje moguće bez zadiranja u nezavisnost drugih organa vlasti koji treba da ih sprovedu, kao i šta konkretno, u praksi, znači da "obveznik Akcionog plana raspravlja o preporukama". Da li se ovde zapravo mislilo na interno razmatranje, a ne raspravljanje preporuka unutar institucije/tela koje je

⁷ Vidi: Vlada Republike Srbije, Savet za borbu protiv korupcije (2015) Izveštaj o iskustvu i preprekama za efikasno sprovođenje Nacionalne strategije za borbu protiv korupcije u Republici Srbiji za period od 2013. do 2018. godine i pratećeg akcionog plana, dostupno na: <http://www.antikorupcija-savet.gov.rs/sr-Cyrl-CS/content/cid1078/izvestaji>, pristupljeno 16. januara 2019. godine.

obveznik Akcionog plana, budući da je za raspravu potrebno učešće makar dve zainteresovane strane, ili je pretpostavka bila da će "rasprava" uključiti predstavnike obveznika Akcionog plana, predstavnike Agencije i eventualno druge zainteresovane subjekte?

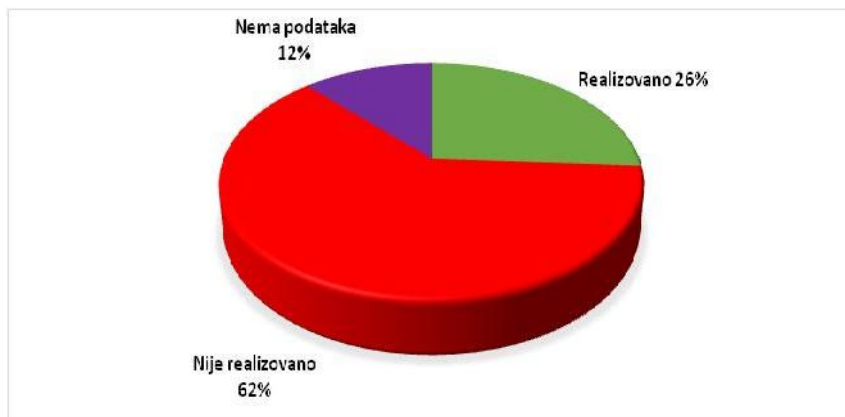
Najzad, možda i ključno pitanje jeste, da li ovako definisano postupanje u "izuzetnim slučajevima" pretpostavlja da u svim ostalim slučajevima Agencija samo izveštava o sprovođenju plana, bez sprovođenja evaluacije rezultata sprovođenja. Naime, ranije pomenuto ovlašćenje zahtevanja dokaza uz izveštaje, ukazuje na to da nadzor, poveren Agenciji, zapravo uključuje i evaluaciju rezultata. U tom smislu, nije jasno u čemu je razlika između standardne evaluacije (za koju NSBK 2013-2018) ne uspostavlja nikakva pravila niti standarde, i "izuzetnih slučajeva" u kojim se evaluacija ogleda u izdavanju posebnog mišljenja.

Korak napred u odnosu na, Zakonom o Agenciji predviđena rešenja, predstavlja i odredba NSBK 2013-2018 koja kaže da Izveštaj o sprovođenju Strategije više neće biti sastavni deo Godišnjeg izveštaja o radu Agencije, već poseban izveštaj koji se Narodnoj skupštini podnosi zasebno. Ova, kao i odredba NSBK 2013-2018 koja kaže da će se propisati "obavezni elementi izveštaja Agencije za borbu protiv korupcije o sprovođenju Strategije i akcionog plana", zapravo ukazuju na ideju da se hitnom izmenom zakona sve nedoumice vezane ulogu i postupanje Agencije u okviru nadzora nad sprovođenjem ovih strateških dokumenata otklone, što se nije dogodilo u celokupnom petogodišnjem periodu sprovođenja NSBK 2013-2018. Interesantno je, da je Agencija nakon donošenja Strategije iz 2013. godine ipak postupila u skladu sa pomenutom odredbom o izdavanju izveštaja o sprovođenju ovog strateškog dokumenta i pratećeg akcionog plana iz godišnjih izveštaja, uprkos činjenici da član 26. Zakona o Agenciji nije izmenjen, te da su, u skladu sa ovom odredbom, izveštaji o sprovođenju strateških dokumenata i dalje deo godišnjih izveštaja.⁸

U kojoj meri su svi navedeni problemi uticali na nefunkcionalnost mehanizma monitoringa i evaluacije reformi u oblasti borbe protiv korupcije ukazuje i činjenica da je, po poslednjem dostupnom izveštaju Agencije iz marta 2018. godine, tek 26% procenata aktivnosti iz NSBK 2013-2018. uspešno realizovano, dok za čak 12% aktivnosti nisu mogli biti pribavljeni podaci na osnovu kojih bi se izvršila evaluacija.

⁸ Izveštaji o sprovođenju NSBK 2013-2018. dostupni su na: <http://www.acas.rs/izvestaji/godisnji-izvestaj/>, pristupljeno 23. februara 2019. godine

Grafikon 1: Rezultati sprovođenja NSBK 2013-2018. na kraju 2017. godine⁹

3. MONITORING ANTIKORUPCIJSKIH REFORMI NAKON OTVARANJA POGLAVLJA 23

Koordinacija procesa monitoringa i evaluacije reformi u oblasti borbe protiv korupcije postala je poseban izazov nakon usvajanja Akcionog plana za Poglavlje 23¹⁰ (u daljem tekstu: AP 23), budući da je kolosek strateškog planiranja u oblasti borbe protiv korupcije dupliran. Ovo dupliranje odrazilo se i na polje strukture monitoring mehanizama, budući da je nadležnost monitoring mehanizma za uspostavljenih za potrebe praćenja sprovođenja Akcionog plana za Poglavlje 23, obuhvatila i borbu protiv korupcije.

3.1. Monitoring i evaluacija sprovođenja Akcionog plana za Poglavlje 23

U Poglavlju III, uvodnog dela AP 23, predviđeno je da će odgovornost za nadzor nad realizacijom aktivnosti iz Akcionog plana biti podeljena i poverena Savetu za sprovođenje Akcionog plana za poglavlje 23 (u daljem tekstu: Savet za AP 23), Šefu pregovaračkog tima za vođenje pregovora o pristupanju Republike Srbije Evropskoj uniji, Pregovaračkoj grupi za Poglavlje 23 na čelu sa Predsednikom/Šefom

⁹ Izveštaj o sprovođenju Nacionalne strategije za borbu protiv korupcije i revidiranog Akcionog plana za njeno sprovođenje za 2017. godinu, dostupno na: <http://www.acas.rs/wp-content/uploads/2018/03/Izvestaj-o-sprovođenju-nacionalne-strategije-za-2017.pdf>, pristupljeno 22. februara 2019. godine

¹⁰ Akcioni plan za Poglavlje 23, dostupno na: <https://www.mpravde.gov.rs/tekst/12647/akcioni-plan-za-pregovaranje-poglavlja-23-usvojen-na-sednici-vlade-srbije-27-aprila-2016.php>, pristupljeno 24. juna 2018. godine.

pregovaračke grupe za Poglavlje 23, Koordinacionom telu i Savetu Koordinacionog tela, koje obavlja poslove u vezi sa tekućim pitanjima u procesu pristupanja.

Vlada RS je Zaključak o osnivanju Saveta za AP 23, kao povremenog radnog tela za pružanje stručne podrške Pregovaračkoj grupi za Poglavlje 23, usvojila je u decembru 2015. godine. Mandat Saveta (u skladu sa njegovim statusom povremenog radnog tela) ograničen je na pet godina, uz mogućnost da se mandat produži u slučaju da proces pristupnih pregovora traje duže od pet godina.

Na konceptijskom nivou, AP 23 se opredelio za model nepristrasne, ekspertske kontrole i predvideo da članove Saveta Vlada Republike Srbije imenuje na predlog Predsednika pregovaračke grupe za Poglavlje 23 iz redova državnih službenika i konsultanata koji su u Ministarstvu pravde već angažovani na poslovima vezanim za proces pregovora sa EU.

U pogledu nadležnosti Saveta, AP 23 je predvideo da Savet za AP 23 prati sprovođenje aktivnosti sadržanih u Akcionom planu na dnevnom nivou, pokreće mehanizam ranog uzbunjivanja u slučaju zastoja i drugih problema u realizaciji Akcionog plana i koordinira procese izveštavanja. U tom smislu, AP 23 je predvideo da Savet pruža Pregovaračkoj grupi za Poglavlje 23 stručnu podršku sledeće sadržine: Usvaja izveštaje o realizaciji Akcionog plana; Upućuje predsedniku pregovaračke grupe inicijativu za ažuriranje Akcionog plana; Vršiti koordinaciju sa predstavnicima drugih tela predviđenih za sprovođenje relevantnih strategija i akcionih planova; Analizira prikupljene i objedinjene statističke podatke potrebne za donošenje strateških odluka kao i drugih podataka utvrđenih kao indikatora za sprovođenje aktivnosti iz Akcionog plana radi procene postojanja potrebe za ažuriranjem Akcionog plana; Inicira prikupljanje, objedinjavanje, obradu i analizu podataka od svih tela određenih Akcionom planom kao nosilaca aktivnosti iz Akcionog plana a radi izrade izveštaja o sprovođenju Akcionog plana.¹¹

Budući da je Savet ekspertsko, povremeno radno telo Vlade, AP 23 je predvideo da Ministarstvo pravde u ulozi koordinatora Pregovaračke grupe za poglavlje 23, pruža Savetu za AP 23 potrebnu administrativno-tehničku podršku.

Za potrebe kvartalnog izveštavanja o sprovođenju AP 23, imenovane su kontakt tačke u institucijama zaduženim za sprovođenje ovog strateškog dokumenta, izrađene smernice i uputstva ali i održane obuke za izveštavanje. Kada je reč o metodologiji evaluacije, AP 23 sledi primer Crne Gore i usvaja tzv. semafor metodu koja podrazumeva skalu od šest mogućih statusa sprovođenja aktivnosti iz Akcionog plana.

¹¹ Pored mesečnog izveštavanja, AP23 je predvideo da Savet u saradnji sa Kancelarijom za Evropske integracije podnosi kvartalne izveštaje o sprovođenju Akcionog plana Koordinacionom telu i Odboru za evropske integracije Narodne skupštine, dok se šestomesečni izveštaji podnose Evropskoj komisiji a jedanput godišnje i izveštaj koji razmatra i usvaja Narodna skupština. Kvartalni i godišnji izveštaji se objavljuju na internet strani Ministarstva pravde i portalu posvećenom pregovorima sa EU.

Tabela 1: Statusi evaluacije- semafor metoda

AKTIVNOSTI	NOSILAC AKTIVNOSTI	ROK	FINANSIJSKI RESURSI	POKAZATELJI REZULTATA	STATUS SPROVOĐENJA
x.y.z.1					Aktivnost je u potpunosti realizovana.
x.y.z.2					Aktivnost se uspešno sprovodi. (samo za kontinuirane aktivnosti)
x.y.z.3					Aktivnost je gotovo u potpunosti realizovana.
x.y.z.4					Aktivnost je delimično realizovana.
x.y.z.5					Aktivnost nije realizovana.
x.y.z.6					Izveštaj nadležne institucije nije dostavljen/ Izveštaj institucije ne sadrži podatke o sprovođenju aktivnosti.

Pored uvođenja kvartalnog izveštavanja, i sama Sadržina i format izveštaja o AP 23 predstavljaju izvesnu novinu, ne samo u RS već i u čitavom regionu, budući da su postavili nove standarde na polju transparentnosti reformskog procesa. Naime, ciklusi kvartalnog izveštavanja rezultirali su objavljivanjem paketa izveštaja koji je uključivao:

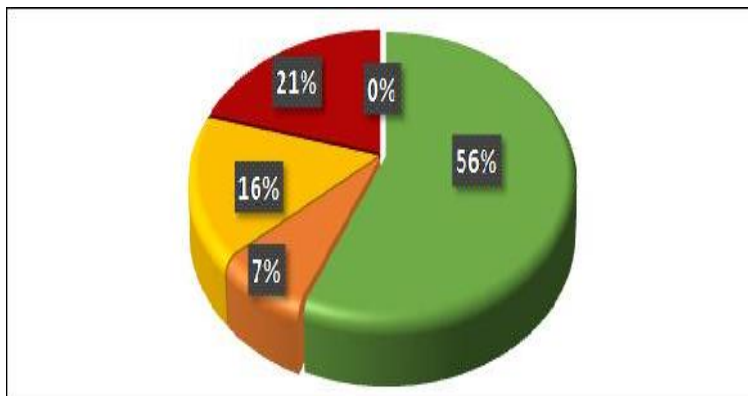
- Detaljan narativni izveštaj o toku sprovođenja svih aktivnosti iz AP 23 koje su dospele za sprovođenje¹²
- Sažeti tabelarni izveštaj sa statusom implementacije¹³ praćen odgovarajućom "semafor" metodom.
- Statistički izveštaj- Inicijalno, statistički izveštaji o sprovođenju AP 23 obuhvatali su procenat uspešnosti sprovođenja na nivou čitavog AP 23; procenat uspešnosti sprovođenja na nivou svakog od tri potpoglavlja, kao i procentualni pregled uspešnosti sprovođenja po institucijama. Od ovog poslednjeg segmenta se brzo odustalo, zadržana je samo statistika uspešnosti sprovođenja AP23 na nivou poglavlja i potpoglavlja.¹⁴

¹²Vidi:<https://www.mpravde.gov.rs/files/Izve%C5%A1taj%20obr.%202-2018%20o%20sprovo%C4%91enju%20Akcionog%20plana%20za%20Poglavlje%2023.pdf>, pristupljeno 27. januara 2019. godine

¹³Vidi:<https://www.mpravde.gov.rs/files/Akcioni%20plan%20PG%2023%20sa%20statusom%20sprovodjena%20aktivnosti.pdf>, pristupljeno 27. januara 2019. godine

¹⁴Vidi:<https://www.mpravde.gov.rs/files/Statisticki%20izvest%20aj%20o%20sprovodjenju%20Akcionog%20plana%20za%20PG%2023.pdf>, pristupljeno 27. januara 2019. godine

Grafikon 2: Statistički prikaz uspešnosti sprovođenja AP 23 u delu koji se odnosi na borbu protiv korupcije tokom drugog kvartala 2019. godine

Dodatnu novinu predstavlja i uvođenje dvojezičnog izveštavanja, čime su podaci o reformskim procesima postali globalno dostupni.¹⁵

3.2. Paralelno postojanje više monitoring mehanizama i njihova koordinacija

Pokušaj da se koordiniraju i usklade uloge brojnih, ranije pomenutih institucija i tela koje imaju određenu nadležnost u praćenju procesa sprovođenja reformi i izveštavanja EK, načinjen je u samom AP 23, predviđanjem da Savet za AP 23 podnosi mesečne izveštaje o sprovođenju Akcionog plana Šefu pregovaračkog tima za vođenje pregovora o pristupanju Republike Srbije Evropskoj uniji, Predsedniku pregovaračke grupe za Poglavlje 23 i Savetu Koordinacionog tela i pri tome naročito vodi računa da oni obuhvate zaključke i preporuke relevantnih tela koja prate sprovođenje nacionalnih strateških dokumenata (Komisija za sprovođenje Nacionalne strategije reforme pravosuđa za period 2013-2018, Koordinaciono telo za sprovođenje Nacionalne strategije za borbu protiv korupcije, kao i brojna tela koja vrše nadzor nad sprovođenjem strateških dokumenata u oblasti osnovnih prava).

Kao što je iz već navedene odredbe uvodnog dela AP 23 jasno, u periodu izrade AP 23, došlo je do dodatnog uslozňjavanja monitoring mehanizma u oblasti borbe protiv korupcije, budući da je, imajući u vidu sve nedorečenosti mehanizma osmišljenog Strategijom, kao i potrebu da se koordinacija sprovođenja antikorupcijskih mera, a time i uspešnost sprovođenja Strategije, podigne na viši nivo, 7. avgusta 2014. godine osnovano je Koordinaciono telo za primenu Akcionog plana za sprovođenje Nacionalne strategije za borbu protiv korupcije 2013-2018.

¹⁵ Vidi: <https://www.mpravde.gov.rs/tekst/2986/pregovori-sa-eu.php>, pristupljeno 17. juna 2018. godine

godine¹⁶. U skladu sa Odlukom o osnivanju, Koordinaciono telo usmerava poslove iz delokruga državnih organa, nadležnih za sprovođenje Akcionog plana za sprovođenje Nacionalne strategije za borbu protiv korupcije u Republici Srbiji za period od 2013. do 2018. godine. Pored toga, Koordinaciono telo može predlagati Vladi donošenje odluka u cilju sprovođenja Akcionog plana. (tač. 2. i 8. Odluke)

Iako je, na nivou potrebe da se obezbedi politička podrška i mehanizmi sprovodivosti reformi na najvišem nivou¹⁷ ova odluka opravdana, njena zasnovanost na odredbama Strategije ali i ustavnost i zakonitost, osporena je Inicijativom za pokretanje postupka ocene ustavnosti i zakonitosti odredaba tač. 1. do 8. Odluke o osnivanju Koordinacionog tela. Pozivajući se na odredbe kojima je, kao što je već navedeno, po NSBPK 2013-2018 koordinacija sprovođenja Strategije poverena Ministarstvu nadležnom za poslove pravosuđa, podnosilac inicijative je osporio mogućnost osnivanja i širinu ovlašćenja koja su ovom telu poverena. Ustavni sud je prihvatio inicijativu i pokrenuo postupak za ocenu ustavnosti i zakonitosti Odluke.¹⁸ Takav ishod verovatno je jedan od uzroka činjenice da se Koordinaciono telo nije sastajalo predviđenom dinamikom, a istekom perioda važenja Strategije, istekao mu je i mandat polovinom 2018. godine.¹⁹

4. U SUSRET NOVOM ZAKONU O SPREČAVANJU KORUPCIJE

Imajući sve navedeno u vidu, čini se da je jedan od osnovnih nedostataka sistema monitoringa strateških dokumenata u oblasti borbe protiv korupcije, u prethodnih nekoliko godina bila izuzetna složenost mehanizama, sa nejasno razgraničenim ovlašćenjima nadležnih subjekata i njihovim višestrukim preklapanjima. Budući da je period važenja NSBPK 2013-2018 istekao, od ključnog značaja za unapređenje sistema monitoringa u predstojećem periodu biće odluka o donošenju nove strategije i koordinaciji strukture i procedura monitoringa sa metodologijom praćenja revidiranog AP 23, budući da se ovoga puta vreme za izradu, odnosno reviziju ključnih strateških dokumenata u ovoj oblasti poklapa, čime se stiču uslovi za uklanjanje svih uočenih problema.

Momenat nastanka ovog rada specifičan je zbog činjenice da se istovremeno odvijaju dva procesa od izuzetne važnosti za oblast borbe protiv korupcije. Naime, dok je u

¹⁶ Odluka o osnivanju Koordinacionog tela za primenu Akcionog plana za sprovođenje Nacionalne strategije za borbu protiv korupcije za period od 2013 do 2018. godine, "Službeni glasnik RS", broj 84/14.

¹⁷ Članovi koordinacionog tela su: predsednik Vlade, ministar nadležan za poslove pravosuđa, ministar nadležan za poslove finansija i član Saveta za borbu protiv korupcije, a ovakav sastav Koordinacionog tela uspostavljen je u cilju efikasnijeg rada koordinacionog tela i značaja sprovođenja Akcionog plana.

¹⁸ Rešenje o pokretanju postupka za ocenu ustavnosti i zakonitosti odredaba tač. 1. do 8. Odluke o osnivanju Koordinacionog tela za primenu Akcionog plana za sprovođenje Nacionalne strategije za borbu protiv korupcije za period od 2013-2018. godine, IUo-77/2015, dostupno na: <https://sirius.rs/cyr/praksa/iZrNEQ>, pristupljeno 19. januara 2019. godine

¹⁹ Iako je, u skladu sa Odlukom kojom je osnovano, Koordinaciono telo trebalo da se sastaje najmanje jednom godišnje, u periodu od 9. septembra 2014. godine (kada je održan prvi sastanak, pa do februara 2019. godine, održan je još samo jedan sastanak.

toku revizija Akcionog plana za Poglavlje 23, istovremeno se vodi javna rasprava o radnom tekstu Zakona o sprečavanju korupcije. Kako je sredinom 2018. godine istekao period važenja NSBK 2013-2018. revidirani AP 23 će, do usvajanja nove strategije, biti jedini strateški dokument u ovoj oblasti.

Vredno je pomena da radni tekst novog zakona otklanja deo nedoumica koje su postojale u pogledu monitoringa i evaluacije NSBK 2013-2018 ali potencijalno vodi i u nastavak problema u segmentu monitoringa i evaluacije reformi.

Naime, članom 6. radnog teksta Zakona o sprečavanju korupcije²⁰ predviđeno je da Agencija nadzire sprovođenje strateških dokumenata u oblasti borbe protiv korupcije, podnosi Narodnoj skupštini izveštaj o njihovom sprovođenju sa preporukama za postupanje, daje odgovornim subjektima preporuke kako da otklone propuste u sprovođenju strateških dokumenata i inicira izmene i dopune strateških dokumenata. Nejasnoće iz NSBK 2013-2018. vezane za postupak izveštavanja mogle bi biti rešene adekvatnim sprovođenjem budućeg člana 38. Zakona o sprečavanju korupcije koji predviđa da će se način izveštavanja bliže se urediti aktom direktora Agencije, u skladu sa strateškim dokumentima. Istovremeno, ovakvo rešenje predstavlja i opasnu zamku, budući da sadržinu akta koji treba da donese direktor, vezuje za sadržinu strateških dokumenata u oblasti borbe protiv korupcije. Naime, dva su sporna pitanja u ovakvom rešenju:

Najpre, iz formulacije člana 2, tačka 7, Radnog teksta koji definiše da "strateški dokument" označava strategije i akcione planove u oblasti borbe, odnosno sprečavanja korupcije koje donosi Narodna skupština ili Vlada, ne može se zaključiti da li se i Akcioni plan za Poglavlje 23 može smatrati strateškim dokumentom u oblasti borbe protiv korupcije, budući da se, uprkos svojoj sveobuhvatnosti i detaljnosti, borbom protiv korupcije bavi samo jednim svojim delom. Ukoliko bi odgovor bio pozitivan, sadržina akta koji donosi direktor Agencije morala bi odgovarati metodologiji monitoringa i evaluacije sadržanih u revidiranom AP 23 koji bi Vlada trebalo da usvoji u narednih nekoliko meseci, budući da se radi o jedinom strateškom dokumentom u oblasti borbe protiv korupcije koji trenutno postoji. Nasuprot tome, ukoliko se AP 23 ne smatra strateškim dokumentom u oblasti borbe protiv korupcije, već bi takav strateški dokument predstavljala samo nacionalna strategija i prateći akcioni plan, posledice bi bile sasvim drugačije, imajući u vidu da nacionalne strategije i akcionog plana trenutno nema, ali i da je upitno kada će ih biti, budući da rad na novoj strategiji i dalje nije započeo. Najzad, ovo bi moglo dovesti i do novog lavirinta nadležnosti, u situaciji u kojoj, čak i u slučaju usvajanja nove nacionalne strategije u kratkom roku, metodologija monitoringa i evaluacije u njoj sadržana, ne bi pratila onu koja je predviđena u AP 23. Imajući ovo u vidu, od velikog značaja bi bilo preciziranje odredbe člana 2 Radnog teksta, na način koji ne ostavlja nedoumice u pogledu statusa AP 23 u smislu tumačenja pojma "strateški dokument u oblasti borbe protiv korupcije".

²⁰ Radni tekst Zakona o sprečavanju korupcije, dostupno na: <https://www.mpravde.gov.rs/sekcija/53/radne-verzije-propisa.php>, pristupljeno 25. februara 2019. godine

Drugi problem koji direktno proizilazi iz formulacije člana 38. tiče se činjenice da ova odredba, sadržinu budućeg akta koji donosi direktor agencije, vezuje samo za preciznije uređenje procesa izveštavanja obveznika aktivnosti iz strateških dokumenata, dok ponovo izvan fokusa ostavlja druge važne segmente mehanizma monitoringa i evaluacije. Jasno je da bi regulisanje kompletnog mehanizma u samom zakonu bilo tipičan primer prenormiranosti, ali imajući u vidu brojne nejasnoće i kontradiktornosti koje su se do sada javile u ovoj oblasti, čine se uputnim određena dopuna i preciziranje člana 38. kojim bi se direktor Agencije obavezao da pomenutim aktom uredi metodologiju izveštavanja, vrednovanja rezultata sprovođenja strateških dokumenata, kao i činjenja izveštaja dostupnim javnosti.

Prihvatanjem gore navedenih rešenja, Agencija bi konačno preuzela nesumnjivu, vodeću ulogu u praćenju sprovođenja strateških dokumenata. Istovremeno, planiranim aktom direktora bi bili uređeni svi neophodni elementi metodologije monitoringa i evaluacije a podaci o sprovođenju reformi postali objektivniji i dostupniji. Ujedno, odnos Agencije i Saveta za AP 23 bi konačno bio usklađen sa pomenutim odredbama AP 23 koje govore o ulozi tela koja prate sprovođenje nacionalnih strateških dokumenata u procesu izveštavanja u okviru Poglavlja 23.

LITERATURA I IZVORI

- (1) Akcioni plan za Poglavlje 23, dostupno na: <https://www.mpravde.gov.rs/tekst/12647/akcioni-plan-za-pregovaranje-poglavlja-23-usvojen-na-sednici-vlade-srbije-27-aprila-2016.php>, pristupljeno 24. juna 2018. godine.
- (2) Izveštaj o skriningu za Poglavlje 23, dostupno na: <https://www.mpravde.gov.rs/tekst/7073/izvestaj-o-skriningu.php>, pristupljeno 25. juna 2018. godine.
- (3) Izvešta o sprovođenju Nacionalne strategije za borbu protiv korupcije i revidiranog Akcionog plana za njeno sprovođenje za 2017. godinu, dostupno na: <http://www.acas.rs/wp-content/uploads/2018/03/Izvestaj-o-sprovođenju-nacionalne-strategije-za-2017.pdf>, pristupljeno 22. februara 2019. godine
- (4) Kolaković-Bojović, M. (2018) *Organizacija pravosuđa u Republici Srbiji- Reformski okvir i EU standardi*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
- (5) Nacionalna strategija za borbu protiv korupcije, "Službeni glasnik RS", broj 109/05.
- (6) Nacionalna strategija za borbu protiv korupcije u Republici Srbiji za period od 2013. do 2018. godine, "Službeni glasnik RS", broj 57/13.
- (7) Odluka o obrazovanju Saveta za borbu protiv korupcije "Službeni glasnik RS" br. 59/01, 3/2002, 42/2003, 64/03, 14/2006.
- (8) Odluka o osnivanju Koordinacionog tela za primenu Akcionog plana za sprovođenje Nacionalne strategije za borbu protiv korupcije za period od 2013 do 2018. godine, "Službeni glasnik RS", broj 84/14.
- (9) Radni tekst Zakona o sprečavanju korupcije, dostupno na: <https://www.mpravde.gov.rs/sekcija/53/radne-verzije-propisa.php>, pristupljeno 25. februara 2019. godine
- (10) Rešenje o pokretanju postupka za ocenu ustavnosti i zakonitosti odredaba tač. 1. do 8. Odluke o osnivanju Koordinacionog tela za primenu Akcionog plana za sprovođenje Nacionalne strategije za borbu protiv korupcije za period od 2013-2018. godine, IUo-77/2015, dostupno na: <https://sirius.rs/cyr/praksa/iZrNEQ>, pristupljeno 19. januara 2019. godine.

- (11) Vlada Republike Srbije, Savet za borbu protiv korupcije (2015) Izveštaj o iskustvu i preprekama za efikasno sprovođenje Nacionalne strategije za borbu protiv korupcije u Republici Srbiji za period od 2013. do 2018. godine i pratećeg akcionog plana, dostupno na: <http://www.antikorupcija-savet.gov.rs/sr-Cyrl-CS/content/cid1078/izvestaji>, pristupljeno 16. januara 2019. godine.
- (12) Zakon o Agenciji za borbu protiv korupcije, "Službeni glasnik RS" br. 97/08, 53/10, 66/11-US, 67/13-US i 8/15-US.

MONITORING AND EVALUATION OF THE ANTICORRUPTION REFORMS

Establishing effective mechanisms for monitoring and evaluation of anticorruption reforms is one of the key preconditions to avoid that numerous strategic documents and concrete reform measures planned by these documents are only a "dead letter", but also to ensure their implementation in a way that produces the desired effects in society. Starting from this assumption, the author analyzes in detail the development, structure, method of functioning, as well as the results of implementation of monitoring mechanisms that have been established in the Republic of Serbia in the field of anticorruption in the last two decades. The paper has in its focus both- the competencies of the key institutions in this field as well as the specialized, permanent and temporary working bodies of the Government, established with the aim of monitoring the implementation of key strategic documents. The author pays particular attention to problems related to the unclear delineation of the roles and responsibilities of institutions and working bodies in these processes, as well as the effects that the parallel functioning of multiple monitoring mechanisms has on the efficiency of implementing reforms. The author analyzes the perspectives of solving the observed problems and further improvement of the whole system in the light of the adoption of the Law on Prevention of Corruption and the revision of the Action Plan for Chapter 23.

KEY WORDS: *Corruption / strategy / monitoring / evaluation / European Union / accession negotiation / Chapter 23*

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2019 / Vol. XXXVIII / 1 / 99-111
Pregledni naučni rad
Priljeno: 15. februara 2019. godine
UDK: 159.922.7-056.49
159.946.3-056.3-053.4

BIHEJVIORALNE, EMOCIONALNE I SOCIJALNE TEŠKOĆE DECE I ADOLESCENATA SA DISLEKSIJOM I SMETNJAMA U RAZVOJU GOVORNO-JEZIČKIH SPOSOBNOSTI*

Milena Milićević*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Neda Milošević*

Visoka škola socijalnog rada, Beograd

U ovom radu autori su nastojali da prikažu bihevioralne, emocionalne i socijalne teškoće dece i adolescenata sa disleksijom i smetnjama u razvoju govorno-jezičkih sposobnosti, kroz kratak osvrt na istraživanja njihovog bihevioralnog profila i njihovih psihičkih teškoća, prvenstveno emocionalne i socijalne prirode. Istraživačka literatura je pokazala da su deca sa specifičnim jezičkim poremećajima i poremećajima govora, kao i deca sa poremećajima čitanja, odnosno disleksijom, pod povećanim rizikom od poremećaja ponašanja. Potvrđen je širok dijapazon detektovanih problema, uz razlike koje su nađene u odnosu na informante. Nalazi o dominantnoj zastupljenosti eksternalizovane naspram internalizovane simptomatologije problema u ponašanju kod dece iz ovih populacije su oprečni. Longitudinalni nalazi ukazuju da se smer uticaja kreće od jezičkih sposobnosti ka ponašanju. Odatle, bihevioralni profil bi trebalo da bude sastavni deo dijagnostičke procene dece sa poremećajima govora i/ili jezika. Isto, tretman jezičkih sposobnosti mora biti neizostavni deo

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnost socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije

* E-mail: mileninaadresa@gmail.com

* E-mail: neda.milosevic@asp.edu.rs

*preventivnih programa i tretmana poremećaja pažnje i
eksternalizovanih poremećaja ponašanja.*

*KLJUČNE REČI: specifični jezički poremećaj / deca sa disleksijom /
problemi u ponašanju*

UVOD

Dobro razvijena jezička sposobnost se smatra sredstvom koje je neophodno za uspešno socijalno-bihevioralno i akademsko ostvarivanje individue (Tomblin, Zhang, Buckwalter, & Catts, 2000). Istovremeno, jezičke sposobnosti su pod uticajem akademskih, socijalnih i bihevioralnih iskustava. Odatle, ne iznenađuje preovlađujuće mišljenje u naučnoj i stručnoj literaturi da su deca sa slabije ili nedovoljno razvijenim jezičkim sposobnostima u povećanom riziku za nastanak kasnijih problema u učenju i društvenom komunikativnom ponašanju, kao i da su školski neuspeh i socijalne poteškoće neretko praćene jezičkim poremećajima (Tomblin et al., 2000). Smetnje u razvoju govorno-jezičke etiologije se dovode u vezu sa problemima u ponašanju dece i adolescenata i smatra se da imaju važnu ulogu u regulisanju ne samo ponašanja, već i pažnje (Petersen et al., 2013). Problemi u učenju čitanja i problemi u ponašanju su dve najčešće razvojne smetnje u periodu detinjstva, a smatra se da imaju visoki stepen stabilnosti kada se jednom uspostave (Smart, Sanson, & Prior, 1996). Govorno-jezički poremećaji, uopšteno, i problemi s čitanjem su, takođe, često i udruženi sa problemima u ponašanju (Tomblin et al., 2000; van Daal, Verhoeven, & van Balkom, 2007).

Poremećaj u razvoju jezika koji nije uslovljen oštećenjem sluha, sniženim intelektualnim sposobnostima ili neurološkom patologijom se naziva *specifični jezički poremećaj* (eng. Specific Language Impairment – SLI)¹. Prethodno termin *razvojna disfazija* se danas sve manje koristi u literaturi (Milošević & Vuković, 2010). Smatra se da se specifični jezički poremećaj ispoljava kod oko 7% populacije (Leonard, 2014) a može se manifestovati u govorno-jezičkoj ekspresiji ili mešovito, u recepciji i ekspresiji, odnosno klasifikuje se kao ekspresivni i kao mešoviti (ekspresivno/receptivni) tip. Ekspresivni specifični jezički poremećaj karakterišu dobar receptivni vokabular, razumevanje sintakse, razvojno odgovarajući raspon memorije i dobra fonemska diskriminacija uz deficite ili smetnje u ekspresivnoj semantici i sintaksi i poteškoće formulisanja pri brzom motoričkom sekvenciranju. S druge strane, ekspresivno-receptivni specifični jezički poremećaj karakterišu deficiti u receptivnom vokabularu, razumevanju sintakse i fonemskoj diskriminaciji uz smanjen raspon memorije zajedno sa deficitima u ekspresivnoj semantici i sintaksi. Međutim, u slučaju ekspresivno-receptivnog specifičnog jezičkog poremećaja,

¹ Prateći novije tendencije, u literaturi se može naići i na termin *razvojni jezički poremećaj* (eng. Developmental Language Disorder – DLD; videti npr. Bishop, Snowling, Thompson, & Greenhalgh, 2017).

produkcija konsonantskih klastera, diftonga i višesložnih reči je na boljem nivou nego kod čistog ekspresivnog tipa (Evans & MacWhinney, 1999).

Kada je reč o *disleksiji*, prema definiciji *Međunarodnog udruženja za disleksiju* (International Dyslexia Association – IDA), "disleksija je specifična teškoća učenja neurobiološkog porekla. Odlikuje se teškoćama u tačnom i/ili fluentnom prepoznavanju reči, smetnjama u spelovanju i lošim veštinama dekodiranja. Ove teškoće obično proizlaze iz nedostataka u fonološkoj strukturi jezika i često su neočekivane u odnosu na druge kognitivne sposobnosti i s obzirom na učinke razredne edukacije. Sekundarne posledice mogu uključivati probleme u razumevanju pročitano i redukovano iskustvo čitanja koje mogu da ometaju razvoj vokabulara i sticanje osnovnih znanja" (Lyon, Shaywitz, & Shaywitz, 2003). Procene pokazuju da disleksija pogađa između 4% i 10% populacije dece školskog uzrasta (Heiervang, Stevenson, Lund, & Hugdahl, 2001).

Bihevioralne, emocionalne i socijalne poteškoće su učestale kod dece sa specifičnim jezičkim poremećajima i poremećajima govora (Lindsay, Dockrell, & Strand, 2007). Stope prevalencije emocionalnih teškoća i problema u ponašanju kod dece sa specifičnim jezičkim poremećajima se, prema nekim procenama, kreću se i do 50% (Coster, Goorhuis-Brouwer, Nakken, & Spelberg, 1999; Maggio et al., 2014; Puglisi, Cáceres-Assenço, Nogueira, & Befi-Lopes, 2016). Stope eksternalizujućih i internalizujućih problema su, takođe, povišene (Beitchman et al., 1996; Conti-Ramsden & Botting, 2008; Knivsberg & Andreassen, 2008; Petersen et al., 2013; Redmond & Rice, 2002; Snowling, Bishop, Stothard, Chipchase, & Kaplan, 2006; Stanton-Chapman, Justice, Skibbe, & Grant, 2007; Tomblin et al., 2000; van Daal et al., 2007). U pitanju su dve osnovne kategorije psihosocijalnih problema; prva obuhvata probleme vezane za odnos osobe prema drugim osobama, prema socijalnom okruženju, institucijama društva i njegovim normama, što uključuje agresiju, delikvenciju, poremećaj protivljenja i prkosa, zloupotrebu supstanci i hiperaktivnost, dok su u drugoj grupi emocionalni, kognitivni i telesni problemi koji su više usmereni ka samoj ličnosti, kao što su anksioznost, depresija, povučенost, somatske žalbe, sniženo samopoštovanje i poremećaji ishrane.

Imajući u vidu sve navedeno, pregled dostupne i relevantne literature je sproveden sa ciljem da se prikažu bihevioralne, emocionalne i socijalne teškoće dece i adolescenata sa disleksijom i sa smetnjama u razvoju govorno-jezičkih sposobnosti. Pregledom su obuhvaćena istraživanja bihevioralnog profila dece i adolescenata sa poremećajima čitanja, odnosno disleksijom i dece i adolescenata sa specifičnim jezičkim poremećajima i poremećajima govora, kao i istraživanja u čijem su fokusu bile njihove psihičke teškoće, prvenstveno emocionalne i socijalne prirode. Istraživanje treba da doprinese boljem razumevanju problema u ponašanju i psihičkih poteškoća dece iz ove populacije, kao i da pruži smernice za naredna teorijska i empirijska istraživanja.

PREGLED ISTRAŽIVANJA SA DISKUSIJOM

Bihevioralni profil dece sa specifičnim jezičkim poremećajima i poremećajima govora

S ciljem da se detaljnije utvrdi odnos između različitih tipova govorno-jezičkih odstupanja i pojedinih problema u ponašanju, grupa istraživača iz Holandije je došla do zaključka da diferencijalni odnosi između pojedinih tipova jezičkog odstupanja ili poremećaja i specifičnih problema u ponašanju postoje već na najmlađem uzrastu (van Daal et al., 2007). Kao najfrekventniji problemi u ponašanju dece sa specifičnim jezičkim poremećajem starosti pet godina, uvršćeni su povučenost, somatske žalbe, problemi mišljenja i agresivno ponašanje, prema Ahenbahovom upitniku *The Child Behavior Checklist* (CBCL; Achenbach, 1991). Kako naglašavaju autori, od svih ispitivanih problema u ponašanju, jedino su socijalni problemi povezani sa poremećajima izgovora, odnosno artikulacijom. Imajući u vidu jačinu korelacije koja je sa kliničkog aspekta okarakterisana kao slaba, zaključili su da poremećaji artikulacije nemaju značajniji uticaj na ponašanje dece na najranijem uzrastu, te da njihovo pravovremeno rešavanje ne bi trebalo da ostavlja izolovane posledice u ponašanju deteta (van Daal et al., 2007). S druge strane, problemi fonološke prirode su povezani sa svim problemima u ponašanju, s izuzetkom somatskih žalbi; posebno se jačinom korelacije izdvajaju problemi pažnje i socijalni problemi. Uostalom, jedino su fonološki poremećaji, kao jezički koji obavezno dovode do teškoća u učenju čitanja, u statistički značajnoj korelaciji sa delikventnim i agresivnim ponašanjem. Semantički jezički problemi se, s druge strane, vezuju za internalizovane probleme u ponašanju, kao što su povučenost i anksioznost/depresija. Jezički poremećaji sintaksičke prirode, pak, prvenstveno vezani za probleme pažnje, ali i za socijalne probleme (van Daal et al., 2007).

Tako se u sličnom istraživanju može naći potvrda o većoj učestalosti problema u ponašanju i slabijoj socijalnoj kompetenciji kod predškolske dece sa težim poremećajima jezika u poređenju sa njihovim vršnjacima kod kojih je dijagnostikovana poremećaj artikulacije ili vršnjacima tipičnog govorno-jezičkog razvoja (McCabe, 2005). Ovakav trend je bio dosledan između izveštaja roditelja i nastavnika, kao i između kućnog i školskog okruženja. Uz to, nastavnici posebno ističu egoizam, agresiju i zavisnost, a roditelji naglašavaju da deca imaju poteškoće u pojedinim aspektima funkcionisanja, što uključuje vršnjačke socijalne veštine, asertivnost, ali i toleranciji na frustracije. Druga studija ističe da razlike u ispoljavanju povučenosti u ponašanju u učionici na postoje u odnosu na težinu prisutnog specifičnog jezičkog poremećaja, s jednim izuzetkom. Naime, kod devojčica je stepen ispoljavanja usamljeno-pasivnog povlačenja varirao sa težinom jezičkog problema koji je obično bio receptivne prirode (Hart, Fujiki, Brinton, & Hart, 2004).

Ipak, nisu nalazi svih studija upućivali na uporedive zaključke. Tako, prema podacima prikupljenim od majki, deca sa specifičnim jezičkim poremećajima

starosti od dve do pet godina ispoljavaju više internalizovanih bihevioralnih problema nego njihovi vršnjaci urednog govorno-jezičkog razvoja (Keegstra, Post, & Goorhuis-Brouwer, 2010). Istovremeno, prema podacima prikupljenim od očeva, stopa internalizovanih problema jeste povišena kod deca sa specifičnim jezičkim poremećajima, ali bez statističke značajnosti razlike u odnosu na vršnjake urednog govorno-jezičkog razvoja. Kako autori naglašavaju, iako je u pitanju klinički uzorak ispitanika, nađena je ujednačenost u odnosu na opštu populaciju vršnjaka kada su eksternalizovano ponašanje i sveukupno problematično ponašanje u pitanju, bez razlike između izveštaja roditelja i bez razlika u odnosu na pol deteta.

Uostalom, stopa ukupnih problema u ponašanju prema CBCL iznosi 29% kod dece sa poremećajima jezika, naspram 19% u kontrolnoj grupi, što rezultira stopom rizika od 1,5 (Tomblin et al., 2000). Kasnije, analizirajući učestalost pojedinih problema u ponašanju dece sa specifičnim jezičkim poremećajem, grupa autora je sproveda istraživanje na kliničkom uzorku dece starosti od dve do sedam godina (Maggio et al., 2014). Poremećaji u ponašanju su registrovani kod više od polovine (54%) od ukupnog broja ispitanika, s tim što je povučenost bila najfrekventnija kod mlađe dece, uz agresivnost, a anksioznost/depresivnost i socijalni problemi kod starije. Složenost bihevioralnih poteškoća upoređivana sa podtipom jezičkog poremećaja, izražena brojem sindroma detektovanih kod deteta, bila je niže u grupi dece sa ekspresivnim podtipom specifičnog jezičkog poremećaja nego u grupi dece sa mešovitim (ekspresivno/receptivnim) podtipom. Na školskom uzrastu, deca sa ekspresivnim jezičkim deficitima imaju povišenu stopu internalizovanih problema (Gallagher, 1999), uz slabiju socijalnu kompetenciju (Puglisi et al., 2016).

Deca sa specifičnim jezičkim poremećajima imaju niža postignuća u svim domenima socijalnih veština, uključujući saradnju, asertivnost, odgovornost i samokontrolu, kao i izraženije simptome internalizovanih teškoća (Stanton-Chapman et al., 2007). Aspekt internalizovanog ponašanja u kojem je najuočljivija razlika između ove dece i njihovih vršnjaka tipičnog jezičkog razvoja jeste povučenost; u ostale diferencijalne aspekte ubrajaju se još i anksioznost/depresija, somatske žalbe i problemi sa spavanjem (Stanton-Chapman et al., 2007). Čini se da su razlike internalizovanog ponašanja ograničene na povučenost, uzimajući u razmatranje i druga istraživanja. Tako, rezultati jedne opservacione studije pokazuju da deca tipičnog jezičkog razvoja provode statistički značajno više vremena u interakciji sa svojim vršnjacima nego deca sa specifičnim jezičkim poremećajima kod kojih je, suprotno tome, više uočena povučenost u vršnjačkom okruženju (Fujiki, Brinton, Isaacson, & Summers, 2001). Učitelji su, slično, izvestili o višim nivoima ispoljavanja povučenosti i usamljenopasivnog ponašanja u okruženju učionice upravo kod učenika sa specifičnim jezičkim poremećajima (Hart et al., 2004).

Međutim, karakteristike njihovog eksternalizovanog ponašanja u kućnom okruženju, prema izveštajima roditelja, ne razlikuju se pri poređenju sa karakteristikama njihovih vršnjaka tipičnog razvoja (Stanton-Chapman et al., 2007). O uporedivim nalazima su izvestile i ranije studije (Coster et al., 1999). Jedno od mogućih objašnjenja ovakvog nalaza je da povećan rizik od eksternalizovanog ponašanja postaje uočljiv u periodu adolescencije, osim u slučajevima poremećaja

ponašanja težeg stepena (Beitchman et al., 1996; Stanton-Chapman et al., 2007). Znatno povećana učestalost simptoma anksioznosti i depresije na adolescentnom uzrastu je potvrđena (Conti-Ramsden & Botting, 2008). Dodatno, da su jezičke sposobnosti prediktor razvoja problema u ponašanju kod dece, uključujući simptomatologiju blisku hiperkinetičkom poremećaju sa poremećajem pažnje (ADHD), izvestili su Petersen i saradnici (Petersen et al., 2013). U prvom longitudinalnom istraživanju sprovedenom u okviru ove studije, deca su praćena na uzrastu od sedam do 13 godina sa ciljem da se odgovori na pitanje da li jezička sposobnost utiče na probleme u ponašanju, nezavisno od demografskih karakteristika, socio-ekonomskog statusa i postignuća u drugim intelektualnim domenima. Na svakih godinu dana su iz školske dokumentacije prikupljeni podaci o njihovom akademskom postignuću na standardizovanim testovima kojima su procenjene jezičke sposobnosti (gramatika, sintaksa, usmeno i pismeno izražavanje), sposobnost čitanja (analogija, rečnik, razumevanje) i usvojenost matematike (računanje, razumevanje, primena). Podaci o prisustvu hiperaktivno-impulsivnih i eksternalizovanih problema u ponašanju su prikupljeni od majki i nastavnika. U drugom longitudinalnom istraživanju su testiranja vršena svakih šest meseci na četvrte do 12. godine života, a praćene su jezičke sposobnosti (receptivni vokabular), kao i prisustvo hiperaktivno-impulsivnih i eksternalizovanih problema u ponašanju, prema izveštajima majki. Cilj ovog dela studije je bio da se utvrdi smer uticaja koji postoji između jezičke sposobnosti i problema u ponašanju. Sveukupno, rezultati su potvrdili jedinstvenu ulogu jezičkih sposobnosti u predikciji razvoja hiperaktivno-impulsivne simptomatologije, uključujući nepažljivost, i eksternalizovane simptomatologije, i to nakon statističkog kontrolisanja uticaja sociodemografskih karakteristika, akademskog postignuća i pojedinih kognitivnih sposobnosti, poput kratkoročne memorije. Ishod analiza je ostao nepromenjen i nakon kontrolisanja prvobitno prisutnih problema u ponašanju, utvrđenih inicijalnom evaluacijom. Važno je napomenuti da je ovim istraživanjem potvrđen i smer uticaja između jezičkih sposobnosti i poremećaja u ponašanju. Konkretno, jezičke sposobnosti su bile jači prediktor kasnijih problema u ponašanju nego što su problemi u ponašanju mogli da ukažu na kasniji razvoj jezičkih sposobnosti, te da se smer njihove povezanosti kreće od jezičkih sposobnosti ka problemima u ponašanju (Petersen et al., 2013).

U ranije objavljenoj longitudinalnoj studiji, deca sa specifičnim jezičkim poremećajima i poremećajima govora su praćena na uzrastu od osam do 12 godina, a podaci prikupljeni uporedo od roditelja i nastavnika (Lindsay et al., 2007). Konkretno, bihevioralne, emocionalne i socijalne teškoće su procenjene upitnikom *The Strengths and Difficulties Questionnaire* (SDQ; Goodman, 2001) koji ima pet skala: emocionalni simptomi, problemi ponašanja, hiperaktivnost, problemi sa vršnjacima i prosocijalno ponašanje, dok su pristup učenju, odnos prema nastavniku, pažnja i distraktibilnost, temperament, učestvovanje u nastavi i odnos sa vršnjacima procenjeni skalom *The Junior Rating Scale* (JRS; Abraham & Lindsay, 1990). Pored toga, procenjeno je razumevanje sintakse, receptivni vokabular, ekspresivne jezičke sposobnosti (dužina iskaza, date informacije), upotreba odgovarajućih morfoloških oznaka u konkretnim rečenicama, ponavljanje rečenica,

razumevanje sadržaja i pragmatske sposobnosti, sve prema standardizovanim uzrasnim normama za engleski jezik. Prema rezultatima, nivoi bihevioralnih, emocionalnih i socijalnih teškoća su kontinuirano bili povišeni u navedenom periodu u odnosu na uzrasne norme. Međutim, priroda ovih poteškoća je varirala između okruženja, odnosno nađene su razlike između ponašanja kod kuće (prema izveštajima roditelja) i ponašanja u školi (prema izveštajima nastavnika). Te razlike se nisu odnosile samo na nivoe pojedinih tipova ispitivanih teškoća, već i na njihovu stabilnost tokom vremena. Sumirano, bihevioralne, emocionalne i socijalne teškoće su bile povezane sa jezičkim poremećajima deteta. Ovaj odnos bihevioralnih, emocionalnih i socijalnih teškoća i jezičkih teškoća je pod istovremenim uticajem okruženja, odnosno u kojoj meri će jezičke sposobnosti, kao prediktori, objašnjavati varijansu problema bihevioralne, emocionalne i socijalne prirode zavisi i od toga ko je informant. Tačnije, nivo razvijenosti jezičkih sposobnosti na ranijem uzrastu nije značajan prediktor kasnijih problema u ponašanju, prema podacima prikupljenim od roditelja. S druge strane, jezičke sposobnosti su jedini statistički značajan prediktor prema izveštajima nastavnika. Kako autori objašnjavaju, jezičke teškoće su uticale na razvoj pismenosti dece i tako ih stavile u veći rizik od bihevioralnih, emocionalnih i socijalnih teškoća u školskom okruženju (Lindsay et al., 2007). Činjenica je da ni jezik ni ponašanje nisu statički već dinamički entiteti, što opravdava odabir longitudinalnog pristupa u istraživanju ove problematike.

Drugačije, prateći nalaze literature, stopa eksternalizovane simptomatologije, kao i poremećaja pažnje/hiperaktivnosti kod dece sa jezičkim poremećajima, povećana je u odnosu na kontrolnu grupu ispitanika, dok je kod internalizovanih problema prisutna statistička ujednačenost (Tomblin et al., 2000). Prema mišljenju autora, ostaje nerazjašnjeno da li problemi u ponašanju pogoršavaju postojeće jezičke deficite i poteškoće u čitanju ove dece ili su komorbidni sa njima, odnosno njihova posledica. Kako dalje pojašnjavaju Tomblin i saradnici (Tomblin et al., 2000), rizik od poremećaja ponašanja kod dece sa poremećajima jezika ranog školskog uzrasta je delom posredovan stanjem njihove sposobnosti čitanja. Drugim rečima, deca sa poremećajima jezika imaju veću stopu poremećaja ponašanja usled problema s čitanjem. Ovi nalazi, svakako, ne isključuju postojanje poremećaja ponašanja na predškolskom uzrastu koji nisu uslovljeni stanjem sposobnosti čitanja, kao ni indikovano postojanje problema u ponašanju sa poremećajem jezika kod dece iz ove populacije.

Bihevioralni profil dece sa poremećajima čitanja

Postojanje povezanosti između problema u ponašanju i disleksije je potvrđeno u studiji sprovedenoj u Norveškoj na populaciji dece preadolescentnog uzrasta (Heiervang et al., 2001). Kao kontrolna, oformljena je grupa dece ujednačena sa decom sa disleksijom prema polu, uzrastu i odeljenju koje su pohađali, ali sa skorom čitanja koji je bio na nivou proseka za njihov uzrast ili iznad tog proseka. Rezultati su pokazali da je kod dece sa disleksijom prisutan statistički značajno veći CBCL skor u poređenju sa kontrolnom grupom. Ovakav rezultat je dobijen i na roditeljskoj i na nastavničkoj verziji navedenog upitnika. Kao takav, ukazuje da roditelji i nastavnici

izveštavaju o većoj učestalosti bihevioralnih, emocionalnih i socijalnih problema kod dece sa disleksijom hronološkog uzrasta od 10,5 do 12,5 godina nego kod njihovih vršnjaka čija je sposobnost čitanja na nivou očekivanom za uzrast. Osim toga, razlika je statistički prisutna i kada se uporedi broj dece čiji ukupan skor, meren ovim upitnikom, dostiže klinički nivo (Heiervang et al., 2001). Iako je u svim komparacijama deskriptivno nađeno više problema u ponašanju kod dece sa disleksijom, prema podacima prikupljenim od same dece, razlike nisu statistički značajne ni na jednom od ispitivanih skorova (internalizovani problemi, eksternalizovani problemi, problemi sa pažnjom, ukupan skor). Takođe, prema izveštajima nastavnika, grupe su bile ujednačene kada su eksternalizovani problemi ponašanja u pitanju. Rezultati su još pokazali i da je disleksija povezana sa većom učestalošću eksternalizovanih problema u ponašanju dečaka iz ove grupe, odnosno internalizovanih problema kod devojčica (Heiervang et al., 2001).

Donekle uporedivi rezultati su objavljeni u jednoj kasnijoj studiji. Prema podacima prikupljenim od tri grupe informanata (roditelja, nastavnika, ispitanika), statistički značajno više emotivnih i problema u ponašanju je prisutno u grupi dece sa disleksijom nego u kontrolnoj grupi, ujednačenoj prema polu, uzrastu, kognitivnom nivou i mestu življenja ispitanika (Knivsberg & Andreassen, 2008). Sveukupno, najveći udeo su imali problemi sa pažnjom. Kako su roditelji izvestili, skoro polovina dece sa disleksijom je ispoljavala probleme pažnje. Internalizovani problemi su, prema istim podacima, zabeleženi kod više od polovine ove grupe. Problemi su, takođe, češći bili kod onih ispitanika obe grupe čiji je IQ niži od 100 (Knivsberg & Andreassen, 2008).

Ranije studije su ukazale na komorbiditet ADHD simptomatologije i disleksije na dečijem i adolescentnom uzrastu, a prema izveštajima samih osoba sa disleksijom i njihovih roditelja (Boetsch, Green, & Pennington, 1996). Internalizovane osobine su, prema izveštajima roditelja, statistički značajno izraženije kod dece sa disleksijom. Uz to, prati ih niže samopoštovanje i osećaj niže kompetentnosti u školskim oblastima, kao i više depresivne simptomatologije u poređenju sa vršnjacima. Nasuprot tome, u odraslom dobu se kod osoba iz ove populacije češće beleži generalizovani psihološki stres, manje društvene pokretljivosti, dok same osobe sebe doživljavaju kao manje inteligentne od osoba istog doba (Boetsch et al., 1996). Sledeće, uznemireno i napeto ponašanje je statistički značajno češće kod dece sa problemima s čitanjem nego kod njihovih vršnjaka koji nemaju probleme te vrste; konkretno, radi se o rezultatima longitudinalnog istraživanja u okviru kojeg je 312 ispitanika starosti između sedam i osam godina praćeno u periodu od 18 meseci (Smart et al., 1996).

Prema nalazima jedne kliničke studije, deca sa disleksijom nisu pod povećanim rizikom od internalizovane simptomatologije, što uključuje ponašanja povezana s anksioznošću, depresijom i somatizacijom u poređenju sa decom koja uredno čitaju, bez obzira da li su u pitanju izveštaji roditelja, nastavnika ili same dece (Miller, Hynd, & Miller, 2005). Štaviše, ovakav ishod je konzistentan i kada je grupa dece sa smetnjama čitanja najtežeg stepena u pitanju (Miller et al., 2005), a uporediv je i zaključak ranije studije sprovedene na grupi dece sa poremećajem jezika (Tomblin et

al., 2000). Primera radi, najčešći socio-emocionalni problemi dece sa specifičnim jezičkim poremećajima su internalizovani poremećaji, kao i poremećaji pažnje, pre nego delikvencija ili agresija (Beitchman et al., 1996).

Da je ADHD simptomatologija komorbidna sa poremećajima čitanja, može se pročitati i u drugim/kasnijim naučnim izveštajima. Tako Vilkat i Pennington (Willcutt & Pennington, 2000a) dodaju da je povezanost između poremećaja čitanja i ADHD jača kada se analiziraju simptomi deficita pažnje nego simptomi hiperaktivnosti i/ili impulsivnosti. Međutim, veza između poremećaja čitanja i prevalencije simptoma hiperaktivnosti i/ili impulsivnosti je prisutna samo kod dečaka i nije uslovljena njihovim kognitivnim nivoom. Kod devojčica sa poremećajem čitanja čiji je IQ iznad 100, pak, prevalenca ADHD simptomatologije opada i ne razlikuje se od prevalencije kontrolne grupe (Willcutt & Pennington, 2000a).

U drugom istraživanju objavljenom iste godine, ovi autori su izvestili o statistički značajno većoj stopi internalizovanog i eksternalizovanog ponašanja u grupi dece sa problemima s čitanjem (Willcutt & Pennington, 2000b). Povezanost poremećaja čitanja i simptoma anksioznosti i depresije je ostala statistički značajna i nakon ujednačavanja prema komorbidnom prisustvu ADHD. Odatle, autori nisu isključili mogućnost da su internalizovane poteškoće posebno povezane sa poremećajem čitanja. Ovakav trend nije potvrđen kada su simptomi agresije, delikvencije, poremećaja protivljenja i prkosa i poremećaja ponašanja u pitanju. Imajući u vidu prethodne rezultate, ne iznenađuje nalaz o razlikama između polova. Tačnije, simptomi internalizovanih teškoća su dominirali kod devojčica, dok je povezanost poremećaja čitanja i eksternalizovane psihopatologije bila jača kod dečaka (Willcutt & Pennington, 2000b).

ZAKLJUČAK

Rezultati istraživanja nedvosmisleno ukazuju da su deca sa jezičkim poremećajima i poremećajima čitanja pod povećanim rizikom od poremećaja ponašanja već na najranijem uzrastu. Istraživačka literatura koja se bavi povezanošću ili uslovljenošću psihopatologije, odnosno poremećaja ponašanja i psihičkih teškoća, s jedne strane, i razvojnog poremećaja jezika, s druge strane, je obimna, a njeni nalazi dosledni; kod dece sa prisutnim poremećajima jezika ili sa istorijom poremećaja jezika je povišena stopa poremećaja ponašanja i psihičkih teškoća. Kada se radi o dominantnoj zastupljenosti eksternalizovane, odnosno internalizovane simptomatologije poremećaja u ponašanju kod dece iz ovih populacija, u literaturi se mogu naći oprečni nalazi. Naime, dok su u nekim studijama preovladavali internalizovani problemi (npr. Redmond & Rice, 2002), u drugim studijama su kao najfrekventniji nađeni eksternalizovani problemi (npr. Tomblin et al., 2000). U jednom istraživanju su stope bile ujednačene (van Daal et al., 2007). Osim toga, hiperaktivno i impulsivno ponašanje koje se uočava kod dečaka sa poremećajima čitanja je jači remetilacki faktor ponašanja nego nepažnja koja se dominantno ispoljava kod devojčica sa poremećajima čitanja (Willcutt & Pennington, 2000a). Zbog same prirode eksternalizovanih problema, devojčice sa disleksijom su pod povećanim

rizikom od nepravovremene detekcije prisutnih problema i konsekventnog izostanka pravovremene reakcije (Heiervang et al., 2001).

Analizirajući povezanost poremećaja jezika i problema u ponašanju, longitudinalni nalazi ukazuju da se smer uticaja kreće od jezičkih sposobnosti ka ponašanju (Petersen et al., 2013), dok su poremećaji jezika češći faktor rizika od poremećaja govora. Stoga, preventivni programi, a naročito tretmani poremećaja pažnje i eksternalizovanih poremećaja ponašanja kod dece, u svom središnjem delu moraju imati, kao neizostavni, tretman jezičkih sposobnosti. Ukoliko se, pak, posmatra mehanizam delovanja jezičkog poremećaja na probleme u ponašanju, osim spomenutog smera uticaja o kojem su izvestili Petersen i saradnici (2013), važno je uočiti i ulogu okruženja (Lindsay et al., 2007), kao i moderatorsku ulogu sposobnosti čitanja (Tomblin et al., 2000).

Prikazane studije su potvrdile postojanje širokog dijapazona detektovanih problema, uz razlike koje su nađene u odnosu na informante. Odatle, u budućim studijama, kao i u kliničkom radu, neophodna je pažljiva selekcija instrumenata procene uz razmatranje mogućnosti prikupljanja podataka od informanata koji su bliže upoznati sa ponašanjem deteta sa smetnjama u razvoju u različitim okruženjima.

Osim metodoloških neujednačenosti i drugačije strukture uzoraka, razlike između studija mogu biti delom objašnjene i razlikama u tada aktuelnim, odabranim i primenjenim dijagnostičkim standardima na koje su se date studije oslanjale. S druge strane, treba imati u vidu da su emocionalni i bihevioralni problemi uglavnom procenjivani odgovarajućim verzijama ili spomenutog Achenbahovog *The Child Behaviour Checklist*-a (CBCL; Achenbach, 1991) ili Gudmanovog upitnika *The Strengths and Difficulties Questionnaire* (SDQ; Goodman, 2001) što olakšava njihovu komparaciju i praćenje. Svakako, izveštaji o većoj stopi poremećaja ponašanja i većoj učestalosti psihičkih teškoća, odnosno o njihovom komorbiditetu, dolaze iz kliničkih studija, naspram studija čiji su nalazi zasnovani na podacima prikupljenim skrining instrumentima.

Kada je reč o praktičnim implikacijama ovog pregleda literature, osobe koje su u profesionalnom smislu uključene u vaspitno-obrazovni i klinički rad sa populacijom dece sa govorno-jezičkim poremećajima treba da budu upoznate sa savremenim shvatanjima razvojne vulnerabilnosti ove dece ka problemima emocionalne i bihevioralne prirode, ali i ka problemima iz domena pažnje. Bihevioralni profil bi, između ostalog, trebalo da bude sastavni deo dijagnostičke procene dece sa poremećajima govora i/ili jezika.

U nekim narednim preglednim istraživanjima savremene literature, sa kritičkim, sistematičnim ili meta-analitičkim pristupom, bi bilo korisno sumirati dosadašnja saznanja o mehanizmima delovanja jezičkog poremećaja na probleme u ponašanju, ali i druga saznanja o sličnostima i razlikama problema u ponašanju i psihičkih teškoća dece i/ili adolescenata sa govorno-jezičkim poremećajima i njihovih vršnjaka sa drugim tipovima razvojnih smetnji, odnosno drugim oblicima ometenosti u razvoju. Ovakav uporedni, komparativni prikaz bi bio dobra polazna osnova daljeg razmatranja strategija koje bi trebalo implementirati kao preventivne

ili u okviru programa rane intervencije sa ciljem umanjenja, eliminisanja ili praćenja uticaja ovih poteškoća.

LITERATURA

- (1) Abraham, J. E., & Lindsay, G. (1990). *Junior Rating Scale: Teacher's Guide*. Nfer-Nelson.
- (2) Achenbach, T. M. (1991). *Integrative manual for the 1991 CBCL/4-18, YSR, and TRF profiles*. Burlington, VT: University of Vermont, Department of Psychiatry.
- (3) Beitchman, J. H., Brownlie, E. B., Inglis, A., Wild, J., Ferguson, B., Schachter, D., ... Mathews, R. (1996). Seven-year follow-up of speech/language impaired and control children: Psychiatric outcome. *Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines*, 37(8), 961–970. <https://doi.org/10.1111/j.1469-7610.1996.tb01493.x>
- (4) Bishop, D. V. M., Snowling, M. J., Thompson, P. A., & Greenhalgh, T. (2017). Phase 2 of CATALISE: a multinational and multidisciplinary Delphi consensus study of problems with language development: Terminology. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 58(10), 1068–1080. <https://doi.org/10.1111/jcpp.12721>
- (5) Boetsch, E. A., Green, P. A., & Pennington, B. F. (1996). Psychosocial correlates of dyslexia across the life span. *Development and Psychopathology*, 8(3), 539–562. <https://doi.org/10.1017/S0954579400007264>
- (6) Conti-Ramsden, G., & Botting, N. (2008). Emotional health in adolescents with and without a history of specific language impairment (SLI). *Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines*, 49(5), 516–525. <https://doi.org/10.1111/j.1469-7610.2007.01858.x>
- (7) Coster, F. W., Goorhuis-Brouwer, S. M., Nakken, H., & Spelberg, H. C. L. (1999). Specific Language Impairments and Behavioural Problems. *Folia Phoniatrica et Logopaedica*, 51(3), 99–107. <https://doi.org/10.1159/000021484>
- (8) Evans, J. L., & MacWhinney, B. (1999). Sentence processing strategies in children with expressive and expressive-receptive specific language impairments. *International Journal of Language & Communication Disorders*, 34(2), 117–34.
- (9) Fujiki, M., Brinton, B., Isaacson, T., & Summers, C. (2001). Social Behaviors of Children With Language Impairment on the Playground. *Language Speech and Hearing Services in Schools*, 32(2), 101. [https://doi.org/10.1044/0161-1461\(2001/008\)](https://doi.org/10.1044/0161-1461(2001/008))
- (10) Gallagher, T. M. (1999). Interrelationships among Children s Language, Behavior, and Emotional Problems. *Topics in Language Disorders*, 19(2), 1–15. <https://doi.org/10.1097/00011363-199902000-00003>
- (11) Goodman, R. (2001). Psychometric Properties of the Strengths and Difficulties Questionnaire. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 40(11), 1337–1345. <https://doi.org/10.1097/00004583-200111000-00015>
- (12) Hart, K. I., Fujiki, M., Brinton, B., & Hart, C. H. (2004). The Relationship Between Social Behavior and Severity of Language Impairment. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, 47(3), 647–662. [https://doi.org/10.1044/1092-4388\(2004/050\)](https://doi.org/10.1044/1092-4388(2004/050))
- (13) Heiervang, E., Stevenson, J., Lund, A., & Hugdahl, K. (2001). Behaviour problems in children with dyslexia. *Nordic Journal of Psychiatry*, 55(4), 251–256.
- (14) Keegstra, A. L., Post, W. J., & Goorhuis-Brouwer, S. M. (2010). Behavioural problems in young children with language problems. *International Journal of*

- Pediatric Otorhinolaryngology*, 74(6), 637–641.
<https://doi.org/10.1016/j.ijporl.2010.03.009>
- (15) Knivsberg, A. M., & Andreassen, A. B. (2008). Behaviour, attention and cognition in severe dyslexia. *Nordic Journal of Psychiatry*, 62(1), 59–65.
<https://doi.org/10.1080/08039480801970098>
- (16) Leonard, L. B. (2014). *Children with specific language impairment*. MIT press.
- (17) Lindsay, G., Dockrell, J. E., & Strand, S. (2007). Longitudinal patterns of behaviour problems in children with specific speech and language difficulties: Child and contextual factors. *British Journal of Educational Psychology*, 77(4), 811–828.
<https://doi.org/10.1348/000709906X171127>
- (18) Lyon, G. R., Shaywitz, S. E., & Shaywitz, B. A. (2003). A definition of dyslexia. *Annals of Dyslexia*, 53(1), 1–14. <https://doi.org/10.1007/s11881-003-0001-9>
- (19) Maggio, V., Grañana, N. E., Richaudeau, A., Torres, S., Giannotti, A., & Suburo, A. M. (2014). Behavior problems in children with specific language impairment. *Journal of Child Neurology*, 29(2), 194–202.
<https://doi.org/10.1177/0883073813509886>
- (20) McCabe, P. C. (2005). Social and behavioral correlates of preschoolers with specific language impairment. *Psychology in the Schools*, 42(4), 373–387.
<https://doi.org/10.1002/pits.20064>
- (21) Miller, C. J., Hynd, G. W., & Miller, S. R. (2005). Children With Dyslexia: Not Necessarily at Risk for Elevated Internalizing Symptoms. *Reading and Writing*, 18(5), 425–436. <https://doi.org/10.1007/s11145-005-4314-4>
- (22) Milošević, N., & Vuković, M. (2010). Articulation-Phonological Deficits in Children with Specific Developmental Language Impairment. In G. Nedović, D. Rapačić, & D. Marinković (Eds.), *Thematic Collection of Papers "Special Education and Rehabilitation – Science and/or Practice"* (pp. 437–454). Novi Sad: Society of Special Educators and Rehabilitators of Vojvodina.
- (23) Petersen, I. T., Bates, J. E., D'Onofrio, B. M., Coyne, C. A., Lansford, J. E., Dodge, K. A., ... Van Hulle, C. A. (2013). Language ability predicts the development of behavior problems in children. *Journal of Abnormal Psychology*, 122(2), 542–557.
<https://doi.org/10.1037/a0031963>
- (24) Puglisi, M. L., Cáceres-Assençó, A. M., Nogueira, T., & Befi-Lopes, D. M. (2016). Behavior problems and social competence in Brazilian children with specific language impairment. *Psicologia: Reflexao e Critica*, 29(1).
<https://doi.org/10.1186/s41155-016-0027-7>
- (25) Redmond, S. M., & Rice, M. L. (2002). Stability of Behavioral Ratings of Children with SLI. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research @BULLET*, 45(45), 190–201. [https://doi.org/10.1044/1092-4388\(2002/014\)](https://doi.org/10.1044/1092-4388(2002/014))
- (26) Smart, D., Sanson, A., & Prior, M. (1996). Connections between reading disability and behavior problems: Testing temporal and causal hypotheses. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 24(3), 363–383. <https://doi.org/10.1007/BF01441636>
- (27) Snowling, M. J., Bishop, D. V. M., Stothard, S. E., Chipchase, B., & Kaplan, C. (2006). Psychosocial outcomes at 15 years of children with a preschool history of speech-language impairment. *Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines*, 47(8), 759–765. <https://doi.org/10.1111/j.1469-7610.2006.01631.x>
- (28) Stanton-Chapman, T. L., Justice, L. M., Skibbe, L. E., & Grant, S. L. (2007). Social and Behavioral Characteristics of Preschoolers With Specific Language Impairment. *Topics in Early Childhood Special Education*, 27(2), 98–109.
<https://doi.org/10.1177/02711214070270020501>

- (29) Tomblin, J. B., Zhang, X., Buckwalter, P., & Catts, H. (2000). The Association of Reading Disability, Behavioral Disorders, and Language Impairment among Second-grade Children. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 41(4), 473–482. <https://doi.org/10.1111/1469-7610.00632>
- (30) van Daal, J., Verhoeven, L., & van Balkom, H. (2007). Behaviour problems in children with language impairment. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 48(11), 1139–1147. <https://doi.org/10.1111/j.1469-7610.2007.01790.x>
- (31) Willcutt, E. G., & Pennington, B. F. (2000a). Comorbidity of Reading Disability and Attention-Deficit/ Hyperactivity Disorder. *Journal of Learning Disabilities*, 33(2), 179–191. <https://doi.org/10.1177/002221940003300206>
- (32) Willcutt, E. G., & Pennington, B. F. (2000b). Psychiatric comorbidity in children and adolescents with reading disability. *Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines*, 41(8), 1039–1048. <https://doi.org/10.1017/S0021963099006368>

BEHAVIORAL, EMOTIONAL AND SOCIAL DIFFICULTIES OF CHILDREN AND ADOLESCENTS WITH DYSLEXIA AND WITH DEVELOPMENTAL DISORDERS OF SPEECH AND LANGUAGE ABILITIES

The authors have tried to present behavioral, emotional and social difficulties of children and adolescents with dyslexia and with developmental disorders of speech and language abilities, through a brief review of the research of behavioral profiles of children and their mental difficulties, primarily of emotional and social nature. Research literature indicated that children with specific language impairment and speech disorders, as well as children with reading disorders, or dyslexia, were at increased risk of behavioral disorders. A wide range of detected problems was confirmed, with differences found in relation to informants. Findings of the dominant representation of externalizing versus internalizing symptomatology of behavioral problems in children from these populations were contradictory. Longitudinal findings indicated that the direction of impact might be from language abilities to behavior. Therefore, a behavioral profile should be an integral part of the diagnostic assessment of children with language and/or speech disorders. Similarly, the treatment of language abilities should be an essential part of both preventive programs and treatment of attention deficit and externalizing behavioral problems.

KEY WORDS: *specific language impairment / children with dyslexia / behavioral problems*

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2019 / Vol. XXXVIII / 1 / 113-123
Pregledni naučni rad
Prilježeno: 15. februara 2019. godine
UDK: 343.973

UTICAJ EKONOMSKIH FAKTORA NA NASTANAK I RAZVOJ ORGANIZOVANOG KRIMINALITETA*

Aleksandar Stevanović*
Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Cilj rada je da ukaže na ekonomske faktore koji utiču na nastanak i razvoj organizovanog kriminaliteta. Imajući u vidu da organizovani kriminalitet prema prihvaćenoj doktrinarnoj klasifikaciji spada u imovinski kriminalitet i da je njegov osnovni cilj obezbeđivanje nelagalnog i enormnog profita, autor je u radu nastojao da razmotri ekonomsku uslovljenost organizovanog kriminaliteta, tj. one ekonomske faktore koji inicijalno utiču na to da se pojedinci odlučuju na kriminalnu delatnost, a potom i da se povezuju i udružuju u organizovane kriminalne grupe. U tom smislu, autor je najpre analizirao istorijski aspekt organizovanog kriminaliteta u svetlu promena dominantnih ekonomskih modela, a potom i dao kratak osvrt na teorijska objašnjenja ekonomske uzročnosti kriminaliteta, a naročito organizovanog. Na kraju je razmotren ekonomski okvir u kojem je najpogodnije razvijati aktivnosti organizovanog kriminaliteta, međutim navedeno je da od različitih ekonomskih modela, na to najpre utiče kvalitet i sposobnost države da reguliše sve odnose u društvu, pa tako i ekonomske, odnosno da obezbedi onakvu alokaciju sredstava i resursa koja bi bila prihvatljiva za najveći deo društva.

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnost socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije. Naučni rad je izveden iz autorove master teze pod nazivom "Veze organizovanog kriminaliteta sa nosiocima vlasti" koja je odbranjena 2018. godine na Univerzitetu u Beogradu.

*E-mail: aleksandar.stevanovic993@gmail.com

KLJUČNE REČI: organizovani kriminalitet / ekonomski faktori / slaba država

UVOD

Pišući o uslovljenosti nastanaka organizovanih kriminalnih grupa i mogućnosti da obavljaju svoje delatnosti, *Jay Albanese* postavlja pitanje: Da li se mafijaši međusobno grupišu i organizuju oko kriminalne prilike oličene u nizu društveno-ekonomskih okolnosti ili ih oni sami stvaraju (*Albanese, 2000: 414*)? Čini se da bi na ovo pitanje umesto odgovora "ili-ili" valjalo odgovoriti "i-i" U nauci je opšte prihvaćena teza da organizovani kriminalitet nije nastao izvan društva i socijalnih interakcija ili kako to *Edward Kleemans* kaže u "socijalnom vakumu", već je iznikao iz društvene sredine, te se ona kao takva, najpre mora dobro razumeti i istražiti (*Ignjatović, Škulić, 2012: 69*). Imajući u vidu *Hegelovu* tvrdnju da je osnov svakog nasilja žudnja i želja za posedovanjem objekata, jasan je značaj ekonomske odnosno materijalne uslovljenosti za pojavu kriminaliteta, a naročito organizovanog, koji se u doktrini svrstava u imovinski, a ne nasilnički kriminalitet, budući da je njegov cilj bez dileme ekonomski, tj. sticanje ilegalnog profita. Na to ukazuje i podatak prema kojem u preko 80% obrađenih, različitih definicija organizovanog kriminaliteta postoji saglasnost oko toga da je sticanje materijalne dobiti kao cilj jedna od suštinskih karakteristika odnosnog fenomena (*Albanese, 2000: 3*).

Utisak je da postoji još mnogo prostora za istraživanja kriminaliteta oslanjanjem na ekonomske modele (*Fiorentini, Peltzman, 1995: 2*), bez obzira na to da li se njima nastoji objasniti uslovljenost, motivisanost, cilj, metod ili posledica aktivnosti organizovanih kriminalnih grupa. Američka doktrina je otvorenija ka korišćenju ekonomske logike, dok su kriminolozi evropske provenijencije još uvek skeptični prema tome. Ipak, u proučavanju kriminaliteta, a naročito organizovanog, sve se više koriste znanja ekonomske nauke, a ta simbioza ekonomskih i krivičnih disciplina u literaturi naziva se "ekonomskim krivičnim pravom" (*Ignjatović, Škulić, 2012: 69*). Osnovna hipoteza svih autora koji kriminalitet objašnjavaju ekonomskim faktorima jeste da do vršenja zločina dolazi usled ekonomske deprivacije pojedinaca i kolektiviteta, što se najčešće smatra posledicom lošeg stanja u privredi i visoke stope nezaposlenosti u jednom društvu, kao sistemskim generatorima krivičnih dela koja za cilj imaju ostvarivanje nelegalnog profita.

1. ISTORIJSKI RAZVOJ ORGANIZOVANOG KRIMINALITETA U SVETLU PROMENA EKONOMSKIH MODELA

Svaki društveni fenomen zaslužuje da bude razmotren i sa istorijskog aspekta ukoliko je cilj analize sveobuhvatan i potpun uvid u pojam i odnose koji su predmet istraživanja. Stoga bi bilo korisno potražiti u istoriji primere pojedinaca koji su udruženi, uz određeni stepen organizacije ili socijalnog organizovanja kako to kaže *Klaus von Lampe*, vršili dela koja se sa stanovišta današnje kriminologije mogu

definisati kao dela imovinskog kriminaliteta. U najranijem periodu su se na taj način, najčešće vršila dela koja bi se mogla okarakterisati kao razbojnička imajući u vidu da suptilnije forme privredne delatnosti organizovanog kriminaliteta koje su danas aktuelne, tada još uvek nisu postojale. Preduslov za tako nešto bilo je formiranje tržišta i otuda, kada se govori o korenima organizovanog kriminaliteta, mahom se polazi upravo od tog momenta koji je nesporno predstavljao svojevrsnu prekretnicu u ekonomskim odnosima. *James Howell* i *John Moore* su u svojoj studiji došli do zaključka da je proces urbanizacije, takođe, kreirao povoljan ambijent za razvoj delatnosti mafijaša, što je dovelo i do formiranja tržišta u okviru kojeg se moglo poslovati i bez kojeg organizovani kriminalitet ne može da postoji (Howell, Moore, 2010: 23).

Koren sicilijanske mafije moguće je tražiti u transformaciji feudalnog sistema koja se dešavala tokom XIX veka, koji je karakterističan po tome što je podela crkvene zemlje namenjene siromašnim poljoprivrednicima i stočarima, ipak završila u rukama bogatih upravnika dotadašnjih latifundija (velikih imanja karakterističnih za feudalni sistem). Takvo stanje stvari stvorilo je novi društveni sukob između bogatih i siromašnih koji je devastirao normalne društvene odnose na ostrvu (Schneider, Zarate, 2001: 28). Upravo je na društvenim naprslinama iznikla mafija kao "posredničko-pokroviteljski aparat" (Nedeljković, 2016: 241), koji se nije stavljao ni na jednu stranu društveno-kulturnog sukoba, već je umeo da posreduje i popunjava praznine društvenog poretka, čineći tako novi društveni sistem koji je jednako saradivao i sa bogatima i sa siromašnima (Schneider, Zarate, 2001: 31).¹

Od Buržoasko-revolucije 1789. godine u Evropi polako počinje sazrevanje elemenata kapitalizma i njemu inherentnih procesa koji su se kasnije proširili na čitav svet i preuzeli primat. Početak organizacije proizvodnih procesa u skladu sa načelima industrijalizma, kao predvorje kapitalizma koji za svoj vrhunski cilj postavlja ostvarivanje profita, označava i period u kojem se, kao što navodi *Hal Pepinsky* uspeh meri u "neto vrednosti" (Pepinski, 2006: 66). Kraj drugog svetskog rata doneo je geopolitičku preraspodelu snaga koja se svela na rivalitet "istoka" i "zapada", koji je polako prerastao u permanentni sukob dva suprotstavljena društveno-ekonomska modela. Nakon pada "Berlinskog zida" u svetu dominantan postaje "zapadni" model oličen u demokratiji, kapitalizmu i slobodnom tržištu. Brojni su autori koji ističu da je organizovani kriminalitet moguć upravo u takvom društveno-ekonomskom ambijentu. Primera radi, *Misha Glenny*, autor poznate knjige posvećene organizovanom kriminalitetu, "*MekMafija: Kriminal bez granica*" ističe da su pad komunizma i opšta globalizacija i liberalizacija svih društvenih odnosa, što se neodvojivo vezuje za pitanje ekonomskih modela, ključno uticali na razvoj organizovanog kriminaliteta u svetu. *Milan Škulić* dodaje da se u uslovima kakve-takve demokratije i tržišne ekonomije organizovani kriminalitet u nekom trenutku mora ispoljiti (Škulić, 2003; 2008).

¹ Problem podele latifundija na Siciliji u XIX moguće je uporediti sa "zakupničkim kapitalizmom" u Južnoj Evropi i Latinskoj Americi, a upravo su za dve pomenute regije i karakteristične klasične organizovane kriminalne grupe mafijaškog tipa.

Istorijska je činjenica da je ekonomska deprivacija određenog broja ljudi postojala u svakom ekonomskom okviru i razdoblju društveno-ekonomskog poretka. Pojedinci su vremenom počinjali da se udružuju ne bi li se odupreli preraspodeli materijalnih resursa koja im je bila nametnuta, a koju su smatrali nepravednom. Tako u kontekstu istorijskog diskursa u razmatranju organizovanog kriminaliteta, mnogi teoretičari njegov koren nalaze upravo u formama tradicionalnih bandi (Bulatović, 2016: 43), a one po definiciji nastoje da izvrše korekciju u alokaciji društvenog bogatstva (Hauck, Peterke, 2010: 412). Otpor dominantnom sistemu vrednosti iznedrio je grupe koje su sklone kršenju nametnutih pravila, pa samim tim i krivičnih i privrednih propisa što je od naročite važnosti kada je organizovani kriminalitet u pitanju. Prvobitne bande su se kasnije razvile u strukture koje danas označavamo kao organizovane kriminalne grupe, pri čemu su pojedine razvile svoju potkulturu u okviru koje organizovani kriminalitet ima velike šanse da prosperira.

2. KRATAK OSVRT NA POJEDINA TEORIJSKA I DOKTRINARNA RAZMATRANJA

U gotovo svim izveštajima o ekonomskoj situaciji država, danas je pravilo da se prosperitet i blagostanje nacije mere isključivo bruto domaćim proizvodom. U sociološkoj literaturi se ističe da "potrošnja predstavlja zdravlje nacije", što radikalni kriminolozi nazivaju imperativom rasta (Pepinski, 2006: 67).

Američki kriminolog *Robert Merton* daje objašnjenje devijantnog i kriminalnog ponašanja, koje bi moglo biti od pomoći u rasvetljavanju primarnog pitanja ovog rada polazeći od modela "novac-uspeh" kao glavnog cilja koji je nametnut dominantnom kulturom koja istovremeno predviđa i legalna sredstva za njegovo dosezanje (Ignjatović, 2009: 84). Do ponašanja koje dominantna kultura smatra devijantnim dolazi kada pojedinci ili kolektiviteti nisu u stanju da na pravno i moralno prihvatljiv način ostvare zacrtani cilj koji se svodi na materijalno bogatstvo, već se koriste radnjama i aktivnostima koje upravo vladajuća kultura smatra kriminalnim, kao sredstvima za ispunjenje "svojih" želja i potreba. Kada god ostvarivanje tih potreba koje *Abraham Maslov* označava kao "sekundarne", postane otežano ili nemoguće na legalan i legitiman način, neminovno dolazi do društvenih konflikata koji su prisutni još od nastanka prvih društvenih organizacija, a naročito od formiranja država u modernom obliku. Organizovani kriminalitet zapravo se javlja kao produkt takvih društvenih sukoba. Pritisak aktuelnog društvenog poretka usmerava na neprestano takmičenje i uklanjanje protivnika u borbi za dostizanje cilja. To u velikoj meri podseća na monopol kojem teže i organizovane kriminalne grupe kada je u pitanju određena legalna ili nelegalna delatnost, kao i na nosioce vlasti, koji u spregu sa podzemljem često ulaze da bi sebi obezbedili "politički monopol".

To nadmetanje i juriš ka profitu ostavilo je na milijardu gladnih, nezaposlenih i nesrećnih ljudi koji ne uspevaju sebi i svojim porodicama da obezbede elementarnu egzistenciju usled strukturalno generisanog siromaštva. Osećajući socijalnu isključenost i nemogućnost ravnopravnog učestvovanja u preraspodeli materijalnog

bogatstva oni krše vladajuće društvene i pravne norme ne bi li uspostavili balans u socijalnim odnosima. Upravo o tome govori i teorija koju su razvili *Alan Fiske i Tage Rai (Virtuous Violence Theory)*, a koja nastoji da objasni nasilje (organizovani kriminalitet bismo u širem smislu mogli tretirati upravo kao nasilje nad društveno-pravnim poretkom i privrednim sistemom) kao način uspostavljanja narušenog ekvilibrijuma u društvenim odnosima (Fiske, Rai, 2015: 17), a naročito ekonomskim, budući da prema rezultatima brojnih istraživanja ljudi doživljavaju ekonomsku deprivaciju oličenu u organizovanim i finansijskom kriminalitetu, korupciji, nezaposlenosti kao ključnu prepreku ka normalnom razvoju društva.²

Za članove kriminalnog podzemlja se može reći da su po pravilu inteligentni i da poseduju određene specifične veštine i sposobnosti (Ignjatović, Škulić, 2012: 46). Pri tom, kako navodi *Dorđe Ignjatović*, ne može se uzeti kao potpuno tačna tvrdnja da su pripadnici organizovanih kriminalnih grupa duševno bolesni ljudi, već oni uglavnom postupaju racionalno u smislu vršenja dela, te se i na njih može primeniti model racionalnog prestupnika. Reč je o poznatom *Becker-ovom* modelu kriminaliteta koji u svojoj osnovi pretpostavlja racionalno ponašanje potencijalnih prestupnika (Begović, 2010: 51) koji su u stanju da unapred procene potencijalnu korist, odnosno štetu, od vršenja nedozvoljenih radnji. Iz tog razloga, čak i kaznenu politiku jedne zemlje možemo posmatrati kao ekonomski faktor koji može uticati na formiranje plodnog tla za vršenje dela organizovanog kriminaliteta i kriminaliteta uopšte, budući da će se u državama u kojima su kazne, naročito novčane, neadekvatne i neefikasne do te mere da ne mogu imati nikakav generalno preventivni značaj, organizovani kriminalitet razvijati neometano. Pod tim još treba podrazumevati i pravila koja se odnose na oduzimanje imovine proistekle iz krivičnih dela, ali i efikasnost organa formalne socijalne kontrole, tj. onih koji bi trebalo da sprovedu kaznenu politiku. *Giovani Falcone*, jedan od najpoznatijih boraca protiv mafije, isticao je da ukoliko se mafija zaista želi poraziti, potrebno ju je lišiti glavnog cilja i pokretačke snage, a to je kapital proistekao iz nedozvoljenih aktivnosti. U suprotnom, ona će nastaviti da obnavlja svoje članstvo i kontinuirano vrši svoje aktivnosti (Nikolić, 2009: 5).

Konačno, iako se u mnogim istraživanjima o uslovljenosti organizovanog kriminaliteta polazi od strukturalnih ekonomskih faktora koji utiču na vršenje dela organizovanog kriminaliteta, primećuje se da njihovi učinci mogu biti itekako situirani, pa čak i imućni ljudi, što tezu o dominantnoj ekonomskoj uslovljenosti za vršenje krivičnih dela, pa tako i dela svojstvena organizovanom kriminalitetu, u određenoj meri relativizuje i tada do izražaja dolazi potreba za multifaktorskim i multikauzalnim pristupom u izučavanju geneze organizovanog kriminaliteta. Kulturološke, političke i druge društvene prilike takođe imaju važnu ulogu u kreiranju plodnog tla za formiranje i delatnost organizovanih kriminalnih grupa. Takvo stanje stvari je najpre karakteristično za Italiju, a posebno za Siciliju, jer kako priznati autor mnogih akademskih radova na ovu temu, *Ernesto Savona* ističe,

² Pogledati primera radi nedavno istraživanje sprovedeno od strane *Ipsosa* pod nazivom "What Worries the World – February 2017"

organizovani kriminalitet je tamo postao kulturni i društveni model. Pri tom, treba imati u vidu da "prihvatanje kriminalne potkulture ne podrazumeva nužno učešće u kriminalu, već izbor identiteta ili stila koji sadrži elemente, nekonvencionalnog, nedozvoljenog i kriminalnog", kako navodi *Olivera Pavićević* (2013: 106). Formiranje takvog identiteta zahteva vreme i međusobno preplitanje mnogih, pre svega društvenih okolnosti, ali kada se to jednom dogodi i kada se kriminalni identitet formira, izuzetno je teško raditi na suzbijanju kriminaliteta, naročito organizovanog. *Edwin Sutherland*, tvorac Teorije diferencijalne asocijacije, polazi od pretpostavke da su sva ponašanja u društvu naučena. Otuda, se kriminalno i prestupničko ponašanje usvaja, ako je ono preovlađujuće u grupama sa kojom je pojedinac najčešće u interakciji (Ignjatović, 2009: 80).

3. EKONOMSKI SLABA DRŽAVA I ORGANIZOVANI KRIMINALITET

Ekonomski slaba država³, koja nije u stanju da legalnom privrednom aktivnošću i prikupljanjem javnih prihoda ostvari neophodna novčana sredstva za svoje funkcionisanje, idealno je mesto za pojavu organizovanih kriminalnih grupa i njihove saradnje sa predstavnicima vlasti. Slaba država konsekventno vodi ka opadanju poverenje građana u njene institucije, pri čemu se formira stav da ju je sasvim opravdano i prevariti (Bulatović, 2008: 195) u čemu organizovani kriminalitet prednjači. Organizovani kriminalitet kao visoko profitna nelegalna aktivnost privlačan je mnogima kao vid potencijalnog rešenja problema siromaštva i alternative dominantnom sistemu, što se ne odnosi samo na pojedinca, već i na državu koja nastoji da prevaziđe svoje ekonomske poteškoće. Zato *Howard Abadinsky*, pišući o metodama suzbijanja organizovanog kriminaliteta predviđa i smanjivanje ekonomske privlačnosti organizovanog kriminaliteta kroz kreiranje mogućnosti da se bolji život obezbedi legitimnim putem kroz školovanje, zapošljavanje, profesionalno osposobljavanje i tome slično, kao jednu od četiri moguće strategije suzbijanja organizovanog kriminaliteta (Ignjatović, Škulić, 2012: 65). Međutim, za tako nešto je potreban sistem koji operacionalizuju snažne državne institucije koje poseduju neophodne kapacitete da obezbede funkcionisanje društva prema njegovim potrebama poštujući pravne norme donete u transparentnom zakonodavnom postupku. Kada god država kao društveno-politička zajednica građanima uskraćuje različita proklamovana i pravnim propisima garantovana prava, nametajući im pri tom nesrazmerno velike obaveze, neizbežna je pojava organizovanog kriminaliteta kao svojevrsne "funkcionalne dopune" državi (Mitrović, 2015: 23). Sličnog stanovišta je i *Annelise Anderson* kada kaže da mafija teži da vrši vlast u sferama u kojima zakonita sudska, kao i izvršna i zakonodavna, to ne čine (Anderson, 1995: 34) na način koji bi pomirio sve društvene činioce i imao makar i

³ Slaba država se u literaturi definiše kao država koja nije u stanju da proдре u društvene odnose, reguliše ih i na zadovoljavajući način koji bi najveći deo društva smatrao pravičnim, vrši alokaciju sredstava i resursa (Migdal, 1988: 56)

minimalan zajednički imenitelj pravičnosti prihvatljiv gotovo svim društvenim grupama. O tome na ilustrativan način govore i mladi letonski preduzetnici, koji su u intervju u okviru jednog istraživanja o korupciji u postsovjetskom svetu potvrdili "da ne vredi ići na sud, čak i kada znaš da si u pravu", te da češće pribegavaju tome da svoje probleme u poslovanju poveravaju mafiji ili da se oslanjaju na korupciju nosilaca vlasti (Karklins, 2005: 74).

Interesantan pristup u promatranju organizovanog kriminaliteta nudi italijanski autor *Diego Gambetta*, koji navodi da je mafija zapravo preduzetnik, industrija koja najpre ugrožava sigurnost, a potom kao svoju uslugu nudi privatnu zaštitu (Gambetta, 1993: 17). On dalje ističe da su mafiji za takvu delatnost neophodne nesigurne pogodbe koje karakteriše međusobno nepoverenje zainteresovanih strana i slaba država koja ne može da ponudi sigurnost društvenih i ekonomskih odnosa. Međusobno nepoverenje karakteriše pogodbe sa obe strane zakona, a jedina razlika je što kod ilegalnih ne postoji mogućnost da se zaštita dobije legalnim putem od državnih organa koji u skladu sa svojom nadležnošću treba da je pruže, dok kod legalnih reakcija države može biti spora, neadekvatna ili da potpuno izostane, što mnoge aktere na tržištu navodi da pomoć potraže od organizovanih kriminalnih grupa, koje su u stanju da na "efikasan" način obezbede izvršenje ugovora i rešavaju eventualne sporove. Oni na taj način postaju *intisus*, što na italijanskom jeziku u slengu, označava one koji nisu aktivni članovi mafije, ali zarad svojih, pre svega privrednih interesa, saraduju sa njom i prihvataju je kao svojevrsnog, neformalnog regulatora odnosa na tržištu, dok pojedini pristupaju mafiji i postaju njeni aktivni članovi.

Ruski autor *Victor Luneev* piše o tržišnom organizovanom kriminalitetu posebno ističući ulaganje u "crno tržište" za kojim je postojala potreba i tražnja u društvu, ali koja je bila teško dostupna redovnim kanalima ili čija je trgovina čak, propisima bila zabranjena (Ignjatović, Škulić, 2012: 91). On zapravo ukazuje na veliki značaj koji tržišna regulativa ima na organizovani kriminalitet. Prema tome, važan faktor koji utiče na organizovani kriminalitet, jeste i uređenost tržišta i dešavanjima u okviru njega, što je između ostalog i ekonomsko pitanje. U načelu, ekonomska regulativa ide od toga da dozvoli stvaranje slobodnog tržišta, što je u skladu sa globalnim tendencijama oličenim u kapitalističkom i neoliberalnom modelu, do administrativno kontrolisanog tržišta koje je bilo rasprostranjenije u periodu pre okončanja Hladnog rata. Slobodno tržište nosi sa sobom velik rizike, naročito u zemljama koje su u procesu tranzicije nedavno prešle na model tržišne ekonomije. Mnogobrojne privatizacije sprovedene na kriminalan način su utabale put kriminalnim grupama za dalji progres njihovih delatnosti i razvoj onoga što se u krivičnopravnoj doktrini naziva privrednim kriminalitetom. Liberalna tržišta podrazumevaju i liberalizaciju prekogranične trgovine i generalno uspostavljanje ekonomskih odnosa sa inostranstvom, što proširuje tržišne mogućnosti i razvojni potencijal organizovanom kriminalitetu.

Sa druge strane, socijalistička ili administrativna ekonomija koja je antipod kapitalističkoj, smatra se "ekonomijom oskudice" za koju se vezuje nedostatak pojedinih dobara i usluga u legalnom prometu koje je organizovani kriminalitet nastojao da ponudi, ali pod svojim uslovima. Na taj način se kreira "siva ekonomija"

koja u znatnoj meri umanjuje državne prihode i smanjuje njenu moć, a njeno prisustvo je snažan podsticaj organizovanim kriminalnim grupama (Bošković, 1998: 15). Takav ekonomski model karakteriše i veliki broj zabrana prometa određene robe ili pružanja određenih usluga, a poznato je da se kada god država zabrani određeni promet, širi oblast delovanja organizovanih kriminalnih grupa. Tu valja praviti razliku između prometa ilegalne robe i usluga (poput droga i oružja) ili pak, promet roba i usluga koje, usled administrativnih mera nisu legalno dostupne na tržištu, da bi odgovorile potražnji koja na tom istom tržištu postoji za njima. U prvom slučaju, reč je o "sindikalizovanom organizovanom kriminalitetu" za koji *Joseph Albini* kaže da obezbeđuje ilegalnu robu i usluge za koje u društvu postoji očigledna potreba. Možda je i najupečatljiviji primer za to u modernoj istoriji, svakako čuvena Prohibicija, koja je bila aktuelna u SAD u periodu od 1919. do 1933. godine. Pored toga što je primera radi, uticala na smanjenje broja umrlih od alkoholizma, broja saobraćajnih nesreća direktno ili indirektno povezanih sa zloupotrebom alkohola itd., (Pepinski, 2006: 28) ona je kontrolom tržišta zapravo stvorila veliko "crno tržište", što je širom otvorilo vrata Mafiji i na određeni način podstaklo njenu delatnost.

Valja imati u vidu da organizovani kriminalitet uvek teži monopolskoj poziciji ili makar faktičkom upravljanju tržištem kroz dogovor sa ostalim mafijaškim organizacijama sa istim tržišnim preferencijama. U nauci je prihvaćen stav da organizovani kriminalitet u suštini žudi za monopolom, bez obzira da li se radi o legalnom ili ilegalnom biznisu (Rose-Ackerman, 1999: 72). Da bi ostvarile monopolsku poziciju na tržištu, organizovanim kriminalnim grupama je neophodna i saradnja sa predstavnicima državne vlasti koji su najčešće motivisani za sklapanje "poslovnih" aranžmana sa kriminalnim strukturama iz razloga koji se mogu svrstati u *lični i državni interes*.

Kada je reč o ličnim interesima, predstavnici vlasti skloni kriminalnim radnjama nastoje da se povežu sa organizovanim kriminalnim grupama koje, po pravilu poseduju velike količine novca, ne bi li naplatili svoju funkciju i moć formalnog odlučivanja, imajući u vidu da su u ekonomski slabim državama plate niske i demotivisane, što se naročito odnosi na službenike i funkcionere organa koji su najpozvaniji da se bave suzbijanjem i borbom protiv pojava kao što je organizovani kriminalitet. Primera radi, količina novca uloženog u korumpiranje policijskih organa prevazilazi novčani fond koji država izdvaja za njihove plate u SAD (Ignjatović, Škulić, 2012: 57).

Državni interes sa druge strane podrazumeva krajnje pragmatično obraćanje bogatim organizovanim kriminalnim strukturama od strane, pre svega, nosilaca najviše državne vlasti u cilju obezbeđivanja novčanih sredstava pomoću kojih bi sebi obezbedili vladajuću poziciju u državi (najčešće kroz finansiranje izbornih kampanja), ali i kupili tzv. "socijalni mir", preusmeravanjem dela tog novca ka aktuelnim potrebama društva, što umanjuje mogućnost socijalnih nemira i nereda u državi, a u društvu stvara privid da nosioci vlasti imaju politički i stručni kapacitet da se nose sa državnim problemima. Novac od organizovanog kriminaliteta se tako, često koristi za lobiranje za određeni državni interes na međunarodnom nivou, otplate spoljnih dugova države, investiranje u privredu i otvaranje novih radnih

mesta i tome slično. Dobar primer za to daje *Tim Newburn* opisujući motive za donošenje Zakona koji se popularno naziva "*Pio la Tore*" prema italijanskom političaru, borcu protiv mafije od koje je na kraju i stradao. Naime, cilj zakona kojim se omogućava oduzimanje imovine članovima organizovanih kriminalnih grupa nije bio isključivo konfiskacija, već primoravanje mafijaša da svoj nelegalno stečen kapital integrišu u legalne tokove i investiraju u nerazvijene delove države kroz ulaganje u javna i privatna preduzeća, ali bez mogućnosti sticanja kontrolnih paketa (Newburn, 2007: 408).

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Organizovani kriminalitet kako je već istaknuto, predstavlja ciljnu delatnost vođenu jasnim, ekonomskim motivom, ali i potrebama. Otuda je od velikog značaja i razmatranje ekonomskih faktora koji utiču na njegov nastanak i razvoj. U osnovi se nalazi ekonomska deprivacija koja ne samo da ugrožava egzistenciju, već i onemogućava ostvarivanje većine društvenih potreba koje nameće aktuelni sistem vrednosti. Njeni uzroci su mnogobrojni, ali svi oni imaju zajedničkog imenitelja u (ekonomski) slaboj državi. Ona nije u stanju da građanima obezbedi legitimno i legalno zadovoljavanje osnovnih ekonomskih potreba. To podrazumeva čitav sistem koji se sastoji od adekvatnog obrazovanja, integracije u tržište rada, socijalne programe i zaštitu i tome slično. U takvoj situaciji, organizovani kriminalitet se javlja kao alternativa koja je u stanju da građanima obezbedi sve ono što državni organi i institucije nisu i to na brži i efikasniji način, s tim što se, gotovo po pravilu zanemaruju cena i uslovi takvog oslanjanja na ilegalnu strukturu. Jednostavno organizovani kriminalitet koristi slabosti države koja nema kapacitet ili volju da zaista reguliše tržište, a najčešće izostaju oba elementa. Stiče se utisak da najveću cenu plaćaju građani, naročito oni koji se bave određenim vidom legalnog preduzetništva, koji uz sve zakonom propisane namete, moraju i mafiji plaćati svojevrсни "porez na zaštitu". Sa druge strane, nosioci državne vlasti, najčešće kroz korupciju, naplaćuju mafiji mogućnost da bude faktički i ekskluzivni regulator odnosa na tržištu.

Nadalje, društvene okolnosti, a naročito ekonomske, nisu od značaja samo za odluku određene grupe ljudi da deluju kao organizovana kriminalna banda što možemo označiti kao inicijalni momenat, već imaju možda i presudan uticaj na to *gde, kada i kako* se pojedina dela koja se tradicionalno smatraju aktivnostima organizovanog kriminaliteta poput trgovine drogom, krijumčarenja oružja, pranja novca i tome slično, mogu najefikasnije i plodonosnije vršiti. Primera radi, krijumčarenje oružja se posebno usmerava ka onim mestima i teritorijama koje su zahvaćene ratom ili bilo kojom drugom vrstom većeg oružanog sukoba. U tu svrhu je dovoljno pomenuti organizovane kriminalne grupe iz Čečenije, u kojoj su kriminalitet i razbojništvo postali svakodnevna pojava, a naročito se razvijala trgovina oružjem na crno nakon povlačenja ruske vojske sa tih prostora, koja je neshvatljivo iza sebe u upotrebljivom stanju ostavila ogromne količine raznog naoružanja (Simeunović, 2009: 191). Krijumčarenje oružja i municije je iz istih razloga cvetao i na prostorima bivše SFRJ, nakon rata, početkom 90-tih godina XX veka.

Konačno, nasuprot stavovima koji su neretko bili isticani i *ex cathedra*, ali i od strane političara, da se pojava organizovanog kriminaliteta vezuje samo određeni sklop društvenih okolnosti, etiketirajući ih pri tom nekolicini država i naroda, valja naglasiti da je organizovani kriminalitet jedna globalna, a ne endemska društvena pojava i to ne zbog sve više izraženog međunarodnog karaktera svoje delatnosti, već zato što on zaista postoji, u većoj ili manjoj meri, u svim društvima. Otuda se u literaturi često ističe prilagodljivost organizovanog kriminaliteta aktuelnim društveno-političkim i ekonomskim okolnostima, što u osnovi implicira njegovo postuliranje kako u kapitalističkom, tako i u socijalističkom ambijentu, a to ukazuje i na potrebu proučavanja konkretnih društvenih odnosa i sredina da bi se potom moglo odgovoriti na pitanje šta je zapravo organizovani kriminalitet.

LITERATURA

- (1) Albanese J. (2000). The Causes of Organized Crime – Do Criminals Organize Around Opportunities for Crime or Do Criminal Opportunities Create New Offenders ?, U: *Journal of Contemporary Justice*, Vol. 16 No. 4, 409-423, Virginia Commonwealth University.
- (2) Anderson A. (1995). Organised crime, mafia and governments –in: *The Economics of Organised crime*, (Fiorentini G., Peltzman S.,ed.), 33-54, Cambridge University Press.
- (3) Begović B. (2010). Ekonomska teorija generalne prevencije: osnovna pitanja –u: *CRIMEN* vol. 2, br. 1, 50-65., (Stojanović Z., ur.) Beograd.
- (4) Bošković M. (1998). *Organizovani kriminalitet –prvi deo-*, Policijska akademija, Beograd.
- (5) Bulatović A. (2008). Difuzija kriminala "belog okovratnika" u tranzicionim okolnostima: osiguravajuća društva i organizovani kriminal – u: *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu*, godina XXXII/ broj 1-2/ 2008, 171-183, Beograd.
- (6) Bulatović A. (2016). *Ljudska prava u savremenoj politici borbe protiv transnacionalnog organizovanog kriminala – doktorska disertacija*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- (7) Fiorentini G., Peltzman S. (1995). *The Economics of organized crime*, Cambridge University Press.
- (8) Fiske A., Rai T. (2015). *Virtuous Violence: Hurting and Killing to Create, Sustain, End, and Honor Social Relationships*, Cambridge University Press.
- (9) Gambetta D. (1993). *The Sicilian Mafia: The Business of Private Protection*, Harvard University Press.
- (10) Hauck P., Peterke S. (2010). Organized crime and gang violence in national and international law, *International Review of the Red Cross*, 92 (878)/2010, str. 407–436.
- (11) Howell J., Moore J. (2010). History of Street Gangs in the United States. *National Gang Center Bulletin*.
- (12) Ignjatović Đ. (2009). *Kriminologija, 13. izdanje*, Dosije studija, Beograd.
- (13) Ignjatović Đ., Škulić M. (2012). *Organizovani kriminalitet – drugo izdanje*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd.
- (14) Karklins R. (2005). *Sistem me je naterao – Korupcija u postkomunističkim društvima*, M.E. Sharpe, Nju Jork.
- (15) Migdal, J. (1988). *Strong Societies and Weak States: State – Society Relations and State in the Third World*, Princeton (N. J.): Princeton University Press.

- (16) Mitrović M. (2015). Srpsko društvo danas – na prelazu vekova i razmeđu svetova – u: *Razvoj pravnog sistema Srbije i harmonizacija sa pravom EU*, (Vasić R., Krstić I., pr.), Beograd.
- (17) Nedeljković S. (2006). Organizovani kriminalitet kao višeznačna potkultura: hajdučija između građanske i nacionalne ideologije, i između narodne i nacionalne kulture –u: *Etnička i nacionalna identifikacija u Srbiji i Crnoj Gori*, 235-269, Beograd.
- (18) Newburn T. (2007). *Criminology*, Willan Publishing, London.
- (19) Nikolić B. (2009). Oduzimanje imovine stečene kriminalom –u: *Komentar zakona o oduzimanju imovine proistekle iz krivičnog dela* (Ilić P.G et al., ur.), OEBS, Beograd.
- (20) Pavićević, O. (2013). Potkultura nasilja i kriminalna potkultura – u: *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu, godina XXXII/ broj2/ 2013*, 95-111, Beograd.
- (21) Pepinsky H. (2006). *Peacemaking – Reflections of a Radical Criminologist*, University of Ottawa Press, Ottawa.
- (22) Rose-Ackerman S. (1999). *Corruption and Government: causes, consequences and reform*, Cambridge University Press, New York.
- (23) Schneider A., Zarate O. (2001). *Mafija za početnike*, Zagreb.
- (24) Simeunović D. (2009). *Terorizam -Opšti deo*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd.
- (25) Škulić M. (2003). *Organizovani kriminalitet – pojam i krivičnoprocesni aspekti*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.

THE IMPACT OF ECONOMIC FACTORS ON THE EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF ORGANIZED CRIME

In this paper the author speaks about the key aspects of the economic impact on the emergence and development of organized crime. The basic hypothesis of the authors of criminality explained by economic factors is that to the commission of crimes is caused by economic deprivation of individuals and collectives which is often considered a consequence of the poor state of the economy and high unemployment in a society, as a systematic generators of criminal acts aimed at achieving illegal profits. It was stated that social conditions, particularly economic, are not only important for the decision of a certain group of people to act as an organized criminal group that can be denoted as the initial moment, but have decisive influence on where, when and how the individual acts that are traditionally considered activities organized crime such as drug trafficking, arms smuggling, money laundering etc., can be carried out most effectively and fruitfully. It is a historical fact that the economic situation of a number of people exist in every economic framework and the period of socio-economic order. Individuals are eventually began to associate would not be resisted redistribution of material resources which they had been imposed, and that they considered unjust.

KEYWORDS: *organized crime / economic factors / poor country*

SOCIJALNI IDENTITETI MLADIH NA ZAPADNOM BALKANU

Tijana Karić

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Iako su filozofi prosvetiteljstva smatrali, kako autori navode u predgovoru, da će se koncept etniciteta s vremenom izgubiti, na Balkanu je zasićenost ovom socijalnom kategorijom toliko jaka, da je dovodila i dovodi i dalje do otvorenih međugrupnih konflikata koji sa sobom nose ozbiljne posledice – ovim autori knjige *Oblikovanje socijalnih identiteta nakon nasilnih konflikata: mladi na Zapadnom Balkanu* (Shaping social identities after violent conflict – Youth in the Western Balkans, ur. Pratto, Žeželj, Maloku, Turjačanin i Branković, 2018) objašnjavaju razloge za planiranje i sprovođenje velikog istraživanja o socijalnim identitetima mladih na ovom području. Internacionalni tim sastavljen od dokazanih stručnjaka u oblasti političke psihologije, iz Srbije, Makedonije, Bosne i Hercegovine i sa Kosova, obavio je sveobuhvatno i metodološki dobro potkovano istraživanje, koje je doprinelo razumevanju socijalnih identiteta mladih u (post)konfliktnim društvima Balkana.

Jedna od urednica knjige, prof. Felicia Pratto, u samom uvodu pravi kratak pregled pojma nacionalnog identiteta kroz istoriju, ukazujući zapravo na njegovu relativno kratku istoriju u odnosu na celokupan boravak čoveka na Zemlji. Iako je u ljudskoj prirodi oduvek da se deli u grupe i ponaša u skladu sa svojim socijalnim identitetima, ovaj *nacionalni* aspekt istog dodao je još jedan nivo složenosti. Socijalni identiteti značajno su povezani sa socijalnom kohezijom i međugrupnim konfliktima, pri čemu u uvodu urednica detaljnije objašnjava odnose između ovih koncepata kao korisnih za objašnjenje međugrupnih konflikata. U drugom poglavlju (autori Branković, Turjačanin i Maloku) napravljen je pregled dosadašnjih istraživanja nacionalnog, etničkog i religijskog identiteta na Zapadnom Balkanu i postavljen teorijski i praktični osnov za sprovođenje istraživanja čiji je produkt i ova knjiga. Oni navode brojna istraživanja u svetu i u regionu koja pokazuju da nacionalni i etnički identitet treba razlikovati, navodeći da je nacionalni identitet u regionu najbolje posmatrati kroz kulturno-etnički pristup, koji nacionalnost gleda kroz prizmu zajedničkog porekla, jezike i religije grupe. Ipak, u kasnijem potpoglavlju, u kom se govori o etničkom identitetu, čini se da autori primenjuju ranije navedenu definiciju nacionalnog identiteta sada kao definiciju etniciteta, dok će naciju u daljem tekstu smatrati političkom nacionalnom državom (*nation-state*) za koju je nacionalnost relevantan identitet. Izazovu postavljanja distinkcije između

ova dva koncepta teško je prići sa sigurne strane, s obzirom na to da su ih, kako su i sami autori naveli, istraživači u regionu često koristili naizmenično, a pod njima podrazumevajući često isti koncept. Međutim, navedena su i istraživanja koja su razlikovala ove fenomene, te govorila o kompleksnosti socijalnog identiteta određene grupe (npr. u Makedoniji ili na Kosovu). Kako priča ne bi bila ni naizgled jednostavna, pojavljuje se još jedan od veoma zasićenih socijalnih identiteta – religijski, koji se u regionu pokazao kao izuzetno značajan deo života i povezan sa etnicitetom. Naravno, sva tri navedena socijalna identiteta imaju različite uloge u većinskim i manjinskim grupama, i izraženi su u različitoj meri, te je posebno zanimljivo ispratiti razlike na uzorku iz ove četiri zemlje. U ovom se poglavlju autori osvrću i na karakteristike samog kontakta između grupa, osećaja bliskosti ili distance prema drugim grupama, etničkim stereotipima i identitete kao činioce međugrupnih odnosa.

U trećem poglavlju (autori Jovanović, Vladislavljević, Branković i Žeželj) autori opisuju metodološke aspekte sprovedenog istraživanja, veoma adekvatno obrazlažući multi-metodski pristup, odnosno potrebu za primenom kako kvantitativnih, tako i veoma izazovnih i korisnih kvalitativnih metoda. Temeljno istraživanje podrazumevalo je upitničko ispitivanje praćeno dobro isplaniranim fokus grupama i pažljivo odabranim studijama slučaja. Prigodan uzorak je činilo 767 mladih uzrasta 20-30 godina iz osam gradova u ranije navedenim zemljama. Gradovi su birani tako da odslikavaju državnu i lokalnu većinu, odnosno po jedan grad iz svake zemlje naseljen je i državnom i lokalnom većinom (npr. Sarajevo, gde su Bošnjaci i državna i lokalna većina), a drugi gradovi iz kojih su regrutovani ispitanici su u svojim zemljama predstavljali državnu manjinu, ali lokalnu većinu (npr. Novi Pazar, gde su Srbi državna većina, ali su lokalna manjina). Instrument koji je činio kvantitativni deo istraživanja sadržao je varijable identifikacije sa socijalnim grupama, učestalosti i kvaliteta kontakta sa pripadnicima druge grupe i varijable poverenja u institucije. Mnogo složeniji i suštinski informativniji kvalitativni deo istraživanja podrazumevao je najpre fokus grupe, koje su imale za cilj da dublje ispituju odnose između tri socijalna identiteta (religijski, etnički i nacionalni) i da procene njihovo funkcionisanje unutar različitih socijalnih konteksta. Po jedna fokus grupa sprovedena je u svakom od 8 gradova, uzimajući u obzir pol, nivo obrazovanja i radni status ispitanika. Teme diskusije uključivale su strukturu socijalnih identiteta, njihovu rastegljivost, kontekstualne činioce, kompleksnost socijalnih identiteta i njene faktore, prilike za međugrupne kontakte i njihov kvalitet i na kraju propustljivost međugrupnih granica. Pored fokus grupa, kvalitativni deo istraživanja uključio je i studije slučaja sa ciljem da se pokaže kako različiti aspekti socijalnog identiteta oblikuju svakodnevni život osobe. Sprovedeno je osam studija slučaja sa ispitanicima iz manjinskih grupa, pri čemu su prikupljeni podaci putem intervjua, fotografija, relevantnih dokumenata, video zapisa jednog dana u životu ispitanika i na kraju samim osvrtnom na ceo proces od strane samog ispitanika. Metodološki bi se ovom istraživanju teško šta moglo zameriti, s obzirom na to da su uzeta u obzir kako prethodna istraživanja, tako i preporuke metodologa o primeni određenih metoda i tehnika, a pristup je sveobuhvatan i temeljan.

Četvrto poglavlje (Turjačanin, Dušanić, Lakić, Čehajić-Clancy i Pulić de Sanctis) predstavlja prikaz rezultata istraživanja na području Bosne i Hercegovine. Specifičan kontekst prikazan je u samom uvodu, i on čitaocu jasno opisuje kontekstualne aspekte u kom prikazane grupe (Srbi i Bošnjaci) vode suživot nakon teških konflikata 90-ih. Nakon pregleda ranijih istraživanja na temu kojom se i ovo bavi, a koji pokazuje da je značaj etničkog i religijskog identiteta u BiH izuzetno veliki, autori prilažu izvod rezultata na svom uzorku. Oni najpre pokazuju da se vrednovanje nacionalnog, etničkog i religijskog identiteta ne razlikuje značajno na celokupnom uzorku, međutim da postoje razlike između poduzoraka Bošnjaka i Srba. U fokus grupama pojavila se zanimljiva situacija – kada su dobili zadatak da slobodno odgovore na pitanje "Ko sam ja?", samo jedan od 15 ispitanika naveo je spontano religijski i etnički kao svoje sržne identitete. Međutim, kada su pitanjima usmereni na razmišljanje o ovim socijalnim identitetima, ispitanici su izvestili o veoma velikom značaju pripadnosti svom narodu ili religijskoj grupi. Ovaj se osećaj pripadnosti javljao i/ili pojačavao u situacijama kada je salijentnost etničkog/religijskog identiteta bila visoka, npr. u kontaktu sa pripadnicima drugih grupa, na sportskim takmičenjima i sl. U nastavku poglavlja, autori govore o moderatorskoj ulozi statusa manjine/većine u odnosu na nacionalni, etnički i religijski identitet. Potpoglavlje u kom se govori o statusu državne manjine, autori počinju još jednom opisujući ranije predstavljene rezultate o važnosti svakog od tri identiteta, zatim dopunjavaju prikazima iz fokus grupa i na kraju objašnjavaju zašto se Srbi u BiH manje identifikuju sa državom (nacijom) nego Bošnjaci. Čini se da su ovde prikazane jednostavne razlike između manjine i većine bez osvrta na moderatorsku ulogu statusa koja je naglašena u podnaslovu, ali i ne čudi jer je pitanje koju tačno vezu bi ova varijabla trebalo da moderira. Autori dalje govore da nema efekata državnog i lokalnog statusa manjine/većine ni na jedan od tri socijalna identiteta, ali ukazuju na potrebu da se istraže tendencije u vrednovanju nacionalnog identiteta od strane "duple manjine" (državna i lokalna) kao važnijeg nego od strane lokalne većine. Rezultati o izraženosti socijalnog identiteta pokazuju ono što je i u većini prethodnih istraživanja pronađeno – oko 92% i Bošnjaka i Srba se identifikuje sa svojom religijom (islamom, odnosno pravoslavljem). Poglavlje o prikazu rezultata istraživanja u BiH autori završavaju objašnjenjem grupnog esencijalizma kao konstrukta koji bi mogao da objasni nacionalni, etnički i religijski identitet mladih u ovoj zemlji. Kako se pokazalo, primordijalistička uverenja su se pokazala značajno povezanim sa sva tri identiteta, a jedina značajna razlika u povezanosti jeste povezanost sa nacionalnim identitetom kod Bošnjaka, ali ne i kod Srba. U zaključku ovog poglavlja, autori sumiraju sve ranije prikazane rezultate; međutim, izvide zaključak da "je za bošnjačke ispitanike iz Sarajeva identitet muslimana jedan od najdominantnijih socijalnih identiteta", pri čemu se to ne može zaključiti iz prikazanih rezultata. Ipak, navodi iz fokus grupa ne govore nedvosmisleno u prilog ovom zaključku, već o odnosu između etničkog i religijskog identiteta, pa se postavlja pitanje na osnovu čega je ovaj zaključak izveden. Takođe, pokazano je da je Bošnjacima (i Srbima) najvažnije što su deo porodice, svog kruga prijatelja i grada iz kog dolaze, a da su nacionalni, etnički i religijski identitet tek umereno značajni, te ni kvantitativni pokazatelji ne govore u prilog ovom zaključku. Može se takođe primetiti nedostatak drugih dostupnih podataka, koji bi upotpunili ovu sliku i

doprineli objašnjenjima značaja ispitivanih socijalnih identiteta. Ovde se konkretno misli na sve ostale prikupljene podatke (studije slučaja, podaci o kontaktu sa drugom grupom itd.) koji nisu uopšte prikazani u ovom poglavlju, što je na štetu prikazanog istraživanja i ostavlja čitaoce u čežnji za dodatnim informacijama.

U petom poglavlju (Jovanović i Pavlović) prikazani su rezultati prikupljeni na uzorku iz Srbije, tačnije iz Beograda, kao grada sa odlikama dvostruke većine, i Novog Pazara, gde Bošnjaci imaju status lokalne većine. Prikaz počinje rezultatima sa fokus grupa, koji su slični ranije opisanim u BiH. Naime, iako su se odgovori na pitanje "Ko sam ja?" dominantno odnosili na lične karakteristike, nekoliko socijalnih kategorija se pojavilo, ali nijedna koja se tiče religijskog, nacionalnog ili etničkog. Od onih koji su ispitivani i upitničkom metodom, spontano su se javili pripadnost porodici i krugu prijatelja. Tri identiteta od najvećeg značaja za ovo istraživanje pojavila su se kasnije tokom fokus grupa, ali su ispitanici i dalje imali tendenciju da sebe kategorišu kao pripadnike neke inkluzivnije grupe. Autorke su ovo objasnile postulatom distinktivnosti, koji govori da su ova tri identiteta bila manje zasićena jer su grupe bile etnički, religijski i nacionalno homogene, te su na površinu isplivale neke druge karakteristike po kojima osobe smatraju da se razlikuju od drugih. Kao i u BiH, ispitanici u Srbiji su najveću važnost pridali pripadnosti porodici i prijateljima, a svim ostalim socijalnim kategorijama umerenu. Međutim, razlike na poduzorcima pokazuju da se Bošnjaci u Srbiji više identifikuju sa religijom, polom i porodicom od Srba, ali i sa evropskim identitetom, što autorke objašnjavaju viđenjem EU kao multikulturalne sredine koja omogućava očuvanje ljudskih prava (manjina). Većinska grupa, Srbi, očekivano se snažnije identifikovala sa zemljom u kojoj žive od Bošnjaka. Nijedna od dve grupe nije se u velikom meri identifikovala sa regionom, tj. Balkanom. Autorke ove rezultate diskutuju u svetlu opreznosti pri kreiranju nadređenih identiteta, za koje se smatra da treba da dovedu do smanjenja međugrupnih konflikata. Situacija nije crno-bela, i treba ispitati dodatne uslove za ostvarenje nadređenog identiteta kao sredstva za unapređenje međugrupnih odnosa. U nastavku poglavlja, autorke nam predstavljaju rezultate koje bi bilo zanimljivo videti i u poglavlju o situaciji u BiH, koji se odnose na socijalnu distancu između grupa. Podaci dobijeni Bogardusovom skalom potkrepljeni su navodima iz fokus grupa i studija slučaja, a odnose se na preferenciju sopstvene grupe kada su u pitanju bliski odnosi, i povlačenje granica kao posledica socijalnih normi. Nakon toga, autorke se ponovo vraćaju na značaj nadređene kategorije za prevazilaženje granica između grupa, ali ovog puta jer su sami ispitanici u kvalitativnom delu istraživanja naveli rekategorizaciju kao jedan od moćnih i značajnih metoda za ove svrhe. Na ovom mestu prikazani su i podaci o intenzitetu i kvalitetu kontakta sa pripadnicima druge grupe, gde je pokazano da su kontakti relativno retki (i da su pripadnici manjinske grupe češće u kontaktu sa većinskom), ali visokog kvaliteta. Takođe su i sami ispitanici u fokus grupama prepoznali značaj kontakta za smanjenje predrasuda i unapređenje međugrupnih odnosa. Pored kontakta, ispitanici su naveli obrazovanje i medije kao agense povećanja propustljivosti granica između grupa. Na samom kraju poglavlja, autorke navode nekoliko prepreka redefinisaju grupnih granica koje su takođe proizašle iz rezultata ovog istraživanja, a koje se uglavnom odnose na nepoverenje u institucije i političke sisteme. Predlog za prevazilaženje granica jeste lični i pojedinačni angažman mladih na zajedničkim projektima, koji će

za nuspojavu imati redefinisane socijalnih identiteta. U ovom poglavlju prikazani su detaljnije rezultati istraživanja nego u prethodnom, te su samim tim i obuhvatniji i zaključci koji se mogu izvesti su precizniji.

Šesto poglavlje knjige (Maloku, Kelmendi, Vladisavljević) koje prikazuje rezultate istraživanja na Kosovu zapravo pruža značajan doprinos razumevanju ovih socijalno-psiholoških fenomena u ovom kontekstu u kom su oni do sada bili veoma malo istraženi. Kosovo se nalazi u specifičnoj situaciji: nakon jednostranog proglašenja nezavisnosti od Srbije 2008. vodi desetogodišnju borbu na međunarodnom nivou kako bi bilo priznato kao nezavisna država od zemalja članica UN. U međuvremenu, konflikti i tenzije sa Srbijom se nastavljaju i prisustvo stalne krize je nešto sa čim se stanovnici Kosova nose na svakodnevnom nivou. Osim toga, Kosovo je specifično i po uzrastu nacije, pri čemu je više od 60% mladih od 35 godina, što ovu zemlju svrstava među najmlađe zemlje Evrope, dok 93% procenta stanovništva čine Kosovski Albanci. Tenzije između Srba i Albanaca na Kosovu ukorenjene su u polaganju prava na teritoriju, pri čemu i jedni i drugi smatraju da imaju istorijske razloge zbog kojih bi zemlja trebalo da "pripadne" baš njima. Autori na ovom mestu objašnjavaju i razlike u jeziku i religiji i daju kratak prikaz malobrojnih ranijih istraživanja na ovom prostoru. Oni prepoznaju nadređeni kosovski identitet kao mogućnost za pomirenje suprotstavljenih strana i prevazilaženje konflikta između grupa. Međutim, čini se da ni Albanci ni Srbi ne vide kosovski kao prihvatljivu formu identiteta: Albancima je on samo jedan oblik albanskog identiteta, dok je Srbima praktično neprihvatljiv. Rezultati ovog istraživanja pokazuju da se Albanci u proseku identifikuju snažnije sa svim ispitivanim identitetima, pri čemu značajne razlike postoje kada su u pitanju nacionalni, etnički, religijski, ali i evropski i rodni identitet. Za razliku od rezultata u BiH i Srbiji, Albanci na Kosovu najviše se identifikuju sa porodicom i zemljom u kojoj žive, a zatim i krugom prijatelja, religijom i etnicitetom. Da podsetimo, rezultati prikazani u ovoj knjizi a koji se odnose na uzorke iz BiH i Srbije pokazuju da se u tim zemljama ispitanici tek umereno identifikuju sa ovim identitetima. Zanimljivo je i to da su se Albanci snažnije identifikovali sa evropskim, a Srbi sa balkanskim identitetom. Kada je u pitanju etnički identitet, očekivano su se obe grupe snažno identifikovale sa svojim etnicitetom, pri čemu i u ovom uzorku primordijalistička uverenja prevladavaju. Međutim, postoji u određenoj meri neočekivana jačina povezanosti etničkog i religijskog identiteta kod Albanaca, gde je ona znatno manja nego povezanost ova dva identiteta kod Srba. Kada su u pitanju međugrupne granice, autori zaključuju iz rezultata da su one praktično nepropustljive, da postoji izrazita nespремnost obe grupe da prime članove druge grupe u svoju i da je kontakt redak i obeležen negativnim emocijama. U ovom poglavlju su zaključci iz studija slučaja izneseni u najvećoj meri, međutim, rekla bih, na veliku žalost čitalaca nedovoljno detaljno. Na samom kraju poglavlja, između ostalog autori (dodala bih – optimistično) zaključuju da su rezultati pokazali da novi nadređeni kosovski identitet može da bude poveznica za ove dve etničke grupe ukoliko se predstavi kao inkluzivniji i kompleksniji. Ovaj su zaključak, verujem, izvukli sa veoma velikim oprezom, jer rezultati ovog istraživanja zapravo ne mogu nedvosmisleno na to da ukažu, s obzirom da je pokazano da je kosovski identitet za

Srbe skoro pa neprihvatljiv, a da ga Albanci, iako prihvatljivim, smatraju nametnutim.

U narednom poglavlju (Pajaziti, Blaževska-Stoilkovska, Fritzhand, Rustemi i Qose) na scenu stupa Makedonija i prikaz još jednog specifičnog konteksta. Naime, nakon proglašenja nezavisnosti Makedonije 1991, tenzije između Makedonaca kao većinske i Albanaca kao manjinske grupe su rasle, što je dovelo do oružanih konflikata kojima je jedan od uzročnika nemogućnost integrisanja svih grupa u nadređeni makedonski identitet. Ipak, 2014. godine studenti svih etničkih grupa protestovali su protiv kontroverznog zakona o visokom obrazovanju, time pokazavši da "zajednički neprijatelj" može da ujedini grupe prethodno u konfliktu ukoliko imaju zajednički interes. Rezultati istraživanja prikazanog u ovoj knjizi pokazali su da su etnički i religijski identitet kod Makedonaca nisko izraženi, a nacionalni umereno, dok su se albanski ispitanici snažno identifikovali sa etničkim i religijskim i nešto iznad proseka sa nacionalnim identitetom. Ono što je neobično u ovim rezultatima jeste da su se Albanci jače identifikovali sa nacionalnim identitetom nego Makedonci, što je u suprotnosti sa ranijim istraživanjima i teorijama koje ukazuju na to da će se većina nego manjina identifikovati sa nadređenim identitetom. Autori su pokušali putem nekoliko objašnjenja da daju smisao ovom rezultatu, međutim nijedna teorija ne deluje dovoljno čvrsta da podrži objašnjenje, što su autori i sami primetili i dali preporuke za dalja istraživanja na ovu temu. Takođe, izvodi iz fokus grupa ukazuju na to da se Albanci slabije identifikuju sa nacionalnim identitetom, što je u suprotnosti sa kvantitativnim podacima, te je potrebno uložiti dodatne napore da se ovaj fenomen bolje objasni. Prilikom samoidentifikacije tokom fokus grupa, Albanci su se spontano odredili članovima svoje etničke i religijske grupe, dok su Makedonci izvestili o tome da za njih etnički i religijski identitet nisu od posebne važnosti, te da su spremniji da menjaju državljanstvo. U fokus grupama su albanski ispitanici povlačili jasniju granicu između grupa od Makedonaca, dok kada je u pitanju kontakt obe grupe su izveštavale o relativno retkoj učestalosti kontakta (naročito u Skoplju), ali iznadprosečnom kvalitetu istog. Takođe, što su izraženiji etnički, religijski i nacionalni identitet kod Makedonaca, to je kvalitet kontakta lošiji, dok je ova veza kod Albanaca značajna samo kada je u pitanju etnički identitet. Od faktora koji doprinose granicama između grupa, ispitanici su prepoznali politiku, stereotipe i predrasude, različite sisteme vrednosti i kulturu i medije. U ovom poglavlju izostaje prikaz nekih od rezultata koji su prikupljeni u istraživanju, na primer studije slučaja, koje bi bilo posebno zanimljivo videti.

U poslednjem poglavlju (Žeželj i Pratto) koje je zamišljeno kao prikaz razlika između sve četiri zemlje i sumiranje rezultata u svetlu važnosti ovog istraživanja na Zapadnom Balkanu, kao i davanje smernica za prevazilaženje grupnih razlika, autorke se još jednom osvrću na teorijske i praktične razloge bavljenja socijalnim identitetima na ovim prostorima. Čini se da bi jedan deo poglavlja, naročito onaj koji se odnosi na metodološke aspekte studije i aspekte socijalnih identiteta i međugrupnih odnosa, bilo bolje ostaviti u prvom poglavlju, s obzirom da se sadržajno odlično uklapa baš u ono što je dobro opisano naslovom prvog poglavlja – postavljanje temelja (*Setting the Stage*) istraživanja. Ovde autorke sumiraju "narodske" koncepcije (lay conceptions) identiteta koje su se pojavile u ovom

istraživanju: obavezna pripadnost kategoriji, nepromenljivost identiteta i primordijalna uverenja o identitetima. One takođe zaključuju da nacionalni identitet, kao nadređeni, po teoriji treba da dovede do smanjenja međugrupnih razlika i konflikata, ali da se na Zapadnom Balkanu ni politički ni socijalni narativi ne čine kao podržavajući za ovu identitetsku odrednicu. Na samom kraju poglavlja, autorke daju smernice za napredak i prevazilaženje međugrupnih razlika, među koje uključuju definisanje nacionalnosti na osnovu jednog kriterijuma – gde je neko rođen, pre nego postojanje "*nacionalnosti druge klase*"; zatim dvojezično obrazovanje, način podučavanja istorije, redefinisane diverziteta kao snage pre nego slabosti, obrazovanje koje uključuje širi vremenski period kako bi se jasno pokazalo da nije samo jedna grupa agresor ili žrtva; autorke dalje predlažu ekskurzije u druge zemlje ili delove iste zemlje i organizovanje aktivnosti koje smanjuju salijentnost ispitivanih identiteta, poput muzičkih, umetničkih, sportskih itd.; na kraju autorke naglašavaju da bi unapređena ekonomska situacija pomogla smanjenju razlika između grupa, kao i da bi pre primene bilo koje od ovih mera trebalo sprovesti dodatno istraživanje i ispitati spremnost ljudi da u njima učestvuju.

Knjiga koja je ovde predstavljena zapravo je vredan izvor informacija o socijalnim identitetima i njihovom uticaju na odnose između grupa i prva velika i metodološki obuhvatna studija na ovim prostorima koja omogućava uvid u ove fenomene. Međutim, bilo bi višestruko korisno i zanimljivo videti rezultate koji ovde nisu prikazani, što je i glavna zamerka autorima, jer se povremeno čini da je količina izostavljenih podataka velika i poglavlja među sobom nisu usklađena po pitanju toga koji su rezultati prikazani. Posebno bi bilo zanimljivo čitati o studijama slučaja i uporediti kako se odražavanje ovih fenomena na svakodnevni život razlikuje u ispitivanim kontekstima, kao i videti detaljniji prikaz podataka prikupljenih fokus grupama. I pored toga, saradnja na sprovođenju jedne ovako velike i zahtevne studije jeste u određenoj meri presedan na našim prostorima i svakako primer koji treba slediti. Posebno je interesantno čitati o rezultatima sa Kosova, s obzirom na to da je to teritorija na kojoj socijalna psihologija tek dobija zamah i gde može puno doprineti razumevanju konteksta i međugrupnih odnosa u njemu. Takođe, dodatna poređenja *između samih zemalja* učesnica u istraživanju bi dodatno osvetlila situaciju i doprinela objašnjenju nekih rezultata u zavisnosti od konteksta. Čitaoci mogu druge rezultate projekta pod nazivom *Od inkluzivnih identiteta do inkluzivnih zajednica: Složenost socijalnih identiteta na Zapadnom Balkanu*, u okviru kog je istraživanje sprovedeno i ova knjiga nastala, da prate na internet stranici www.sibyouth.org.

TEHNIČKA UPUTSTVA AUTORKAMA I AUTORIMA ČLANAKA ZBORNIKA INSTITUTA ZA KRIMINOLOŠKA I SOCIOLOŠKA ISTRAŽIVANJA

1. Članak treba da bude obima do 20 strana kucanog teksta duplog proreda. Koristiti font Times New Roman, latiničnim pismom i veličinu slova 12.

2. Prva stranica teksta treba da sadrži: naslov rada, ime i prezime autora/autorke, apstrakt (do 150 reči) i 4-5 ključnih reči.

2.1 Odmah iza prezimena autora (na prvoj stranici) otvoriti fusnotu u kojoj treba dati naziv institucije u kojoj autor radi, zvanje autora i e-mail. U slučaju koautorskih radova, navesti podatke za svakog koautora/koautorke posebno.

Primer: Jovan JOVANOVIĆ*

2.2 U apstraktu moraju da budu jasno navedeni predmet i cilj rada, kao i osnovne teme koje će biti pokrivene.

3. Naslove pojedinih odeljaka u tekstu dati u sledećem obliku:

1. Naslov odeljka (Times New Roman, 12, Bold)

1.1. Podnaslov 1 (Times New Roman, 12, Italic)

1.1.1. Podnaslov 2 (Times New Roman, 12, Regular)

Primer: **1. Službe koje pružaju pomo žrtvama**

1.1. Kategorije korisnika

1.1.1. Žene i deca

4. Koristiti **harvardski sistem citiranja**. Na kraju citata u tekstu otvoriti zagradu i u njoj upisati prezime autora, godinu objavljivanja i broj strane.

Primer: (Stevanović, 2009: 152).

Kada ima dva ili tri autora trebalo bi ih odvojiti zapetom (npr. Knežić, Savić, 2012).

Kada ima preko tri autora, trebalo bi navesti prezime prvog autora uz dodatak "i dr." (npr. Hawley i dr., 2013).

U slučaju da dva autora imaju isto prezime, navesti i prvo slovo njihovih imena (npr. I. Stevanović, Z. Stevanović, 2015).

Kada se navodi sekundarni izvor, potrebno je napisati "prema" (npr. Čopić prema Nikolić-Ristanović, 2011).

Ukoliko se navodi više radova različitih autora u istoj zagradi potrebno ih je razvojiti znakom tačka i zapeta (npr. Hannah-Moffat, 2005; Kemshall, 2002). U tom slučaju radove bi trebalo poredati prema prvom slovu prezimena.

4.1. U fusnotama davati samo propratne komentare, članove zakona i Službene glasnike.

4.2. Strana imena pisati izvorno.

5. Ukoliko se u tekstu nalaze slike ili tabele, na odgovarajućem mestu u tekstu uputiti na njih, npr. (Tabela 2).

Naslove dati iznad slika i tabela.

Primer: Tabela 1. Struktura viktimizacije prema polu

* Dr Jovan Jovanović je docent na Fakultetu...u Beogradu. E-mail: jovan@primer.net

6. Obavezno priložiti popis **literature** na kraju teksta. Navesti sve citirane bibliografske jedinice abecednim redom, prema prezimenu prvog autora. Bibliografska jedinica treba da sadrži:

za knjige: prezime i prvo slovo imena autora, godina izdanja u zagradi, naslov knjige (kurzivom), mesto izdanja, naziv izdavača.

Primer: Milutinović, M. (1977) *Penologija*. Beograd: Savremena administracija.

za poglavlja u knjizi: prezime i prvo slovo imena autora, godina izdanja u zagradi, naslov poglavlja, u: prvo slovo imena (urednika), prezime (urednika), skraćena oznaka uredništva (u zagradi), naslov knjige (kurzivom), mesto izdanja, naziv izdavača, broj prve i poslednje strane poglavlja.

Primer: Blagojević, M. (2013) *Transnationalization and its Absence: The Balkan Semiperipheral Perspective on Masculinities*. U: Hearn, J., Blagojević, M. & Harrison, K. (ur.) *Transnational Men: Beyond, Between and Within the Nations*. New York: Routledge, str. 261-295.

za članke u časopisima: prezime i prvo slovo imena autora, godina izdanja u zagradi, naziv članka, naziv časopisa (kurzivom), volumen časopisa (kurzivom) u zagradi broj časopisa i broj prve i poslednje strane članka.

Primer: Ivanović, M. (2015) Droga, umetnost, kriminal. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 34(4), str. 193-202.

za dokumenta preuzeta sa interneta: pored web strane upisati datum pristupa internet stranicama sa kojih su preuzeta.

Primer: <http://webzrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=2>, stranici pristupljeno 5.10.2012

Pre web strane može stajati i ime autora (ako je poznat) kao i naslov teksta. U tom slučaju ispred web strane dopisati - dostupno na:

za zakone: pored imena zakona napisati u kom je Službenom glasniku objavljen.

Primer: Zakon o krivičnom postupku, Službeni glasnik RS, br.58/04.

za saopštenja sa naučnih skupova: prezime i prvo slovo imena autora, godina u zagradi, naslov rada, naziv konferencije (kurzivom), broj strane u knjizi apstrakata u zagradi, mesto izdanja, naziv izdavača.

Primer: Petrušić, N, & Stevanović, I. (2011) Pravna zaštita dece u Srbiji i međunarodni standardi. *Prva godišnja konferencija Viktimološkog društva Srbije - Prava žrtava i EU: izazovi pružanja pomoći žrtvama* (str. 87-102). Beograd: Viktimološko društvo Srbije & Prometej.

za članke iz novina: prezime i prvo slovo imena autora, godina i dan u zagradi, naslov teksta, naziv novina, broj strane.

Primer: Jovanović, A. (2012, 5.decembar) Otkriveni plagijati naučnih radova, Blic, str. 5.

Moguće je navesti i web izdanje novina, kada se umesto strane stavlja - dostupno na:

a zatim web adresa stranice i datum pristupa stranici.

Dodatna napomena: U popisu literature ne sme biti bibliografskih jedinica koje se ne navode u tekstu rada, a moraju biti sve jedinice koje se pominju, uključujući zakone, izveštaje, ali i web strane (koje idu u sekciju *Internet izvori* u okviru Literature).

7. Obavezno priložiti na kraju rukopisa: naslov rada, apstrakt i ključne reči na engleskom jeziku.

Svi članci se anonimno recenziraju od strane dva kompetentna stručnjaka/stručnjakinje, na osnovu čega Redakcija donosi odluku o štampanju. Rukopisi se ne vraćaju.

Radovi ne smeju biti već objavljeni, niti predati za objavljivanje na nekom drugom mestu.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

343+316

ZBORNİK Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja / urednice
Branislava Knežić, Ivana Stevanović. - God. 1, br. 1 (1972)- . - Beograd : Institut za
kriminološkai sociološka istraživanja, 1972- (Beograd : Pekograf). - 24 cm

Tri puta godišnje.

ISSN 0350-2694 = Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja
COBISS.SR-ID 5474306